Jerusalem

YEAR-BOOK

for the diffusion of an accurate knowledge

of ancient and modern Palestine.

edited

by the late

A. M. LUNCZ

assisted by a number of competent contributors in and out of Palestine.

XIII. volume, 5569—1919

JERUSALEM 1919

Published at Luncz printing office

ירושלים

מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק
גלילותיה, קורותיה קדמוניתיה תולדות גדוליה וכל
הנוגע לה בעבר ובהוה

מאת

אברהם משה לונץ ז"ל

בעזרת חכמים וחוקרים מצוינים בארץ וחוצה לה

כרך י"ג

יצא לאור אחרי מותו

ירושלים תרע"ט

בדפוס א. מ. לונץ

ירושלים

כרך י"ג

ירושלים

מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק
גלילותיה, קורותיה קדמוניתיה תולדות גדוליה וכל
הנוגע לה בעבר ובהוה

מאת

אברהם משה לונץ ז"ל

בעזרת חכמים וחוקרים מצוינים בארץ וחוצה לה

כרך י"ג

יצא לאור אחרי מותו

ירושלים תרע"ט

בדפוס א. מ. לונץ

מחיר הכרך הזה:

בארץ ישראל 60 גרוש.—בחו"ל עם המשלוח:

15 שילינג—4 דולר—20 פ־נק

להשיגו עפ"י הטען:

Miss Hannah Luncz, Jerusalem (Palestine)

Jerusalem

YEAR-BOOK

for the diffusion of an accurate knowledge

of ancient and modern Palestine.

edited

by the late

A. M. LUNCZ

assisted by a number of competent contributors in and out of Palestine.

XIII. volume, 5569=1919

5679

JERUSALEM 1919

Published at Luncz printing office

להקוראים הנכבדים.

אבי איננו. . . באמצע הכנת והדפסת ספרו זה סגר את עיניו לנצח.

ארבעים ושתים שנה עבד בשדמות ספרות ארה"ק. רוחו עוד מלא עזמה ומרץ, מוחו עוד הוגה בספריו וכתביו; עודנו מכין את עצמו לעבודה וליצירה, והנה, אהה, נקטף פתיל חיתו . . .

אחדים מידידי אבי ומוקירי שמו אמצו את רוחי ויתענינו בתוצאת ספריו שהיו עוד בדפוס. יהיו ברוכים [1].

אחרי הירושלים יבוא המעמר, חלק ג׳, ואחריו החוברת הששית של הירושלמי.

אסירת תודה הנני לועד הצירים הציונים בעד נטפי התנהומין שחלקו לי ובעד עזרתם לגמר הדפסת הספרים האלה.

תקותי תשעשעני כי הירושלים הנוכחי לא יהיה האחרון וכי חכמי ארצנו וסופריה ידעו להמשיך עבודת אבי ובזה יתנו כבוד לשמו ולזכרו.

ירושלים, שבט תרע"ט　　　　　חנה לונץ

---

1) הלא המה החכמים: מרדכי בן הלל הכהן, דר׳ א. מויא, פרופ׳ ג. דייטש (סינסינטי), פרופ׳ סילון לוי (פריז), יעקב שכעוויץ, ש. רפאלי, א. צ. אידלזון, ח. מ. מיכלין.

תכן הענינים

א. מ. לונץ.

שם הטירופיון, ומקום החנויות (חָנוּת)

במספר המקומות המסופקים והשאלות המפוזרות. על פני שדמות הטופוגרפיה של ירושלים, צצים ובולטים שני הספקות האלה שעדיין לא מצאו להם החוקרים פתרון אמתי, והם: א) השם העברי של הטירופיון. ב) החנויות שבם ישבו הסנהדרין אחרי גלותם מלשכת הגזית. אולם אחרי עמל ועיון רב עלה בידינו לתת להם פתרון מתקבל על הלב שמאומת גם מדברי רז״ל.

במסכת שבת ט״ו ע״א איתא: אמר רב כהנא, כשחלה ר׳ ישמעאל ב״ר יוסי, שלחו לו, רבי, אמור לנו ב׳ וג׳ דברים שאמרת בשם אביך. שלח להם כך אמר אבא וכו׳ מ׳ שנה עד שלא חרב הבית גלתה לה סנהדרין וישבה לה בחנויות. המאמר הזה נשנה גם בע״ז[1]) ח׳ ע״א. ובסנהדרין

1) בע״ז שם מובא אחרי דבריו של ר׳ ישמעאל ב״ר יוסי: „למאי הלכתא? וכו׳ אלא שלא דנו דיני נפשות, מ״ט? כיון דחזו דנפישי להו רוצחין ולא יכלי למידן, אמרו מוטב נגלי ממקום למקום כי היכי דלא ליחייב, דכתיב, ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא, מלמד שהמקום גורם (עיין שם בתוספות ד״ה מלמד) ורש״י ז״ל פירש „כי היכי דלא ליהייבו רוצחין קטלא. דאין דנין דיני נפשות אפי׳ בסנהדרין קטנה שבכל עיר אלא בזמן שהיתה סנהדרין גדולה בישיבתה ובמקום המיוחד לה והוא לשכת הגזית״, אבל לפירושו יקשה כי מלבד שעי׳ ביטול המשפט של הרוצחין יתרבו עוד הרוצחין. עוד קשה איך יכלו לבטל מצות עשה של שופטים

מ״א ע״א בשם ברייתא. והשלמתו של המאמר הזה בנוגע לגלותן של סנהדרין ממקום למקום (אחרי שגלו מלשכת הגזית מקום מושבתם העקרי) מסופר בר״ה ל״א ע״א בזה הלשון: עשר מסעות נסעה שכינה וכו׳ וכנגדו גלתה סנהדרין מלשכת הגזית להנות, ומהנות לירושלים, מירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא וכו׳. והנה בכתיבת השם, חנויית א׳ חנות נשתנו כ״כ הנוסחאות בדפוס ובכ״י עד שגם המפרשים הראשונים כבעל הערוך ורש״י הסתפקו בו וכתבו פעם כך ופעם כך (כמו שהעיר כבר בעל הערוך השלם בערך הנות) וכמו כן הסתפקו גם בהיראתה של מלה זו[1].

ושוטרים וכו׳ בשביל רבוי רוצחין? ולהיפך מצאנו שהתורה השיגה למעט את הרוצחין במקום רבוים כדאיתא במסכת מכות דף ט׳ ע״ב, בעבר הירדן ותלת בא״י תלת? אמר אביי בגלעד שכיחי רוצחים דכתיב גלעד קריה פועלי און.

והנה בזה אין ספק שלא מרצונם הטוב עזבו הסנהדרין את לשכת הגזית כ״א גלו משם בפקודת נציב רומא, כמו שנראה מכל המקורים שהבאנו שכתוב בם „גלתה״ ובע״ז שם „מוטב שנגלה״ ובירושלמי פ״א דסנהדרין „מ׳ שנה קודם חורבן הבית נטלו דיני נפשות מישראל״ וכן מובא בספרי דה״י של הנוצרים הראשונים. ומה שאמרו „כיון דנפישי רוצחין ולא יכלי למידן״ לא כיונו לרוצחים סתם כ״א לרוצחים מדיניים שלא היה להם הכח והעוז לדונם מפני שהמלכות הגינה עליהם, אולם אמוראי בבל שחפצו להוציא מכל מאורע ענין הלכיי שאלו למאי הלכתא? והוציאו מזה הלכה למעשה שאסור לדון דיני נפשות אלא בזמן שהסנהדרין יושבין על מקומם בלשכת הגזית ובזה יבואר כונת המאמר אל נכון ודו״ק.

1) דרנבורג בספרו „משא א״י״ בתרגומו של מבש״ן צד קכ״ג מדבר נ״כ על מקום החנויות, ואומר שזה היה בהר הזיתים, אבל כל דבריו מיוסדים על הנחות רחוקות, שאין להם שחר.

מסורה המיכית תאחד את „החנויות״ עם החנויות שבשני

בע"ז מפרש רש"י, „מקום בהר הבית והנות שמו" (וכמו כן בסנהדרין שם, רק שבמקום הר הבית כתוב ירושלים). אולם בר"ה שם מפרש „חנויות עשו להם בהר הבית וישבו שם" אבל שני הפירושים תמוהים, הראשון, כי לא מצאנו לא בדברי חז"ל ולא ביוסיפון מקום בשם זה בהר הבית. והשני, מפני שאי אפשר לומר שהסנהדרין שהיו צריכים לשבת כחצי גורן עגולה כדי שיראו זה את זה וישאו ויתנו יחד, ישבו בחנויות בודדות ונפרדות, וגם לו היה כן, היה לו לבעל המאמר לציין את המקום שבו עמדו החנויות; ועוד יקשה לשני הפירושים, כי אם הוכיחו בפקודת נציב רומא לעזב את לשכת הגזית ודאי שלא הורשה להם לשבת במקום אחר בהר הבית.

והנה נודע, כי יוסיפוס קורא תמיד בספריו את העמק המבדיל את ירושלים מצפון לדרום, והמפריד בין הגבעות בצעתא ואקרא, ובין המוריה והר ציון, ומתאחד בקצהו עם גיא בן הנום, בשם „טירופיון" שהוראתו ביונית „עמק עושי גבינה" אך שמו העברי בזמן בית הראשון והשני נעלם מאתנו, וזה דבר שא"א לומר שלא היה לעמק הגדול הזה שם מיוחד, בעוד שכל ההרים הגבעות והעמקים שירושלים בנויה עליהם או הסובבים אותה נקראו בשמות מיוחדים. וכבר חקרו בזה חוקרים שונים:

עברי השוק הנקרא „שוק איל כיתנין" (שוק צמר הגפן) הנשען לשער מקום המקדש הנקרא „באב אל כתנין" אך המסורה הזאת צעירה לימים היא, ואינה נזכרת בשום ספר, רק היא ילידת הדמיון ונידון עפ"י תאר שני טורי החנויות האלו, אבל כל המתבונן היטב לבנינם יכיר שנבנו רק לפני מאית בשנים, ובשום אופן אי אפשר ליחסם לזמן קדום כזה.

המשורר יל"ג (באחד מגליוני הכרמל החדשי) משער כי שם העמק הזה בימי הבית הראשון היה „עמק החרוין" (יואל ד') מלשון „חריצי החלב" מפני שהוא דומה להוראת שמו היוני, ואחריו נמשכו רבים וגם שפ"ר בתרגומו לגריין[1]. אבל השערה זו היא רק המצאה הידודית, כי השם עמק החרוין נזכר בכה"ק רק שתי פעמים בפסוק אחד (יואל ד' י"א), והוא איננו שם עצם פרטי לאיזה עמק, כי אם שם משאל להעמק שקרא אותו לפני זה בשם משאל אחר „עמק יהושפט", ע"ש הכליון ה ה ר ו ץ שיעשו ה' שם לרשעים שכבר מלאה סאתם, וכדברי הנביא: „שלחו מגל כי בשל קציר וגו'" ואין אנחנו יודעים את מקומו, ורק הנוצרים הראשונים קבעוהו בנחל קדרון, ומזה בא בטעות השם „עמק יהושפט" לנחל קדרון. והנה בהירושלים כרך ו' צד 95־99 השבנו לאחד את שם העמק הזה בהשם „מַלְבֵּן" שנזכר בשמואל י"ב ל"א שהוראתו בל"ע היא „גבינה" רבה, ויש שהביאו סיוע לפירושנו ממפרשים קראים שפירשו ג"כ מלבן שם מקום, אבל אחר העיון הורנו מזה מטעמים שונים. אולם עכשיו באנו להשערה חדשה שהיא לדעתינו נכונה מאד והיא שהשם של עמק הטירופיון היה ה נ ו י ו ת או ח נ ו ת. ואלו הן ראיותינו.

השם הנויות נזכר רק פעם אחת בתנ"ך, והוא בירמיהו ל"ז ט"ו — ט"ז, ויקצפו השרים וגו' ונתנו אותו בית האסור בית יהונתן הספר כי אותו עשו (לפי שעה) לבית הכלא. כבא [ר"ל עד אשר הביאו את] ירמיהו אל הבור ואל

---

1) בן יהודה במלונו השלם משער כי השם „ככר" הנזכר בנחמיה (ואחריו ההזיקו יושבי הככר) מוסב על עמק זה, אבל משים שמסבת המלחמה לא הגיעה המחברת אלינו לא נוכל לדון על השערתי.

הַחֲנֻיוֹת וגו׳. והנה הקושי שבפסוק זה איך אפשר שיביאו אותו אל הבור ואל החנויות בפעם אחת כבר הרגיש המתרגם, ולכן תרגם יב״ע וּלְגָיו מִן חֶנְוָתָא לאמר שהוליכו אותו לבור שלפנים מהחנויות. אבל איפא היו החנויות ואיזה שייכות יש להם עם בית האסורים?! אבל לפי החלטתנו יבוא הכל אל נכון, כי הנה מזה נראה בעליל שהחנויות כאן איננו שם עצם כללי, כי איך יוכל שם עצם כזה כמו של חנות שהונח למקום מקח וממכר לסמן ולציין לנו את מקום הבור, כי הלא עיר רבתי עם זו היתה מלאה חנויות במקומות שונים, ולכן כמעט ברור הדבר, שמלת „חנויות” האמורה כאן איננה מסמנת חנויות במובן הרגיל, כי אם הוא שם עצם פרטי [1]) למקום אחד שהיה בתוך העיר, והוא העמק שנקרא אח״כ אצל היונים בשם „טירופיון” מהטעם שנראה הלאה. ומשום שהוא קרוב להר הבית היו בו גם בתי משפט מדיניים של שרי המלוכה והבור (בית האסור), והשם חנויות או חנות הזה נשאר אצל היהודים כל ימי הבית השני וגם מעט אחריו, ובסוף ימי הבית השני (כמו שנה קודם החורבן) כשלקחה מלכות רומא מישראל את הזכות לדין דיני נפשות, וגלתה אותם מלשכת הגזית, אז קבעו הסנהדרין את מקומם בעמק החנויות או הטירופיון בכדי שיהיו קרובים להר הבית, משום שקוו לשוב למקומם. ולא ישבו בחנויות או בתאים קטנים כפירוש המפרשים.

1) כתנ״ך הוצאת פרופיסור קיטל מובא נוסחא יונית אחת שבמקום „החניות” כתיב „המהפכת”. אך הוא מעיר בעצמו שזאת היא רק השערה שנשענת על מלת מהפכת הנזכרת בפרשה זו פסוק כ׳.

אלא באחד הבתים הגדולים שבעמק חנויות אי חנות, [1] בזמן המרד האחרון (כמו שנבאר להלן) גלו שוב מהנות או מהטירופיון לירושלים ר״ל להעיר העליונה, ורק אהרי החורבן הגלו לגמרי מירושלים ליבנה וכו׳.

ומקור השם הזה וטעמו הוא, משום שהעמק הזה שהפריד בין העיר כולה והר הבית, ודאי שהיה מלא חנויות למסכר בעלי חיים לקרבנות, יין ושמן לנסכים ושאר הצרכים להמקדש ולעולי רגלים, ועי״ז היסב השם „חנויות" לשם עצם פרטי להעמק כלו. ואין ספק שהחנויות שמלאו אותו לא היו מעורבים יחד רק נתחלקו לסוגיהם ולמיניהם[2]

1) השערת בעל ערוך השלם היא שהשינוי בין חנות לחנויות נהיתה בין מחברי הבבלי והירושלמי, והראשונים קראו לו בשם חנות, אך לדעתי אין כל יסוד לזה, והם שני שמות נפרדים שבהם נקרא העמק בשתי תקופות מיוחדות כמו שנבאר להלן. ולפי דעתי הגירסא האמתית היא „חנות" והשם הזה נותן לו בסוף ימי הבית השני, לציין אותו ולהבדילו משם החנויות סתם שהוא שם רבים לבתי ממכר, ובזמן הבית הראשון שהשם חנויות לא היה אז נפרץ למקום ממכר לא הוצרכו לזה, וגם אפשר לומר שמקור השם חנות הוא מפעל חנה, ונקרא כן משום שהיא היה מקום של חניה (ואפשר שהיו עוד מקומות קבועים לזה) להיורדים מהעיר העליונה או מהר הבית שהיו גבוהים הרבה ממנו.

2) בירושלמי פאה פ״א ה״ו (בתוצאתינו דף יג׳ ע״ב שורה 2) איתא למה חרבו חנויות בני חנון ג׳ שנים עד שלא חרב בית המקדש? שהיו מוציאין את הפירות מכלל המעשרות דהיין דרשין עשר תעשר את כל תבואת זרעך פרט לליקח ואכלת פרט למוכר ובבבלי ב״מ פ״ח. איתא בית הִיני (וניסחת הירושלמי עיקר) ושם מפני שהעמידו דבריהן על דין תורה שהיו אומרים וכו׳ וקרובה ההשערה שחנון זה בעל החנויות הוא חנן הנזכר בפסחים (נז׳ ע״א) אוי לי מבית חנן וכו׳ שהם כהנים גדולים וכו׳, ולו היתה שכונת הנויות לממכר צרכי הקרבנות ועי׳ איזה מאורע שנעלמה מאתנו נחרבו חנויותיו עוד בהתחלת המרד וחז״ל מצאו עון חרבנם מפני שנהגו בתקנת המעשר שלא עפ״י הקבלה, ואפשר שהיו מכת הצדוקים.

ובמקום אחד ממנו הסמוך למקום מושב הרומאים עמדו חנויות לתעשית גבינה ומכירתה, ומזה נסתבב שהרומאים קראו לכל העמק טירופיון, שהוראתו „עמק עושי הגבינה".

והנה מלבד שכל איש בעל חיך טועם ומודה על אמת יודה על ההגיון הישר שבהשערה הזו עוד מצאנו לה סמוכים במדרש איכה רבתי על פסוק דבק לשון יונק אל חכו, וז"ל: אמת המים שהיתה באה מן החנויות עמדו הטציקים והחריבוה ושפכוה והיה אדם מוליך את בנו לאמה ולא מצא מים והיה מדבק לשונו לחכו, המאמר הזה כמו שהוא חתום וסתום, כי אי אפשר שאמת המים תבוא מן החנויות. וביוסיפון שמתאר את תכונת העיר לפרטיה לא יזכיר דבר כזה. אבל במדרש איכה תוצאת הר"ש בובר ז"ל אמנם הנוסהא קצת מתוקנת אם כי גם הוא נלקתה בחוסר, אבל משתיהןיחד הצא לנו הכונה האמתית של המאמר הזה, והיא תבסס ותחזק השערתנו ושם הגירסא בזה"ל „אמת המים היתה באה „מעיטם" (מלת חנות ליתא כלל) פעם אחת עמדו הסוקרין והחריבו. וכו' וברור הדבר שכל אחד מהמעתיקים של שתי הנוסהאות השמיט מלה אחת, וכן צריך להיות בשלימותו: „אמת המים היתה באה מעיטם[2] להנוית וכו' ואין ספק שבאמת המים

2) המעין הזה נודע עד היום בשמו העתיק עין עיטם ואצלו יש שלש ברכות גדולות שמהן יקוו מימיו עם מי עוד שני מעינות (והם הנודעות בפי התרים בשם „ברכות שלמה") ומשם ילכו דרך צנור באופן טבעי (כי המקום הזה גבה יותר מירושלים כמבואר במסכת זבחים דף נ"ד ע"ב סבור למבנייה בעין עיטם דמידלי) עד המחכסה הסמוך

זו באנו לתעלת המים שנמשכה מעין עיטם על דרך חברון מתחת לארץ לפנים העיר עד ההנויות היא עמק הטירופיון ומשם הסתעפו צנורות המים למקומות שונים בעיר. וכשגברו הסקרים הם הקנאים החפצים במלחמה, כשלש שנים לפני החורבן, ורצו להכריח את העם שישתתפו עמהם במלחמה, סתמו את קצה התעלה והחריבו את הצנורות, לבל יהיה להתושבים מים לשתיה, וכמו שעשו גם לאוצרות הבר ששרפו אותם למען יתחזק הרעב, והם הם שגרשו את הסנהדרין שנטו רובם לשלום. ויאלצום להעתיק את מקום מושבם מהחנויות להעיר העליונה ושם ישבו עד החורבן, ומשם הגלו ליבנה ובזה נפתרו שני הספקות באופן נאות ומטעים והכל יבוא על נכון.

למקום המקדש שמקומו בהתגיית אי כהטירופיין, ועד היום יורדים שם מים, ולפני כחמשים שנה השתערו צנורות יפות למקומות שונים בעמק הזה ששרידיהם נראים עוד עד היום. וזאת מוכרת שתעלה זו היתה בסוף ימי הבית השני אבל ראשיתה נעשתה עוד בימי הבית הראשון, והיא תעלת הברכה העליונה, כמו שנברר במאמרנו „הברכות בירושלים".

א. צ. אידלזון

הערות להוראת כלי השיר שבתנ"ך.

למנצח לבני קרח על עלמות שיר (תהלים מ"ו).

עלמות מפרשים קול רם, קול עלמה. גרין בפרושו על תהלים ע' 58 משער שזהו כלי זמר הבא מארץ עילם. והנה עֶלָם או אֱלָם באשורית פירושו זה מול זה, מערבה מול מערבה, ולכן קראו האשורים והבבליים את הארץ ממולם „עלם"1) (באשורית תמיד בלי יוד). עיין דליטש מלון עשורי, ערך elamu וכן מבארים מוס־ארנולד במלונם האשורי. ציממרן 2) מביא צורות של אלילים זוגיים כגון סין ינרגל המחברים שני הפכים, קור־חם, אש־מים, ששמם עֶלָם או אֱלָם. 3) בערבית הוראת השרש עלב היא שפתים סדוקות ושסועות לשנים 4). לכן קבל השרש הזה בערבית הוראת „ידע" „מֻלְמָד" פירושו „שפתים פתוחות" בנגוד להוראתו בעברית עלם־סתר, מכוסה, ולעומת זה אלם בעברית פרושו מחבר מקשר. לכן אִלֵּם־שפתים מחברות.

1) ומשום שהיתה עלם ארץ הרים קבל שרש זה המושג גבוה, אולי עלימא־חזק בארמית יש לו יחס וקשר אל עלם האשורי במובנו זה; גבוה נרדף עם חזק.

2) עמוד 363 Die Keilinschriften des alten Testamentes II

3) כידוע אין באשורית אותיות גרוניות אלא משתמשים ב„א" לכלן. — היחיד עַלְמֻ והרבים עַלְמֻ בדגש בע' ה"ב וישנם בנינים כאלה גם בערבית כידוע.

4) כבה מצא מר דוד ילין במלון הערבי לשאן אל־ערב.

אַלְמָה שבלים מחברות ומקשרות לאגדה ומזה נגזר השם אלמן, אלמנה, אבלים שעל פי מנהגי העמים הקדמונים אסור היה להם לדבר. ובשביל זה „וישבו אתו לארץ שבעת ימים ושבעת לילות ואין דבר אליו דבר" (איוב ב'). וכן „ישב בדד וידם כי נטל עליו" (איכה ג'), המקום עלמון דבלתים (במדבר ל"ג) היה כנראה על שתי גבעות זו מול זו דבוקות זו בזו, כי דבלתים שרשו „דבל" בערבית אחד, להיך ומזה דבלה, תאנים דבוקות, ועלמון נקרא על שם ששתי הגבעות מכונות זו מול זו [5] ונמצא בירמיה מ"ח במקום עלמון דבלתים - בית דבלתים, וכן באבן מישע בת דבלתן. וביהושע כ"א „עַלְמוֹן" נשתנה בדברי הימים א' לְעַלֶמֶת" [6].

ובכן אפשר לפרש עלמות כלי זמר כפול, כגון שני קנים מחברים ודבוקים זה לעומת זה.

והנה בזמן הקדום היה כלי נגון כזה חשוב מאד ומברח להמצא בכל תזמרת, כפי התמונות הנמצאות בחפירות בהיכלי אשור, בבל ומצרים. (ראה הציירים בקדמוניות העבריות של בנצינגר ובירמיאס. 5 ע' 561). פיותיהם היו דבוקות וקניהם הולכים ונפרדים אילך ואילך והמנגן מחזיק קנה אחד בימינו והשני בשמאלו ומנגן בפיו. ויש שהם תוקעים את הקנים בתוך נבל של עור

---

5) Das alte Testament in Lichte des alten Orients.

6) Helps to the study of the bible, Oxfort עמוד 155 מבאר שם עלמון דבלתים: מקום נסתר בין שני רגבים דבוקים ר"ל בין שתי גבעות, עלמון הוא מבאר ע"פ פרושו בעברית „סתר". אולם ע"פ באורנו לעיל יהיה לעלמון ודבלתים אותו המושג בשכות כפולים.

וכשהמנגן לחץ בזרעו על חנבל היה האויר נדחק בקנים ומשמיעים קול, וכן היה להודים חליל בשני קנים התקועים בתוך קלפת אבטיה, אגוז-קודו או נאד של עור, וכן נמצה אצל הכושים מין כלי כזה (ראה אמברוז. תולדות הנגינה ה"א ע' 421—547) כלי ממין זה ידוע לכל העמים הקדמונים וכן להעמים בימינו אלה ונקרא בגרמנית Sackpfeife ואם יש בו קנים הרבה Dudelsack[1] והוא היסוד אשר ממנו התפתח אה"ב המגריפה. (על זה למטה). והיו משתמשים בנבל ר"ל בעור כבש נפוח וסגור לבלי־רוח, בתקעם בפיו קנים או לכלי־מיתרים, במתחם מיתרים על פיו. כגון נבל עשור, נבל שעשרה מיתרים מתוחים עליו. כפי שנמצא בתמונה אשורית (ע"בנצינגר קדמוניות 240).

לפי זה יהיה הפרוש בדה"י א'. וזכריה... ובניהו בנבלים על עלמות, ומתתיהו... ועזיהו בכנרות על השמינית לנצה, ר"ל זכריה ובניהו וכו' נצחו בנבלים על ידי עלמות, שכל המנגנים העומדים תחת הנהלתם הם מנגנים בנבלים פשוטים והם נצחו עליהם על עלמות, היינו על נבל כפול שיש בו קנים כפולים, שהוא יותר השוב, ומתתיהו ועזיהו נצחו בכנרות ע"י השמינית, כל המנגנים נגנו בכנור פשוט של שלשה או ארבעה מיתרים (כי מספר זה היו לכנור העתיק לפי התמונות הנמצאות על המטבעות העבריות, והם נגנו בכנור שיש בו שמנה מיתרים והמלה לנצח מוסב על כלם.

ועד היום משתמשים במצרים בחליל כפול הנקרא

1) עיין ריכרד הופמן, תולדות כלי הנגון עמוד 261.

בערבית „אַרְגוּל“ והחוקרים משערים שהוא שריד מחליל הכפול העתיק. (עיין אמברוז שם).

„נגן“ הונה לנגינה בכלים בפרט בכנור בהיות אשר

„זמר“ הונה לזמרה בפה לבד או בלוית כלים וכפרט בלוית הנבל, מפני שהוא היה משמיע קול ממשך ע"י הקנים היוצאים מחלל הנבל ואפילו כשהיו מיתרים מתוחים עליו היו קולות המיתרים ממשיכים רעידותיהם, מסבת החלל ונשמעה המיה ארכה. וכן אומר עמוס ה'; הסר מעלי המון שיריך וזמרת נבליך. וכן תהלים: בנבל עשור אזמרה; בנבל עשור זמרו. מה שאין כן בכנור, שלא היה בו חלל חד ולכן היה משמיע קולות קצרים שאי אפשר היה לזמר בעזרתם, אלא לאחר שגמרו המזמרים היו המנגנים חוזרים על המנגינה בקצור, כמו שנוהגים המנגנים במזרח עד היום וכן היה דוד תמיד מ נ ג ן בכנור. אולם בתקופה מאחרה מוצאים אנו בתהלים „זמר“ גם לכנור, אך אז הוסיפו חלל־הד גם לכנור על פי דוגמת הכתרה היונית שהדרה לא"י, כפי עדות אבות הכנסיה הנוצרית על כלי השיר שבמקדש בתקופה שלפני החרבן, (עיין בנציגר שם 238) באופן שגם הכנור התחיל להשמיע קול כמשך הראוי ללוית הזמרה [1]).

השם נבל הוא רק מושאל לכלי נגון, על שם שלקחו עור כבש והשתמשו בו לצרכי נגינה. וכן השתמשו בנבל לצרכים שונים כגון, נבל־מים; נבל יין, והיוצר היה עושה כלים מחרש בדמות הנבל, נבלי־חרש, נבלי־יוצרים,

1) זמר בערבית פרושו כל שירה שמתהוה ע"י נשיבת האויר אומרים ל„זמר נאד“ ר"ל למלא את הנאד אויר.

וכן בהשאלה לדמות העכים: נבלי־שמים. ועקר הוראת נבל—גוף מת ומזה עבר השם על עור הגוף המת. ומעור הנבל עשו מיני כלי נגון שונים והם: נ ב ל פ ש ו ט והוא עור־כבש שבו תקוע קנה אחד. נ ב ל ע ל מ ו ת, שבו תקועים שני קנים, כעין הארגול המצרי, נ ב ל - ע ש ו ר שעליו מתוחים עשרה מיתרים.— את שלשת המינים האלה היו קוראים בשם הכולל „נבלים" כלי־נבל, כגון: אודך בכלי נבל (תהלים ע"א). כשהיו מנגנים את החליל הכפול בפה היו קוראים לו „עלמות". וההבדל העקרי שבין כנורות ונבלים הוא, שכנורות הם כלי מיתרים המשמיעים רק קולות מפסקים והנבלים משום שהם משמיעים קול ע"י הרוח, היו קולותיהם ארכים ונוחים לזמרה.

עוגב. אבי כל תפש ו ע ו ג ב (בראשית ד')

פלא הדבר שברשימת כלי המקדש לא נזכר עוגב כלל וכן לא נזכר שמו בכל הנביאים רק בפרק האחרון של תהלים (מינים ועוגב) וב' פעמים באיוב: וישמחו לקול עוגב (שם כ"א), ועגבי לקול בוכים (שם ל').

והנה עוגב נגזר מ„עגב" אהב, חמד, חשק, שיר עגבים — שיר אהבה וחשק. דומה לזה יש בנגינה הערבית מקאם עושק שהוא חשק בעברית והוא מין זמרה של חשק והמדת בשרים, בנגוד להמקאם צבא: אהבת צביה, אהבה טהורה. וכן לא נזכר ברשימת כלי המקדש של הבית הראשון החליל. ואי אפשר לחשב שלא היו משתמשים בכלי—רוח אלה במקדש, שהרי בבית השני תפש החליל מקום חשוב בעדות המשנה בכמה מקומות (עיין סכה פ"ה, בכורים פ"ג, ערכין פ"ב) ובערכין פ"ג ג':

אין פותחין מב׳ נבלים... אין פותחין מב׳ חלילין ואין מוסיפין על שנים עשר... ולא היה מכה באבוב של נחשת אלא באבוב של קנה מפני שקולו ערב, ולא היה מחליק אלא באבוב יחידי, מפני שהוא מחליק יפה״.

עוגב תרגומו אבוב, מכה פירש״י מכה באצבעו על הנקבים שבחליל. ופי׳ הרמב״ם: נבל כלי כדמות נאד ויש לו יתרים. חליל נקרא בערבי מזמארי. אבוב ר״ל הקנה הדק שבראשו... הקנה הקטן שבראש החליל. ומחליק היא הזמר שמזמר המזמר מעין הענין האמור קודם שיתחיל המשורר לשורר כנגדו בנגון הנבל ונקרא בערבי אל תיסיה [1] כן פרשוהו לנו תמיד [2].

ובכן לפי קבלת הרמב״ם אבוב הוא רק החלק הקטן שהמנגן שם בפיו והוא קנה דק. וזה יתאים למה שאמרו בערכין י׳: אבוב היה במקדש חלק היה ודק. קטן היה ושל קנה היה ומימות משה היה והיה קולו ערב, צוה המלך וציפוהו זהב ולא היה קולו ערב נטלו את ציפויו והיה קולו ערב כמו שהיה. לפי זה היה אבוב נקרא חליל קטן ודק וקולו ערב, והנה נמצא כלי נגון כזה ממש בתמונות המצרים והאשורים ובכתובות אומרים שכלי זה מקורו בסוריה ומשם בא להם. קולו היה שורק והשתמשו בו לבכות את התמוזאדונים. (בנציגנד ע׳ 241). וגם עכשו ישנו

1) הנכון הוא תוסיה כוו׳ שפרושו בערבית „חביר", יחבר ולהשוות או לעשות מעבר. כן מצא מר יוסף מיוחס.

3) כגון לבכות את התמוז אשר כידוע העשתרת בוכה ומקוננת על מיתי של אהובה תמוז בראש תקופת תמוז שרצחו החזיר ביער בהרים, וזהו כשהימים מתחילים להיות קצרים וביחד עם זה מתחילים צמחי א״י וארם נהרים ליבול ולמות וזהו סמן שתמוז את יורד שאולה.

חליל קטן בתזמרת ונקרא Piccolo-flöte והוא שורק ומעורר ומילל. הרי קרוב מאד שהעוגב שהמציא יובל, שמלדתו היתה בסוריה או בארם נהרים הצפונית, הוא האבוב הדק שהיה בבהמ״ק וטבע הדבר שכל מה שבלי־הרוה קטן ודק קולו דק, חודד ושורק יותר, וכל מה שהוא ארוך ועבה, קולו עמום, עבה וצרוד. ומשתמשים בחליל הקטן רק למקומות של אפקטים, כשרוצים לעורר את הרגשות. וכפי הנראה השתמשו בו במקדש ג״כ לעתים רחוקות ולכן לא נזכר שמו ברשימת הכלים. ובהולין השתמשו בו לעורר את החשק והחמדה, לעורר העגבים ולכן נקרא ע״ש הרשב שעושה, עגב, כמו עשק הערבי הנזכר למעלה. אולם בבית השני בהתגבר הלשון הארמית החליפו את שמו לאבוב הארמי שפרושו קנה דק והלול ונמצא אבוב של ברזל, אבוב של עץ והוא אנבוב-נבב. והיה אבוב של רועים של קנה פשוט, אך היה גם מין משובח והשתמשו בו נכבדים ועשירים, ואמרו: אבוב שהיה לשרים גדולים וזמרו בו אנשים פחותים" (ערכין שם). אם כן העוגב היה Flöte קטנה. חליל הנזכר כמה פעמים בתנ״ך בתור כלי נגון עממי בצרוף לתף שהוא הכלי הכי קדמון, היה תופס מקום השוב בעבודת הבית השני כמבאר לעיל. הרמב״ם אומר שהוא המזמר הערבי ויש בו אביב דק כפיו והר״ב (ערכין פ״ב) אומרי הליל צלמיליש בלע״ז ר״ל באטלקית cennamelles בצרפתית chalumeau ובגרמנית Schalmei והוא כלי נגון עתיק באטליה, כלי זמר של רועים, קולו קשה, הד וחודד והוא הצורה העתיקה של

Oboe [1]) ואמברוז אומר שהא־גול המצרי הוא ג"כ מין Oboe שקולו הד והודר ונשמע למרחק ותופס מקום בראש וקולו גובר על כל הכלים (שב 462) וזה יתאים למה שהר"ב מפרש: החליל, קולו נשמע למרחקים (בכורים שם); החליל: הרבה מיני כלי זמר היו שם ועל שם שהליל קולו נשמע יותר מן האחרים נקראו על שמו (סוכה שם). והרמב"ם אומר: לפי שזהו (החליל) העיקר השיר נתיחס אליו". וזהו רק בכלי נגון שיש להם אבוב תקוע בהם שע"י זה קולו צלול, מתחדד ומתחזק, בהיות אשר כלי בלי אבוב קולו עמום, צרוד ורפה. והמצאת ההרכבה של אבוב כהליל היא המצאה עתיקה, שהרי בתמונות של המצרים והאשורים הקדמונים נמצאים הלילים ממין זה. בתמונה אחת מצרית מכירים ברור את האבוב שצבעו לבן מן החליל שהו־ (עיין בנצינגר שם) ומלבד זה בנין גוף הכלי מוכית כי החליל באבוב הוא דק בפיו והלך ומתעבה בהיות אשר הליל בלי אבוב פיו וראשו שוים בעוים. ושלשה מיני הלילים היו להאשורים והמצרים: החליל שבפיו אבוב, חליל כפול באביבים והליל בלי אבוב שפיו היה בצדו בקצה והיה מנגנים בו באלכסון וזהו ג"כ הכלי ממין זה הנקרא Flaut Flöte כידוע, קול האחרון עמום ולא צלול.

ובכן החליל של הבית השני היה באבוב בפיו ודומה ל Schalmei או Oboe ולא Flöte כי האחרון הוא העוגב כמבואר לעיל.

והנה במשנה ערכין שם אומר: ולא היה מחליק אלא באבוב יחידי מפני שהוא מחליק יפה". מזה נראה

1) ראה הופמן תולדות כלי הנגון עמוד 96.

שהיו חלילים באבובים אחדים היינו חליל כפול שהוא העלמות העתיק, ונכון שמחליק ר"ל מעביר מעין הענין של הזמר הקודם אל הזמר הבא (רמב"ם), ונקרא עכשיו בלשון הנגינה הארופית Zwischenspiel, Interludium שנוהגים בפרט בבתי כנסיות הנוצרים לנגן על המגרופה (ארגלא בין שיר לשיר ומתחיל מסוף המנגינה שעברה ועובר בתלחינים Modulationen עד שנכנס אל סלם המנגינה של השיר הבא ואז המקהלה מתחילה, ולזה קראו „החלקה" וזה כמובן יפה כשקול יחיד עושה.

נחילות. משרוקיתא. מגרפה.

דעת החוקרים שנחילות היה כלי נגון והוא נבל עור ובו הרבה קנים תקועים. ונקרא בזמן הראשון של הבית השני משרוקיתא בארמית. והנה ידוע מאמר חז"ל בערכין י"א: מגריפה היתה במקדש, עשרה נקבים היו בה וכל אחד ואחד מוציא עשרה מיני זמר, נמצאת כלה מוציאה מאה מיני זמר. ופרש"י: ובכל נקב היה קנה אחד ובכל קנה וקנה היו בו י' נקבים ובכל נקב של קנה הוציא מין זמר". והיתה אמה וגבוה אמה וקתא (יד) יוצא הימינה" [2].
כל התאור הזה מתאים ממש להאורגנו העתיק שהוא היסוד להאורגל החדש. והיה תבה מכוסה עור או רק הקרקע של עץ וכל הצדדים עור ובעיר קנים תקועים ובקנים נקבים והמנגן מכה באצבעותיו על הנקבים.

אך בגמרא יש חלוקי דעות יש אומרים שמגרפה כלי זמר היה וי"א כלי לגרף הדשן היה. ולפי דעתי שני כלים היו במקדש מַגְרֵפָה כלי דשן והשם נגזר מהשרש גרף וכלי נגון והשם בא מהקנים שהיו תקועים בה ונקראים גרופיות, גרופית של זית. שאול גרופית של שקמה היה, היינו ענף, ובא ביונית gorphion וכן בסורית גורפא (עיין לוי, מלון תלמודי) ונקרא כלי זה מַגְרוּפָה בחלם

2) כתא־יד, קנה להכנים בו את האויר, ראה הופמן שם.

והראשון בצרי מגרופית 1), אך במשך הזמן נשתבשה הקריאה ונשתכחה ואז נתבלבל להם שני הכלים שעל פי קבלה היו שניהם נמצאים במקדש. ומגרופה זאת היא התפתחות מחנהילות שאפשר שהיה כלי סנבל־עור או חרש ובו נקבים רבים כמו שנמצאים אצל הרבה עמים, (ראה הופמן, שם), אך במשך הזמן הוסיפו בו קנים, גרופיות, ע"פ דוגמאות של הכלים היונים ולכן החליפו את השם. אולם בתהלים נשארו השמות העתיקים והם: עוגב, נבל' עלמות, נהילות.

א. מ. לונץ

ספרות ישראל במדע ארץ ישראל

מצבה, מעלותיה וקדושתה.

בשפת עברית

פרק ה.

המשך מכ"ך יא—יב

מבוא

בתקופת מאה שנה האחרונות כלעומת שגדל ורחב ישוב אחינו באה"ק כן גדלה והתפתחה הספרות המקצועית של א"י, וזה עורהו שני גורמים, א) השאיפה למחקרי הענינים

1) ובערבית „גרף" פי' עץ ובו ענפים רבים שהם קנים עבים ששמם „בררא".

המדעיים בתנ"ך ובדרז"ל שהחלה בראשית ימי התקופה הזאת ו ב ג ל ל ז ה נתחברו ונתפרסמו גם ספרים ומאמרים במדע ארה"ק. קרוב לאותו זמן החלה פעולתו הכבירה של הרב יהוסף שוואַרץ שנגמרה בתום חרבע הראשון של תקופה זו בספרו „תבואת הארץ", וגם מצד הרבנים והחרדים, חברו ספרים בדינים למצוות התלויות בארץ, שבחה ומעלותיה. ב) העליה מכל קצות הארץ שהלכה ורבתה מזמן לזמן במשך ימי התקופה הזאת, ועי"ז רבו מלבד ספרים גם מכתבי מסע שיצאו לאור בעתונים וקונטרסים מיוחדים (ומהם בשפות לועזיות שאותם נתן בפ"ק מיוחד). וגם העתונים שהחלו להופיע אז בירושלם (משנת תרכ"ג) הועילו להתפתחות המקצוע הזה. ובשנת תרל"ו בתום החצי הראשון של התקופה יצא לאור ספרנו „נתיבות ציון וירושלם" שבו הונחה אבן־הפנה לעבודתינו התכופה במדע ארה"ק למקצועותיו השונים.

בהצי השנית של התקופה שנשנה ספרות זו עוד יותר בעקב רעיון „ישוב הארץ ע"י עבודת אדמה" שמשך לארצינו שנה שנה מתישבים ותירים רבים והשאיפה לדעת את תכונת הארץ ומדעה הלכה וגדלה מיום אל יום. בשנת תרמ"ב יצא לאור על ידינו הכרך הראשון מה„ירושלים" מכון מיוחד להחכמים העוסקים במקצוע הזה בארץ ובחו"ל. ובעשר שנים אח"כ „לוח ארץ ישראל" שתעודתו להפיץ את מדע הארץ באופן פופולארי ולהרחיב רוח בני עמנו לעניני הישוב והתקדמות, יחד עם זה „ספריה ארץ ישראלית" („אוצר ספרות ארץ ישראל") המכילה כל הספרים והמאמרים שנתחברו מחכמי עמינו בדורות קדומים בתוצאה

משוכללת. ובהם הכי השוב התוצאה החדשה של התלמוד הירושלמי. ספרות א"י היותר קדומה, ושמלבד ערכו ההלכי הנהו אוצר בלום למדע הארץ, דברי ימינו וקדמוניותינו.

בתי הספר הרבים שנוסדו בערי ארה"ק ומושבותיה שקבעו למוד „בתיבת א"י" לנושא חיובי בבה"ס, עזרו ג"כ, כמובן, הרבה להרחבת המקצוע הזה והפצתו בין הדור הצעיר, ועי' המורים הופיעו ספרי למוד, מחקר, ומפות שונים. רק המלחמה הנוראה והממושכה שגרמה עכוב במהלך קדמת המדע הכללי היא הסבה היזק ומעצר גם לספרות זו אבל לא יכלה להכחידה כליל ולהיפך רכשה לה חוג עובדים חדשים והכרך החולף יא' יב' והכרך הנוכחי שניהם הם מזמרת הארץ בלי השתתפות הכמינו שבחו"ל ורבים מהם מכינים מאמרים וספרים לפרסמם אחרי תום המלחמה. ובמקום הירחון החקלאי שהוצאתו נפסקה עקב המלחמה החל המשרד להוציא לאור ספריה הקלאית שממנה יצאה לאור חוברות אחדות.

ולמרות רוע המצב ויוקר הנפרז של הנייר ועוד, תצא לאור בחורף הבא מחברת הששית של התלמוד הירושלמי וכרך ג' של המעמר שיכיל כל המכתבים ההיסטוריים, מסרות תקנות הסכמות ועוד שנכתבו ונתחברו במשך אלף שנים האחרונות.

הבה נקוה כי מיד אחרי המלחמה ימהרו אחינו למלאות את ההסרון וספרותינו זו תך שרשיה עמוק עמוק בלב אחינו בא"י ומושבותיה ותשגשג ותשלח פארותיה עד קצת ארצות הגולה.

א. תקע״ב **ר׳ אברהם דאנציג.** (בעל המחבר ספר חיי אדם) **שערי צדק** „בשני שערים שער „מצות: הארץ״ ושער „משפטי ארץ״. בראשון מבוארים כל המצות התלויות בארץ ונוהגים בזה״ז. ובשני מבוארים שאר הדינים ויש מהם שנוהגים גם בחו״ל והם הערלה וכו׳ מיוסד עפי׳ פסקי הרמב״ם ובהוספות עפ״י הירושלמי והתוספתא וכו׳״.

בהקדמתו יאמר „הסיבה הב׳ (שהביאו לחבר ספר זה) „בעת נפילת הבתים בחצר שאני דר בו בשנת תקס״ד (כמסופר בסוף ספרו חיי אדם) נדרתי נדר גדול שבאשר אזכה להשיא בני ובנותי ויהי׳ ביכלתי אזי אעלה לעיר הקודש לירושלם להיות שם כל ימי חיי ולעבוד שם ה׳ ואמרתי אולי אזכה לכך באם שיחן ה׳ אותי לרחמים ויותן לי רשות מחצר אדונינו הקיסר יר״ה עפ״י פספורט (כאשר ניתן איזה שנים להרב ר׳ סעדיה והרב ר׳ חיים והרב ר׳ הירש אולי גם אני אזכה לכך). והנה אם יכנוס אדם לחצר המלך ולא ידע מנהגו וודאי שמתחייב בנפשו כ״ש הרוצה לדור באה״ק ולא בקי בכל הדינים הנוהגים שם דמו בראשו ועליו נאמר מי בקש זאת מידכם רמוס חצירי, ולזה לקטתי לי כל הדינים השייך לזה וקראתיו שערי צדק ע״ש ירושלם הנקרא צדק ואם ח״ו לא אזכה לעלות אקיים המצות התלויות בה בלימוד הזה כאמרם כל העוסק בתורה עולה וכו׳״.

בראש ספרו מביא קינה לאמרה בכניסתו לארץ המתחלת „ארץ״ בוללת ארבעה עשר בתים ובנויה על הפסוק ארץ חטה שעורה וכו׳ ועל הפסוק ארץ אשר לא במסכנות וכו׳ ותפלה לאמרה בכניסתו לירושלם המתחלת עומדות

וכו' ותפילה לאמרה לפני כותל המערבי המתחלת זכור ה' וכו'. וכוללת תפלתו של נחמי' הטה אלהי וכו' ותפילת יה"ר מלפניך (שנהוג עד היום לאומרה במועדים) ותפילה מיוסדת על תפלתו של שלמה המלך ותשובת ה' אליו (והיא. כנראה התפילה הראשונה שנסדרה לאמרה אצל כותל המערבי מאחד הגדולים שהשתוקקו לעלות לארה"ק).

עוד כותב שם בהקדמתו נגד השמועה שפשטה בחו"ל כי „ימצא באה"ק עיר או עיירות אשר אינם עושים מעקה לגגיהם" וגאוני רוסיא עוררוהו לפרסם דיני מעקה ולתקן המעות הזה ולזה מביא כל דיני מעקה והימר מצותה ומסיים „כי על ראשי העדה וחכמיהם מוטל לתקן המכשלה הזאת שתחת ידם כמ"ש הרמב"ם שכל ב"ד שאינם מתקנים הדרכים ומתרשלים בזה מעלה עליהם הכתוב כאלו שופכי דמים וכו' ופן יהי' אנשים מן ההמון אשר יתנו כתף סוררת לשמוע להכמים ראשי העדה דינם פסוק וכו' שנפסלו לעדות".

עוד מעורר שם נגד השגיאה שעושים הכהנים באר"י שנכנסים למערות קברי הצדיקים בסמכם על המאמר „קברי צדיקים אינם מטמאים" ומוכיח שזה מכשול גדול.

הספר הזה נדפס לראשונה ע"י המחבר בווילנא תקע"ב ובתוצאה שניה בירושלם תרכ"ד ע"י יהושע ב"ר דוד טביא (יעלין).—

ב. תקע"ו. ר' אליקום גציל אלטשול. „ארץ חמדת", כולל פירושים על גבולות ארץ ישראל אשר בספר יהושע, נדפס בתור הוספה לספר זבד טוב לאביו. ורשא תקע"ו 4^0

ג. תקע"ח ר' גדלי' ליפשיץ. בספרו כ נ ס ת י ש ר א ל מבאר את סדר העבודה בבהמ"ק וסדר לבישת בגדי-הכהנים והמצנפת ברעסלוי תקע"ח

ד. תקע"ט ר' יעקב מאויספיטץ. תרגם טיומית ספר ב א ר ה ל ו ח ו ת והוא ביאור לכ' מפות געאגרפיות מהעולם הישן בשיטת עין מיוחדה להגעאגרפיא של התנ"ך והתלמוד ויען תקע"ט.

ה. תקפ"א ר' שלמה לעווינזאהן. ספר „מ ח ק ר י א ר ץ" מדבר „על הארצות והימים, הרים וגבעות ועמקים עינות ונהלי מים, יערים ומדברות, ערים וכפרים אשר יזכרו בספרי הקדש, גם על התחניות אשר חנו בני ישראל במדבר" ויען תקפ"א 8° קכ"ב דפים

[הספר הזה הוא הראשון בשפת עברית לכתיבת הארץ של התנ"ך עפ"י סדר אלפא ביתא, תוצאה שניה ממנו יצא לאור בתרגום אשכנזי עם מפה בשנת תקפ"ג (עיין בחלק הלועזי) ותוצאה משוכללת ומתוקנת עם הערות בעברית בשם ארץ קדומים עיין להלן אות טו'].

ו. תקפ"א ר' מנחם מענדיל ברעסלויער. ג ל י ל ו ת א ר ץ י ש ר א ל עפ"י מקרא ותלמוד. מכיל רשימה אלפא ביתות מכל המקומות הנזכרים בכתבי הקדש וגם בקצת מספרי האחרונים עם שתי מפות, מפת א"י, ומפת מסעי בני ישראל במדבר, נדפס בב' חלקים חא' נדפס בעברית ובאשכנזית (באותיות עבריות עמוד בנגד עמוד מ"ט עמוד) הב' בעברית לבד. ברסלוי תקפ"א

ז. תקפ"ב ר' יצחק שמואל רעגגיא. מאמרים אודות

הסמבטיון, אופיר וטבריה, נתפרסמו במאסף השנתי „בכורי העתים" כרך ח׳ עמוד 49—55 כרך ז׳ ע׳ 4 - 7 וכרך יא׳ ע׳ 18 - 21 ומאמר „קורות כלי בית המקדש" בבכורי העתים שנת תקצ"א צד 21—23. [המאמר הזה נדפס שנית על ידינו בהמעמר כרך ב׳ צד רעז—רעט].

ח. תקפ"ב—ח ר׳ שמשון בלאך בספרו „שבילי עולם" (בששה דפים) בחלק אסיא מדבר ע"ד א"י

זאלקוב תקפ"ב—ח

ט. תק"ץ ר׳ דוב בער ב"ר יוסף יאספע. גבולי ארץ ישראל כולל גבולות הארץ בלוית מסעות בני ישראל במדבר עפ"י הגר"א.

ווילנא תק"ץ 4º דפוס אבן

י. תקצ"ד—ט דר. א. לעווי. (שהיה אח"כ מזכירו של השר מונטיפיורי) - כתב מכתבים מענינים מאד בשפת אשכנז על דבר הבזה והרעש שבצפת ועל מצב ירושלים בעתון אלג. צדי. ובתרגום עברי מאת מענדיל סאהר ב„מבשרת ציון" וגם בראש ספר „דביר" לרמ"א גינזבורג חלק א׳.

יא. תקצ"ו ר׳ ישראל משקלאוו „פאת השלחן" והוא סוף וסיום לארבע שלחן ערוך אשר נהסרו בסדרי השלחנות אלו ההלכות מהלכות ארץ ישראל וכו׳ (עיין ב„הירושלים" כרך י"א־י"ב צד 50).

יב. תקצ"ו ר׳ אהרן ב"ר חיים. מסעות בני ישראל במדבר וחלוקת הארץ. גראדנא תקצ"ו

תוצאה שניה ווארשא 1879 80

יג. תקצז מגיני ארץ ישראל כולל נוסח ההסכמות של רבני גאוני ליטא בהיזוק קופת רמבה"נ (החלוקה) ושאסור להשתמש במעות רמבה"ן לצדקות אחרות ובסופו גם הסכמות גאוני פולניה. ווארשא 80

עיין להלן אות ל.

יד. תקצ"ח ר' שלמה יהודה ליב ראפאפורט. בספרו ערך מילין אות א'. אסף כל המאמרים שיש להם שייכות לאר"י וכתב מאמר השוב ע"ד הערים צפת. גוש הלב, ומירון שנתפרסם בראש „ספר קורא הדורות" לר' שלום הכהן, ועוד. ואחרי פטירתו נדפסו ממנו ב„המגיד" וב„השחר" ערכים שונים על אודות ערי אר"י. [כולם נתפרסמו בהמעטר כרך א. ב].

טו. תקצ"ט ר' יעקב הכהן קפלן. ארץ קדומים והיא הוצאה חדשה ומשוכללת מהספר מחקרי ארץ (לעיל אות ה) עם הוספות הערות ותקונים.

ווילנא תקצ"ט.

טז. ת"ר באהמער. מאמר „חמת וגדר" נתפרסם ב„כרם חמד" מחברת ה' צד 16—21. [בהמעטר כרך א. ע' ק"ה—קיד].

יז. תר"א ר' מענדיל מקאמיניץ. קורות העיתים כולל סדר מסעותיו ומאורעות הזמן בארץ ישראל. ווילנא ת"ר

יח. תרא, ר' אליקום כרמולי ספר „אלה המסעות" וגם „סימני הקברים שהביא ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז

עפי' כת"י שמצא במארוקוש יחד עם קונטרס אקטן דמר יעקב וקובין מכתבים ע"ד עשרת השבטים. בריסיל תר"א (אנחנו הוצאנוהו לאור בתוצאה שניה בשם „אגודת אגדות" תרמ"ה), (וגם תרגם הרבה ספרי מסע לצרפתית והערות על ספר המסע של ר"ב מטודילא בצרפתית ועליהם. נדבר בחלק הספרים הלועזים).

יט. תרא ר' ישראל ב"ק בהקדמתו לספר עבודת הקודש של הרב חיד"א שהדפיסו בדפוסו מביא בקצרה כל המאורעות של הבזה והרעש שקרו ליושבי הגליל בשנות תקצ"ד = תקצ"ז (וענין זה הביא גם בסדר תפילה שהדפים בשנה זו) ירושלם 80.

כ תר"א ר' יוסף שווארץ. מכתבו לאחיו רב בעיר הירבען הכולל ענינים שונים ע"ד מצב הארץ ויושביה נכתב בשפת אשכנז ונתפרסם במכתב עתי „אריענט" 1841 נומר 40 ואחרי זמן רב תורגם לעברית מאת ק' שולמאן בסוף ספרו הראל.

כא. תר"ב תקנות ירושלים. „ספר התקנות והסכמות ומנהגים הנוהגים פה עה"ק ירושלים ת"ו ע"י רבנים גאוני עולם לקדושים אשר בארץ המה הלא המה כתובים בח"י כאשר עיניכם תחזינה משרים, ע"י הרב המדפים מוהר"ר ישראל הי"ו ירושלם ת"ו שנת תר"ב גדולתי". בשער השני כתוב: „זה ספר תקנות ונוסח הסכמות ישנות אשר גבלו ראשונים כמלאכים לקדושים אשר בארץ חנה חלקם בחיים והי' לבעבור תיקון והעמדת הזאת העיר שיאמרו כלילת יופי הכת ירושלים מיוסדים על אדני פז: קו היושר

והאמת בכל תקף ההסכמות הנעשות סימות מרע"ה לכל ימותו לעולם ועד ולכונן את ירושלם: גם הדשות שנתהדשו מעתה, אלו ואלו מן המקדש יוצאין, ציון במשפט תפדה ושביה יושבי ירושלם".

ירושלם ש' תר"ב 80 ע"ו דפים, תוצאה שניה עם הוספות תקנות־ההזקה ודיניה ירושלם תר"ל

[הספר הזה אוצר בקרבו הרבה הסכמות ומנהגים אשר המה אבני חפץ לקורות עי"ק תולדות גדוליה וכו' ההסכמה היותר ישנה היא משנת ת"ף, ובתוצאה ראשונה נדפס ממנו רק מספר קטן מאד לטובת החכמים הדינים ראשי העיר והישיבות.

והוא נאסף ינערך מאת הרה"ג אברהם אשכנזי]

כב. תר"ג ר' יצחק פרחי. ספר טיב ירושלם בשבח הארץ כ' דפים. ירושלם תר"ג

כג. תר"ד ר מרדכי סגל איש הורוויץ. חבת ירושלם „המאיר לארץ ולדרים להשביע מלא כף נחת בלבות ישרים, מטוב הארץ וירושלים ת"ו במשרים אשר יסידתו בהררי קדש בסיפורים, ואסף איש טהור ולקט באמרים, מפי סופרים וספרים, ובשם אומרו נאמרים, ערי קדש וכפרים ושכונת קברות יקרים זכותם יגן לדור דורים"

נדפס על מכבש הדפוס משאת משה ויהודית חי"ו [מונטיפיורי] דפוס הר"י בק ירושלם תר"ד 80, ווילנא תר"כ, קאניגסברג תרט"ו, ווילנא תרל"ה.

כד. תר"ד ר' מנחם מענדיל מראהר. מבשרת ציון „כולל תכונת כל ערי ארץ ישראל הקדושה כאשר הם

עתה, וכל מחמדיהם אשר היו להם טימי קדם, וקברי כל הקדושים אשר בעפרת ישכונו ואגרות הרב החכם הגדול מוהר"ר אליעזר הלוי נ"י הנקרא ד"ר לעווי שר וגדול בהיכל השר והחסיד נשיא אלהים. ר' משה מאנטיפיורי נ"י אשר כתב בשפת אשכנזי בלכתו למסעיו בארץ הקדושה תוב"ב

לעמבערג שנת תר"ד, אקטאף 98 דף

כה. תר"ה ר' יהוסף שווארץ ספר תבואות הארץ (והוא חלק ב' מספר דברי יוסף) נחלק לב' חלקים חלק א' מהות איכות וכמות הארץ (ובכללו עוד ביאור שמות חמדינות ומקומות רבים הנזכרים בתנ"ך ובדהז"ל) בו ו' פרקים. וביאור תוצאות הארץ. חלק ב' מעשה הארץ והוא דברי הימים למלכי וליושבי הארץ, ירושלים תר"ה לעמבערג תרכ"ה ע"י יוסף כהן צדק אקטף, ירושלם תר"ס על ידינו עם הערות ותיקונים ותולדות המחבר תמונתו ולוח מטרולוגי והוספות בדברי הימים מזמן המחבר והלאה ועוד.

הספר הזה זכה לשם גדול וגם חוקרי העמים השתמשו בו הרבה ותורגם לגרמנית ואנגלית]

כו. תר"ח יהודית מונטפיורי "יהודית" כולל תרגום מספר המסע של לאדי יהודית מונטיפיורי שבקרה יחד עם בעלה את ארה"ק, בסופו נספחו בתור הוספה תכניות שנכתבו מראשי העדות ומביני דבר אשר בירושלים וצפת על דבר התעסקות היהודים בעבודת האדמה והטבת מצב יושביה.

תרגום אלמוני לונדון, בלי שנת הדפוס

כז. תריא ר' צבי הירש (עדלמאן) חן טוב הוציא לאור

בתוצאה שניה ספר כפתור ופרח להר״ב אישתורי הפרחי עם הערות ותקונים ממנו ומחכמים שונים.

ברלין 80 קכ״ז דפים

כח. תרט״ו ר׳ יעקב ספיר „שיר גיא הזיון" לכבוד השר מונטיפיורי, מכיל כל מפעלי החסד אשר יסד השר בירושלים

ירושלים תרט״ו

כט. תרט״ז ר׳ שמואל מדלהינאוו. „שערי דמעה"— כולל תפילה לאומרה אצל כותל מערבי, קבר רחל ושאר מקומות הקדושים. ירשלים 0—16 דפים רי׳ בק

ל. תרט״ז רבי חיים נתן דעמביצער קונטרס „מגיני ארץ ישראל" המכיל כל התקנות הקדומות אודות מעות רמבה״ן מגאיני ליטא (שנדפס בשנת תקצ״ז) בהוספת תקנות הסכמות ושו״ת בנידון זה מרבני אוסטריא ואונגריא.

למברג 80

לא. תרי״ט מנחם מענדיל שטערן „ירושלימה" ספר המסע לארצות יון אזיע הקטנה סיריען ולאדמת הקדש הברו בשפת אשכנז ד״ר ל. א. אויגוסט פראנקעל נ״י ונעתק לשפת עבר מאת מענדיל בר״י שטערין וויען תרי״ט אקטאף 506 דף.

(המחבר כתב את ספרו אחרי שובו ממסעו לארה״ק בשנת תרט״ז שאז עלה בתור ציר שלוח מאת הגברת עליזע הרץ פאן לעמיל ליסד בית ספר על שם אביה, בספרו זה הביא את קורותיו בהיותו בירושלים וכל אשר עבר עליו (ובהיות שהאשכנזים רדפוהו

ויסררוהו גיאלץ למסור את ביה"ס להספרדים לכן שפך בוז ונאצה במדה נפרזה על ירושלם ותושביה) ניסח שטר חזקה של ביה"ס, אוסף הגדות מארה"ק וגם שירים ר' „יוחנן בן זכאי" „אחרי ההורכן" ועוד התרגום אינו מצויין כלל לא בסגנונו ולא בשלמותו וגם פעמים רבות לא תרגם את כל דברי המחבר רק הביא את תוכן דבריו]

לב. תרכ"א ר' מאיר ציפסער מאמר „מעלת וקדושת ירושלם" עפ"י מאמרי רז"ל יצא לאור במאסף „קבוצת הכמים" צד 5־1 שיצא לאור עי' ו"י ווארנהיים.

ווין תרכ"א 80

לג. תרכ"א ר' אהרן משה ב"ר מרדכי · מסלאנים „שערי דמעה וישועה" בו תפלות אצל כותל המערבי ואצל האבות הקדושים וכו' רובו עפ"י הקבלה וכו גם פרק קדושת הארץ המדבר בשבח הארץ ובאו בו גם תפלות שערי דמעה שחבר הרב ר' שמואל מדלהינאוו. (עיין לעיל אות כ"ט. ירושלם דפוס רי' בק תרכ"א.

לד, תרכ"א ר' קלמן שולמן בסוף ספרו „חבצלת השרון" הביא אגדות א"י שתרגם מס' ירושלימה של פראנקעל.

לה. תרכ"ב ר' צבי הירש קאלישער. „דרישת ציון להברת ארץ נושבת' מכלכל המאמרים האלה א) דרישת ציון, המבאר מהות הגאולה העתידה וכו' ב) מעלת ארץ נושבת. מבאר מעלת א"י וגידל מצות ישובה ועבודת אדמתה עי' אהינו ג) מאמר העבודה בדבר הקרבת קרבנות, ובסופו נאם הדר' לוריא מפפדמ' אשר דבר בעת התיסדות חברת ישוב אי' (הריוח הנקי של הספר הקדיש המחבר להברת

ישוב אי') תרכ"ב, תוצאה שניה הדפים הר"נ פרידלאנד בשנת תרכ"ו עם הוספת בשם ראשון לציון מאת המחבר.

טהארן תרכ"ו

לו. תרכ"ב **ר' יהוסף שווארץ.** דברי יוסף (חלק השלישי והרביעי) ראש השני כולל תשובות אשר השיב לשואליו. (ירובם בדיני אי')

דפוס ה"ר ישראל בק תרכ"ב 8^0.

לז. תרכ"ב **רבי דוד בן שמעון** (רב לעדת המערבים בירושלם) „שער החצר" (והיא החלק הראשון מספר שערי צדק הכולל ארבעה שערים). כולל תרי"ג מעלות של אר"י שנאספו מדברי רז"ל והמפרשים ומספרי המקובלים.

קצ"ב דפים ירושלם תרכ"ב 2^0, דפוס ר"י בק.

[הספר הזה נכבד וחשוב מאד והוא היה לעינים וליסוד להמחברים שבאו אחריו בחבור ספרים המדברים בשבח הארץ].

לח. תרכ"ג **הלבנון.** מכתב עתי הדעי, „מבשר שלום משמיע חדשות מארץ הקדושה בכלל מודיע נעלמות מארץ תימן ומדינת הודו כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו, בהשתתפות החכמים יהיאל ברי"ל, מיכל הכהן ויואל משה סלומון, הציר הי' מוקדש לתורה וחכמה בשם „כבוד הלבנון" שבו השתתפו הרבה מחו"ר ירושלם רק שנה אחת הופיע בירושלים ואח"כ כאשר לא עלה בידי מר ברי"ל להשיג רשיון מקושטא הלך פריזה ושם הוציאו לאור בחוברות ויקציע בו מדור מיוחד לעניני ירושלם בשם „מגדל הלבנון צופה פני ירושלים" שהופיע כמעט בכל שבוע. וסופריו הראשונים

היו חותנו הר״י ספיר בניו בנימין זאב הלוי [בז״ה] וזלמן נתן הלוי [זנ״ה] הר״מ זקס, ר' יוסף רבלין ועוד. „[ובכבוד הלבנון באו מאמ־ים שיש להם יחס למדע הארץ ודברי ימיה].

לט. תרכ״ג ר' יהוסף שווארץ. לוח עלות השחר ונץ החמה באופק ירושלם״, יצא לאור עי' התנו ר' עזריאל אהרן יפה [ונדפס בדפוס--אבן של י״מ סאלאמון [בהקדמתו לספר תבואת השמש אומר המחבר שיותר מן ארבעת אלפים פעמים עלה על ראשי הגגות והמגדלים הרמים להשקיף על נץ החמה].

מ. תרכ״ג— אמת ומשפט קונטרס מחו״ר עדת האשכנזים בדבר המחלוקת של ר' מענדיל יאניוועך ירושלימסקי והרש״ב הכהן מראדישקעווין בעגין הגרלת חצר הת״ת ובו נוסח ההרם שגזרו עליו.

מא. תרכ״ג ר' ישראל ב״ק „החבצלת״ עתון הרשי האורגן של הרש״ב הכהן מראדישקעווין ודעימיה, שנועד ביחוד נגד מנגדיו ממנו יצא לאור רק ששה גליונים.

מב. תרכ״ג דמעת עשוקים קונטרס כוללת תשובה ומהאה נגד הקונטרס אמת ומשפט הנ״ז מאת המצדדים בזכותו של ר' מענדיל יאניוועך, חובר עי' הר״ר שמואל שלמה באיארסקי, [במחברת זו הוא מטיל את אחריות המחלוקת על הגרש״ם ובמליצה עוקצית הוא אומר „או מי יחיה משמו—אל סלה—נטר שנאתו״.

מג. תרכ״ד ר' קלמן שולמן. „שולמית״ כולל פלאי ארץ הקדושה וארצות קדם ועתיקות ארץ ישראל שתורגמו מכתבי מסע אנגלים ווילנא תרכ״ד 12^0.

מד תרכ״ד ר׳ דוד גורדון. תרגם לעברית ספר מסעי ישראל של הנוסע ישראל יוסף שכנה את עצמו בשם „בנימין השני״ ובו יש פרק מיוחד ממסעו באר״י. ליק תרכ״ד 8⁰ [והמש״ש מעיר שיש להסתפק בהרבה מדברי הנוסע חזה].

מה תרכ״ד ר׳ יהודה בן שלמה חי אלקלעי. קונטרס „מעודד ענוים״ על השער כתוב לאמר „הסתכרת וכו׳ טפחתי ורביתי לכבוד החברה היקרה חברת ישוב ארץ ישראל והקרבתיה מנחה לאוהבי ורעי חברי החברה ה״ק הנ״ז בישוב קטן שאבאץ במדינת סרבייען וכו׳. וויען 80 (תכנו כעין מכתב גלוי לרבים מרבני ירושלם שהתנגדו לרעיון חברת „ישוב הארץ״ ע״י מאמריהם בהלבנון).

מו תרכ״ה ר׳ יעקב ספיר. מאמר „קברי הכהנים לבית חזיר״ נתפרסם ב„הלבנון״ שנה ב׳ גליון 11‏-12 [ויצא לאור על ידינו בהמעמר כרך ב׳ ע׳ רפ—רפד.]

תרכ״ה ר׳ יהודה בן שלמה חי אלקלעי. קונטרס „רגלי מבשר״. על דבר הגאולה וישוב אר״י.

בילוגריידי יא׳ דפים.

מז תרכ״ו ר׳ חיים יונה גורלאנד. „גנזי ישראל בס״ט פעטערסבורג״ כולל שלשה מכתבי מסע של הקראים שמואל בן דוד משנת ת״א. משה ירושלמי בן אליהו הלוי תי״ד. בנימין בן אליהו, תקמ״ה. (שהזכרנום ב„הירושלים״ כרך יא׳-י״ב) עם מבוא והערות מהמו״ל והערות מאת הר״ר יעקב רייפמאן. ליק תרכו.

מח תרכ״ו ר׳ ישראל איסר הלוי לאנדא. מאמר ע״ד

„מקום משיחת שלמה" נתפרסם בהמגיד שנת עשירית גליון 14. [בהמעמר כרך ב' צד שצ"ה עם „השגה" מאתנו].

מט תרכ"ו (אלמוני) שאלו שלום ירושלם כולל „שאלות ותשובות ע"ד מצב העיר הקדושה" ת"ו לעת הזאת בהנוגע לאחב"י היושבים שמה הן בתורה והן במוסר ודרך ארץ ושארי ענינים המסתעפים מזה חיי רוב חכמית יסופ"יה יצ"ו ומכל צ"כי אוכל נפש שטה וענ"תה בם צדקתם ועניים ויגיעם בתורה יומם ולילה - ויוכיח הקינטרס הלזה כי את כל אלה העלה על הספר רב גדול מפורסם הנכבד למאד איש אמונים מתושבי ירושלם בשבתו באניה לררת ח"ל (בחדש אייר תרכ"ו) מכל אשר ידע וראה וחקר ובחן בעצמו דברים כנים ונאמנים והדפיסם למען דורשי ציון המשתוקקים לשמוע משלום ירוש"ם, בעלום שם המחבר אדעסא 8^0 40 דף. תוצאה ב' ירושלם תרכ"ח ובה נתפרסם שם המחבר והוא הרה"ג ר' משה נחמי' כהנוי ראש ישיבת עץ חיים ובעהמח"ס „נתיבות השלום" על ה"ם.

נ תרכ"ז ר' דוד גורדון. „מכתב למשה" תרגום מכתב מסע הששי של השר משה מונטיפיורי בשנת תרכ"ו נדפס לראשונה בהמשכים בהמגיד נ' 40 — 46 ואח"כ בספר מיוחד, ליק תרכ"ח.

נא. תרכ"ז ר' אברהם בן יוסף רוזאנים (אביר) פירסם מסעותיו לארה"ק בהמגיד שנה זו בשם „מכתבי האביר".

נב. תרכ"ח ר' שניאור זקש מאמר „קברי בית אדום" נתפרסם בהלבנון שנה ה' גליון 5—7 [בהמעמר כרך א' צד רס"ח—רע"ג].

נג. תרכ"ח **בער גאלדבערג וב"ג מפריז]** מאמריו על דבר ערי אר"י וקדמוניותיה נתפרסמו בחלבנון תרכ"ח ובהמגיד בשנים שונות.

נד תר"ל **החבצלת.** מכתב עתי יצא לאור מאת י. ד. פרומקין הר"י בק וחר"ר מיכל הכהן ומלבד החדשות ועניני העדה באו בו לפעמים גם מאמרים השובים הנוגעים לחקירת ארה"ק ודברי ימיה ומכתבי מסע, וביחוד בחלקו הספרותי שנקרא בשם פרחי חבצלת.

[מניסן תרס"ח החל העורך מר פרומקין בעזרת בניו להוציאו לאור ג' פעמים בשבוע אולם בשנת תר"ע החל שוב להופיע רק פעם בשבוע והתקיים יותר מארבעים שנה עד תרע"ב, השתלשלות העתון הזה ושאר עתוני ירושלם נתפרסמו במאמר מיוחד בשם „העתונות הירושלמית" בלוח אי' תרע"א מאת ר' מלאכי.]

נה תר"ל **אלמוני.** ספר „קדושת הארץ" עפ"י מקורים שונים בלי שנת ומקום הדפוס 4^{0}.

נו. תרל"ב ר' **חיים פאלאג'י** ספר „ארצות החיים" במעלות והלכות א"י ובסופו הספדים על רבני ירושלם. דפוס שמעלקע שמער וגיסו הרי"ן, ירושלם תרל"ב 8^{0}.

נז תרל"ב ר' **קלמן שולמאן** הראל תכונת ירושלים הירדן ים המלח וים כנרת ובסופו תרגום מכתב הר"י שורץ לאחיו הרב בהירבען ווילנא תרל"ב.

נח. תרל"ב ר' **ארי' ליב פרומקין** „מכתבי אבן שמואל" כולל שני מכתבים שכתב מירושלם על דבר מצבה, ותיקון סדר הלימוד בישיבותיה ועוד.

נט תרל"ג ר' **אהרן רפאל חיים ג'וריטא.** „דבר ה'

מירושלם" ובשער הספר יאמר „דברי שלום ואמת האלו הוא כדי לערם בדם אחבת ירושלם ואהבת ישראל זה לזה וכו'".
ירושלם תרל"ג

ס. תרל"ג ר' אברהם משה לונץ שני מכתבים א) ע"ד סדר ההדלקה על קברו של רמבעה"ג בליל יד' אייר בטבריה והלולא דרשב"י בליל ל"ג בעומר במירון נתפרסם בהחבצלת תרלג. ב) חלק ממאמר מסע בארץ פלשת במכתב עתי העברי לשנה זו.

סא תרל"ד ר' משה רייזשער שערי ירושלם „נבנה על י"ב שערים בכל שער מבואר דברים חדשים נפלאים מעניני אה"ק ומעמדה ותכונתה וטבעה ומספר בני ישראל אשר בה וכל המנהגים והמעשיות משנות קדם ומזמן הזה כאשר עין הקורא תחזה משרים בקראו בו אחת מהשערים. ורשא ת־לד צב דפים 8°

סב. תרל"ד ר' אברהם בער קוידערס מאמר ע"ד השם „בירה" נתפרסם בהמגיד שנה יז' גליון 46 תרלד.
[ובהמעמר כרך ב' צד שיח].

סג. תרל"ד ר' יהושע לעווינזאהן שני מאמרים א) ים האדום וארץ אדום ב) „תולדות סחר ישורון על הים" בהשחר שנת ה'.
[המעמר כרך א' צד נ—נב. כרך שני צד שנ — שע"ג].

סד. תרל"ד ר' ארי' ליב פרומקין אבן שמואל כולל תולדות חכמי ירושלם נוסף על אבן בוחן למעלת ערכם והנהגתם, שלשלת משפחתם. מוריהם, תלמידיהם,

ותספרים שחברו, צבא חייהם, וכל הקורות אותם, וקורות עה"ק ירושלם תובב"א.

„אבן ציון להר ציון תעתק הכתובות אשר על מקום מנוחתם, בהר הקברות היא הר הזתים אשר על פני ירושלם מקדם.

ואבן פנה השכונות נהוצות להתלמד מתוך מדתם של הראשונים וחליכתם בקודש לרוח בני הדור הזה, בכמה הערות וחדושים נעימים לכל הפציהם.

כל הידיעות בכלל נאספו מספרים שונים וכת"י אשר בבתי עקד הספרים" יצא לאור רק חלק א' תכולל מגרוש ספרד עד שנת שפ"ח. ווילנא תרל"ד 156 דף.

סה. תרל"ד ר' ח"ג ווידאווער הלוי מאמר „בית הרם" בהמגיד שנה יח' גליון 13 — 14. (ובהמעמר כרך ב' צד שיב').

סו. תרל"ד ר' בנימין זאב ווילער א) מאמר „נחל מצרים" נתפרסם בהשחר שנה ה' צד 287, (בהמעמר כרך א' צד מח—נ).

2) „תעלת זועץ" נתפרסם בהשחר שם צד 239 (בהמעמר כרך ב' צד ש"א).

סז. תרל"ד ר' יוסף צבי פאלמישינעצקי ספר „קרא מקרא" מבאר פסוקי תנ"ך עפ"י הגעאגראפיע של ארי' ותכונת ירושלם זיטאמיר תרל"ד 8°.

סח. תרל"ד ר' אליהו חזן „זכרון ירושלם" מדבר בשבח ארי' וקדושתה ליוורנא תרל"ד 4°.

סט. תרל"ד ר' דוד רויזענטאל „הנחל" קונטרס קטן נגד הנהגת הממונים בעה"ק צפת.

ע. תרל"ה ר' מיכל הכהן „האריאל" עתון חדשי לעניני הארץ ועוד. התקיים רק בשנתים עד שנת תרל"ז (ראה בהערתנו לאות נ"ד)

עא. תרל"ה ר' זעליג הכהן לויטערבאך „אהלי שם" כולל מחקרים בשמות ערי אה"ק נדפס לראשונה בהמשכים ב„חבצלת" ואח"כ בלעמבערג תרל"ה.

עב. תרל"ה ר' שמואל העלער (רב לעדת האשכנזים בצפת) „כבוד מלכים" בענין היתר שריפת בגדים בהלולא דרשבי' בלג' בעומר עפי' שאלת אחד מחכמי ירושלם, „(שאלה זו שאלתי אנכי אותו בהיותי בצפת ואח"כ בכתב בהיותי בירושלם) ירושלם 80.

עג. תרל"ה י. ב. פרומקין „קרנת קרן ירושלם" והוא תרגום הרפורט שערכו מר ש. מאנטאגו ודר' אשער בעלותם לארה"ק בשנה הזאת, על אודות מצב היהודים בעה"ק וחטבתה, עם הערות מהמתרגם. נדפס בהמשכים בחבצלת ואח"כ בחוברת מיוחדת. ירושלם תרל"ו.

עד. תרל"ה ראשי עדת היהודים בירושלם וחברון „מכתב מרבני ירושלם להשר מונטיפיורי". כולל תשובה והצטדקות על האי—סדרים בהנחגת העדה שפרסמו ש. מאנטאגו ודר' אשר בהראפורט שלהם (עיין אות הקודם) נדפס בתור הוספה להראפורט של מונטיפיורי. לונדון תרלה.

עה. תרל"ה ר' יצחק גאשטינני „שערי ציון" עתון שבועי יצא לאור כשש שנים ועורכו תיח הח' מר חיים פרעס. (עיין הערתנו על אות נ"ד)

עו. תרל״ו ר׳ **יוסף חיים רחמים פראג** „מסעי הירח״ כולל מסעותיו מירושלם לצפת וטבריא—ירושלם תרלו 8^0.

עז. תרל״ו ר׳ **יואל משה סאלאמאן** „בית יעקב״ קונטרס כולל תכנית ותבנית ביהכ״נ הגדולה „בית יעקב״ שבחורבת ר״י חחסיד. ירושלם תרל״ו 16^0.

עח. תרל״ו ר׳ **שניאור זלמן** בהרב משה מנחם מנדל. „זכרון ירושלים״ הספר הזה הוא חחלק השני מהספר אם למסורת וזכרון ירושלם. (כולל כל בתי כנסיות ובתי מדרשות, הישיבות והבתי חסד אשר לכל המקהלות בטעותים רבים [בכלל לקט המחבר מהספרים חיבת ירושלם שבחי ירושלם סדר הדורות ועוד ובסוף יוסיף רק את מלים „אמר המחבר גם אני הייתי שמה״] (בלי שער וסימני דפים מיוחדים ירושלם 28 דף.

עט. תרל״ו **אלמוני** „זמרת הארץ״ ספר המדבר בשבח הארץ בו מביאר ענינים נפלאים מקדושת א״י בפרט מקדושת ציון וירושלם גם מבואר בו פסוקים וכו׳ מלוקט ומיוסד על יסוד ספרי לקוטי מוהר״ הובא לבית הדפוס ע״י הרבני מו׳ יעקב משולם ניק לעסבערג.

פ. ר׳ **אברהם משה לונץ** נתיבות ציון וירושלם יפלס נתיב לכל אחינו הנפוצים בקצות הארץ בדרכי ציון וירושלם ויראה את תואר ותכונת עי״ק ירושלם וסביבותיה מצבה ומעמדה ומעמל העם היושב עליה החמרי והמוסרי עם ציורים, 8^0 ה״א, 92 עמודים.

תוצאה

מהאמור יראה הקורא כי בחצי הראשון של תקופה זו בת מאה שנה עלו מספר הספרים והמחברות וכו' שחוברו במקצוע זה יותר מכפלים ממספרם בהתקופה של קע"ה שנה שקדמה לה ומלבד רבויים בכמות גדל גם ערכם היחוסי כי רבים מהם באמת ספרי מדע אמתיים, ואפשר לחלקם באופן זה: ל"א ספרי מדע, י"ד מאמרים מדעיים במאספים ועתונים, ט"ו הלכות א"י שבחה ומעלותיה, י"ב קונטרסים ע"ד המצב ויעוד ומכתבי מסע, ג, ישוב הארץ ח, עתונים. אך מספר המפות שנדפסו לכדן (מלבד אלו שחוברו לספרים שהזכרנום) מעטו מאד ורק אחת מהן התפרסמת בעברית ושתים נמצאות עוד בכתב יד ולכן נתנם עם המפות אשר נדפים בחצי השני של תקופה זו.

מהרשימות האלו יראו הקוראים כי בכל תקופה הלכה הספרות הארץ-ישראלית הלך וגדלה, ובליעומת שאוסרו שתי המניעות הראשיות היינו מניעה למוד המדעים, ומעוט העולים לארה"ק כן חוסיפה ספרות ארץ ישראל, להוציא ציץ ולשאת פרי, אך בכל זאת ידאב לב כל חובב אה"ק לראות כי גם אם נחבר את אסף הכולל של כל הספרים, החוברות, ומכתבי מסע, בצירוף המאמרים, שנתפרסמו בספרים שאינם מסוג זה ובעתונים ומאספים—שנתחברו ושנכתבו בארבע התקופות האלה שהן משך של יותר מאלף שנה יגיעו רק להסך הקטן של מאה ותשעים ושבעה (195). מספר שיצא לאור מחכמים וחוקרים שאינם מבני עמנו, בשפה אירופית בעשריה (דעצעניום) אחת. — וע"ז ידאב לב כל היבב ארץ אבותינו באמת, וביחוד בשימנו על לב כי חלק לא קטן מהמספר הזה הוא רק חוברות וקונטרסים שהם פרי הדמיון וההתלהבות.

אך לשמחתינו בחצי השני של תקופה זו גדלה השאיפה והדרישה להמקצוע הזה יותר הרבה אך עדיין לא במדה מספקת, ועל סבת הדבר ומה שיש לעשות לתקונו נדבר בסוף המאמר.

מ. ד. גרום

הכתב העברי

שאלה קדומה היא שהעסיקה את טובי המוחות בכל הדורות: באיזה כתב נכתבה תורתנו הקדושה? ואיזה שנוים עברו עליה בנוגע לאותיותיה? הלום ראיתי ב„ירושלם" (כרך יוד שנת תרע"ד עמוד 279—300) מאמרו של מר ש. רפאלי, אשר בו דן גם הוא על השאלה החשובה הזאת, אם כי הוא לא השמיענו שם כמעט שום חדשות, ולדעתי גם מסקנותיו ברובן לא נכונות. ולכן באתי לדון על דבריו בקצור, ולחוות גם דעתי בנדון זה.

מר ר. מתאמץ להוכיח כי ספרי התורה נכתבו מימות עזרא עד חרבן ביתר ואילך באשורית. אולם לא מצא ראיה להשערתו זו עד שהכרח להסתפק ברמז קל ממקור זר—מהברית החדשה, אשר שם מצא: „לא תעבר יוד אחת וכו'" (מתיא .V 18), ומזה נשמע שהיוד היא הכי קטנה שבכל האותיות, וזאת אפשר להיות רק בכתב המרבע, באשורית. אם כבר מצא מר ר. לנכון להסתיע דוקא מקטנות היוד, למה הביא מרחוק לחמו? הלא גם בתלמוד היה יכל למצא, שמביאים, למשל, גבי תפילין ומזוזות קוצו של יו"ד לרבותא (מנחות כ"ט ול"ד). והמכתם

התלמידי: יוד קרת קא חזינא, ומפרש רש״י: יוד שהיא קטנה עשאה עיר גדולה, כלומר האיך משנתו לחנם (קדושין ט״ו). נברא עוה״ב ביוד לרמז על מעוט הצדיקים (מנחות כ״ט). יוד אפילו נער קטן יכתוב מפני שהיא קטנה (סנהדרין צ״ה). במדרשים ובמסכת היכלות: כל המקטין א״ע בעוה״ז זוכה לעוה״ב שנברא ביו״ד, ובשם שהיוד קטנה מכל האותיות כך לא ינחל עוה״ב אלא מי שמקטין א״ע.

אולם צורות האותיות איך שהן נמצאות פחות או יותר מפורשות תוכיחנה למדי שהיו אותיות מרבעות: א) קשר של תפלין הללט״ס, ומפרש רש״י: צורת האותיות ש׳ ד׳ י׳ הללמ״ס (ערובין צ״ז, מנחות ל״ה), וכך מפרש (היינו ט׳) ת״ח צריך ללמוד קשר של תפילין, זאת אומרת: תמונת האותיות ש׳ ד׳ י׳, מפני שהתמונות האלו מסורות ומקובלות מדור לדור עד היום, באופן שאינן סובלות כל שנוי. ומזה נראה שנכתבת התורה מימות עזרא עד היום תמיד באשורית. ב) תויא כרעה של ה׳ וכפוף ראשה של יוד (מנחות כ״ט, יע׳ ירוש׳ חגיגה פ״ב); כ׳ יש לה שני עוקצים א׳ מלמעלה וא׳ מלמטה (מד״ר בראשית א׳ י״ד); בהחסר תגא דד׳ תהפך לר׳ (עירובין י״ג) וכל הני דרשות בשבת ק״ד יש לחן מובן רק באותיות אשוריות.

אך כדי להוכיח שהשתמשו לדברים שבקדושה בכתב אשורי אין אנו נזקקים לראיות מיוחדות, כי שנינו מפורש במשנה דידים ד׳ ה׳ שלעולם לא יטמא (ספן הקדושה) עד שיכתוב אשורית, ובמגלה דף ח׳ וט׳ שהן ספרים והן תפילין ומזוזות לא נכתבים אלא באשורית

ואין מצילים בשבת רק כתבי קדש הכתובים אשורית (שבת קט"ו, רמב"ם פכ"ג מהל' שבת הכ"ו); צריך לאשטעינן ביחוד שגט אשה מותר לכתוב גם שלא באשורית בשביל שאין בו קדושה (גיטין פ"ז). ולהרבה דעות חשובות רק על כתב אשורי חיב בשבת (אור זרוע הל' שבת אות ע"ז. וס"א א"ח ש"ז י"א. השוה מג"א ש"א ס"ק י' ותשו' נובי"ת א"ה כ"ט).

סברת מר ר. (ע' 290) כי מזמן הרבן ביתר ואילך השתמשו בכתב מרבע לבד לכל דבר, הן לקדש והן לחול, אינה ברורה. כי אם אמנם שחדלו כבר להשתמש בעברית העתיקה, בכ"ז תמיד עשאו הבדל בין קדש לחול בנוגע להאותיות. רבנו ירוחם (נתיב א') כותב כי עוד מימי קדם נזהרו ישראל מלכתוב דברי חול באותיות מרובעות. כך מביא הארחות חיים הל' תלמוד תורה בשם תשו' הרמב"ם. וכן פסק הרמ"א (יו"ד רפ"ד סעי' ב') שאין לכתוב כתב חולין באשורית. הרדב"ז בתשו' (ח"א ס' מ"ה) אוסר אפילו לרקם בכתב אשורי, ובתשו' דברי יוסף (ס' מ"א) מביא בשם הר"ש די פאר שלא להרשות כתבת על מצבה במרבעות. ובבית הלל (יו"ד רפ"ד) מתרעם על הסוחרים שמשתמשים בכתב מרבע לצרכי חול. אך עומדים בנגוד קצת להאמור דברי הבית יוסף (יו"ד רל"ז) שאומר: „אפילו חנוטל ספר מהכמות חצוניות ונשבע בו ה"ז שבועה אם הוא כתוב אשורית". (השוה תשב"ץ ח"א תשובה ח').

באי־צדק מרכיב מר ר' (סוף ע' 281) הפרוש אשורית־מאשר עם השטה שהתורה באשורית נכתבה. אין פה קשר סברה, הא ראיה שר"י אומר: „בחרו להם כתב אשורי" (ירוש' סוטה ז' ב' ומד"ר אסתר ד'). גלוי שסובר שרק

עזרא וסיעתו בחרו באשורית ורק הם הכניסוה, וכך מפרש הפני משה שם, ובכ״ז הוא בעצמו אומר; „למה נקרא שמו אשורי שמאשר בכתבו״ (יע׳ תפארת ישראל ידים ד׳ ה׳). פה תהזדמנות להעיר על מפרשי המשנת דידים, הסוברים שהאשור שבאשורית הוא על שבה אין אות דומה לחברתה, וזה פלא, הלא אדרבה דוקה באותיות המרבעות החלוף קרוב וההשואה מרובה, עד שבאמת הצטרכו להזהיר שלא להחליף כיתין בכפין, דלתין ברישין, היחין בחיתין, מימין בסמכין (שבת ק״ג). וע״כ בנוגע להאשור, לדעתי אין באור יותר מתאים אלא לומר פשוט שהאותיות האלו הן, לדעת חז״ל, בעצמותן ובצורתן יפות מאותיות כתב אחר (תשוה דרנבורג משא א׳ ח״ב ציון ב׳). ורבנו חננאל גורס במקום „מאושר״ „מיושר״.

מר ר. שונה בכתבו (ע׳ 282) כי הפוסקים הראשונים והאחרונים מביאים ראיה (להדעה שהתורה באשורית נכתבה) מהאמור במשנה (ידים); לעולם אינו מטמא עד שיכתבנו אשורית. אליבא דאמת לא נמצא שום פוסק לא ראשון ולא אחרון, שיביא ראיה משם, רק השואל בתשו׳ מהר״ם אלשקר (ס׳ ע״ד) טעה והסתיע ממשנה זו, והגאון המשיב שפיר ענה כי המשנה מדברת על הזמן שלאחרי תקנת עזרא. השוה תשו׳ חות יאיר ס׳ ק״ו.

לאהבת הסדר ראיתי לנכון לסדר מקדם דעות הראשונים והאחרונים בשאלת הכתב, ואח״כ לחוות גם את דעתי.

התופסים בשטה, שהתורה מתחלה באשורית נכתבה ועזרא לא שינה מאומה, הם: רשב״א משום ר״א בן פרטא בשם ר״א

חמודעי (תוספתא סנהדרין פ"ד ונמרא שם פ"ב), ר"ח (מגלה ב', השוה ירוש' שם). אך לכאורה סותר את דבריו כי בסנהדרין כ"א סובר שהתורה בעברית נכתבה, וכבר העירו על סתירה זו הרדב"ז בתשו' (ח"ג ס' תס"ב), הריטב"א והמפרש עין יוסף (אצל העין יעקב מגלה). רבנו חננאל בפרושו לסנהדרין כ"ב פוסק את ההלכה כשטה הנ"ל ומבסס החלטתו זו בזה שר"א המודעי רב הוא לעומת מתנגדיו. אך הנמוק הזה צ"ע, כי הלא גם החולקים ר"י וראב"י תנאים היו, ולפי הכלל שהלכה כאחרון, יסתבר יותר לפסוק כמותם.

ב) הדעות הסוברות שהתורה במקורה בכתב עברי נכתבה, ורק עזרא וסיעתו הכניסו את האשורית, הן: ר' יוסי בתוספת' ונמ' סנהדרין, ר"נ (ירוש' מגלה א' ט'). ר' לוי (ירוש' הנ"ל וסוטה ז' ב'), מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא (סנהדרין כא־ב) ר' יונתן (ירוש' מגילה), סתם ספרי רב (פ' שופטים ל"ה) שמפ־ש: משנה תורה ע"ש שעתידה להשתנות; מדברי ר"א בן יעקב שאומר (זבחים סב): ג' נביאים עלו עמהם מן הגולה אחד שהעיד להם על התורה שתכתב אשורית, אין בידינו להוכיח ולהכריע אם ראב"י זה הוא הראשון שנאמר עליו משנת ראב"י קב ונקי או השני מתלמידי ר"ע האחרונים, אך מהלשון: במתניתא תנא ראב"י אומר וכו' נשמע שהוא הראשון, ובאמת ויס בדור דור ודורשיו (ח"א ע' 56) כותב כי פה ההלכה כראב"י מפני שמשנתו קב ונקי. העקרים (מאמר ג' פט"ז) מחליט שהתורה בעברית נכתבה. הה' דוד קסל (הערות למאור עינים פנ"ח) קבץ דעות טובי חכמי עמנו שקימו וקבלו כך. הח' ויס כותב (דדו"ד ע' 56):

קבלה ישנה ומוחזקת בכל הדורות היא שעזרא שנה את הכתב ואין לנו סבה מכרחת להטיל ספק בקבלה זו. גם אבות הכנסיה הנוצרית מאשרים את המסרת הזאת. השוה הירונימוס ואוריגינוס (עיין בב' de Wette) גם חוקרי השפה: שד"ל, גיזיניוס, אולד, אולסהוזן, שטדה, טהירש רבינוביץ, ועוד מחליטים כך.

ג) כמתוך ומפשר בין הקצוות מופיע רבי בסברתו: שהתורה במקורה באשורית נתנה, כיון שחטאי נהפך להם לרועץ (לעברית) וכיון שחזרו בהם החזירו להם את האשורית (סנהדרין כ"ב). רב האי גאון בפרושו להמשנה (ידים) מפרש כדברי רבי (השוה רמב"ם ורע"ב למשנה ידים). גם מדברי הריטב"א (אצל עין יעקב מגילה), והרשב"א בחדושיו והרדב"ז (ח"ג תס"ב) יוצא בדעה זו. יעב"ץ (בירת מגדל עוז חלק עלית הכתיבה) והמ"ע (פנ"ו ופנ"ה ג"ב) לא מצאו אחרי חפוש מרובה רק להחזיק בדעת רבי המפשר.

אין אנכי מרגיש בי את הכח להכריע במחלוקת השנויה למעלה, בכ"ז רואה אנכי כי מבט על ההסתוריה והשתלשלותה יצדיק את רבי ושטתו.

מבדילים אנו שתי משפחות של כתב בזמן העתיק; צורית־עברית או איך שנקראה בקיצור: שפת כנען, ודומה לה מואבית, לאמר: אותיות כתב חפירת דיבון וכתב השמרונים, וקרובה ההשערה כי רב העמים הכנענים ושכניהם השתמשו בכתב זה או בדומה לו. השניה: מצרית־ארמית, ודומה לה אשורית. עלינו לחפש אפוא מקור האשורית במצרים ומקור העברית בכנען. על השאלה: אם בכלל

ידעו אבותינו הראשונים קרא וכתב ואם בכלל השתמשו באותיות? האגדה משיבה בחיוב. כה תספר, למשל, על יעקב שחצב י"ב אבנים וכתב על כל אחת ואחת שם שבט וכו' (סופרים פכ"א). כתב שמה של אסנת על טס (ס"א בראשית ופרקי דר"א פל"ח). יוסף הראה שטר ארוסין וכתובה (רש"י בראשית מ"ח ט'). לדעת תוס' (ב"ק צ"ז. השוה תוס' ע"ז ס"ג ד"ה ושעל, וראה שאילת יעב"ץ ח"א ס' ק"ע) הזקן והזקנה והבחור והבתולה על מטבעת אברהם לא צורות אלא כתובות היו. גם ידועה עדותו של פילון שמיחס את המצאת הכתב לאברהם. נגד זה תטעון הבקרת את טענתיה: בכל ספורי התוה"ק לא נמצא אף רמז קל מאיזה כתב אצל האבות. יוסף שלח אותות וראיות להראות לאביו שהוא בנו ועודנו חי, ולמה לא שלח כתב ידו לסמן? ועוד. אמנם דבר אחד נראה ברור, וזהו, שאם בכלל השתמשו האבות בכתב, אז היה הכתב הזה מצרי או קרוב לו, ולא כהשערת הריב"ל (בספרו תעודה בישראל ע' 79) שהכתב העברי נקרא ע"ש אברהם. ובהיות שבני קשורם, מגעם ומשאם היה עם מצרים השכנה, ההור שנולד ונתחנך במצרים כבר יותר ברור שידע לקרא ולכתב כי בלי זה לא היה כל מובן ממשי למצות התורה התלויות בכתב, והיתה צריכה יהיות המצוה הראשונה ללמד את העם יקרא ולכתב. וחסרון מציה כזאת מוכיח שהניח המחוקק העליון בתוך הנחה ברורה שהידיעות הנחוצות האלו אינן חסרות (יע' מ. גרוסברג מבוא למגלת תענית ע' 26) ואין ראיה מהמובא במדרשים שלא שנו אבותינו לשונם במצרים, כי את הכתב בטח היו מכרחים לקחת

מהמצרים, אחרי שלפי קבלת חז"ל בעצמם יש לעמנו רק לשון, אבל לא כתב [1]). אחרי האמור מובן שהתורה נתנת בו בכתב אשר ידעו אותו ממצרים או בקרוב לו. זאת אומרת באשורית.

אחרי שנכנסו לארץ ונתישבו בה היו זקוקים לבא בקשר מסחרי, וקשר שעלול ביהוד להשפיע על הכתב, עם העם הצורי (פהיניציה), סטין וסוחר הזמן העתיק, ועם עוד שכנים הנודעים תחת השם הקבוצי „כנען", ואז מובן שמצא כתב העמים האלה, צורית־כנענית, לאט לאט ובמרוצת הזמן יותר ויותר כניסה בחיי הכלל, ועוד יותר בחיי הפרט של האמה, עד שלבסוף דחה הכתב הזה את הכתב האשורי. באופן שנותן מקום להשערה כי כבר בימי המלכים האחרונים נכתבו גם ספרי הקדש בעברית (ראה בירית מגדל עוז הנ"ל). בכל אופן הצטמצם הכתב האשורי בחוג התשמיש לדברים שבקדושה לבד. רואים אנו שאפילו בימי מלוכת יהושפט שהיו ימים לא רעים לישראל בב"ז גם אז היתה מציאות ספרי תורה הזון בלתי נפרץ עד שנאמר: „וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת ה' ויסבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם" וגו' (דהי"ב י"ז ט'). זאת אומרת שבכל תפוצות יהודה לא היה רק אקסמפלר אחד מס"ת. ואפילו בימי חזקיה שבימיו עמדה הידיעה בתורה על

---

1) בטח כונתו לדברי רבי יונתן דבית גוברין (בירושלמי מגילה) אשורי יש לו כתב ואין לו לשון, עברי יש לו לשון ואין לו כתב. אבל שם ביאורו: כי אשורי יש לו כתב נאה ואין לו לשון נאה, כהיפך להעברי (הכנעני) אשר לשונו נאה וכתבו (כתב לבונאה) איננו נאה כלל. והעברי פה על כרחך שהוא איננו היהודי, וכמו שאמרו במגילה כתבה עברית לעברים, ופירוש רש"י לשון עבר הנהר. (ח. מ. מ.)

מדרגת גבוה, עד שחפלינו חז"ל להעיד על דורו שבדקו מנבת ועד אנטיפרס ולא מצאו ע"ח (סנהדרין צ"ד), בב"ז גם בימיו חשתמשו בכתב עברי, עב"פ לצרכי חול, ובעדות כתבת— השלה שנחרתה בזמנו ונכתבה בעברית. אחריו הלך אמון בדרכי אחז ושרף את כל ספרי התורה הנמצאים (סנהדרין ק"ג). ואפשר להאמין שנם לרגלי המארע הזה נשכח הכתב האשורי. ולכן רואים כי בימי יאשיה המלך נתן הכה"ג את סה"ת היחיד אשר נמצא טמון אל שפן הסופר בבקשה למען יקרא הוא (מלכים ב' כ"ב ח'), זאת אומרת שגם המלך וגם הכה"ג לא ידעו כבר לקרא אשורית (אם כי מפ' כ"ג ב' נראה שהמלך בעצמו קרא, אבל זה רק לשון משאל, ובתלמוד סוכה ל"ח יליף מפה ששומע כעונה יעו"ש היטב). אך כשבאו בבלה, במקום שהכתב הארמי־האשורי היה הכתב הרשמי והשגור, מובן ששרידי ידיעתם מזמן קדום יחד עם הצרך להתרגל אל הכתב האשורי גרמו להשתמש בכתב זה לכל דבר. לא כן השמרונים, הם נשארו בארץ, והמשיכו או עוד הוסיפו להיות בקשר עם שכניהם הכנענים, לכן נשאר אצלם הכתב העברי וגם קבל את שמם. כששב עזרא לא"י והשתדל בכל כחו להרביץ תורה בין העולים, מובן מאד שמצא לנכון ולטוב להכנים באופן רשמי וקבוע את הכתב האשורי לצרכי קדש משלשה טעמים: א) יען שהכתב הזה היה שגור וידוע אצלם עוד מעת שהותם בבבל, וזהו מה שאומרת הנמרא: „למה נקרא אשורית שעלה עמהם מאשור" (סנהדרין כ"ב). והרי זה דומה לדבר שמות החדשים שהעלום ג"כ מבבל (ירוש' ר"ה א' ב', ב"ר

פ״ח מ׳). ב) כדי לחרחיק ולהפריד את העולים גם בנקודה זו מהשמרונים[1], שאיפה שלקחה מקום חשוב בכל פעולות עזרא. ג) לקרב ולקשר את העולים אל אחיהם שנשארו בבבל שהשתמשו באשורית[2]. תקנת עזרא זו תעמוד אפוא בהתאמה נכונה אל כל יתר תקנותיו ואל רעיונו היסודי, העובר כחוט מנהל על כל פעולותיו הצבוריות, שלא לחדש דבר שלא היה לעולמים, כי אין נביא רשאי לחדש דבר מדעתו, ושלא לבנות אלא על בסים קים מכבר. הנני להביא איזו דוגמות מתקנותיו שתעידנה על אמתת הכלל האמור: הקריאה בתורה היתה נהוגה מכבר למצער ע״י הכה״ג ביום הכפורים במקדש (יומא ס׳, תמיד ה׳, השוה רש״י ביבות י״א ע״א). אסור היה להשב כי רק עזרא חדש אסור חחתון עם כל האמות, אולם קוראים אנו בירוש׳ (יבמות ב׳ ו׳): מהיכן אתה מלקני (על החתון)? א״ל מן הדא דכתיב (עזרא י׳) ועתה נכרת ברית וכ׳. א״ל ומן

1) זה כמעט מפורש בדברי מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא: בררו להן לישראל כתב אשירית ולה״ק והניחו להדיוטות כו׳ (סנהדרין כ״ב)

ח. ם מיכלין

2) הכותב שכח לתת עוד סבה חשובה. והיא כי בימי עזרא תפסה השפה הארמית מקום גדול, עד שיש אומרים כי גם התורה היתה כתובה אז רק בארמית („הזרה ונתנה להם בימי עזרא בכתב אשורי לשון ארמית״, מדברי מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא הנ״ז) ויחד עם השפה נכנס גם הכתב שלה. וכיון דעל—על!

ח. מ. מיכלין

הקבלה אתה טלקני? ומשיב כי כבר נשמע מן התורה (השוה קדושין ס״ח). עזרא וסיעתו אסרו מקח וממכר בשבת ויו״ט (נחמי׳ י״ג), ובאמת כבר נשמע מן הפסוק: ממצא חפצך וכו׳ (רש״י ביצה ל״ז). השיר היה נהוג עוד מימי דוד ועזרא הכניס בו רק תקונים (ספרי במדבר קט״ז). (יע׳ דור דור ודורשיו ח״א ע׳ 48־67 ותולדות ישראל ליעב״ץ ח״ד ע׳ 9). ועפ״י האמור תתאים תקנת עזרא זו, לאמר בנונע להכתב, אל דברי התלמוד בנוגע למנצפ״ך ששם אמרו ג״כ שכחום וחזרו ויסדום (מגלה ג׳). השוה ילקוט ראובני פ׳ שמות.

רעיון של שני מיני כתב רמוז אולי גם בדברי חכז״ל בחשבם (אבות ה׳ ה׳) בין יוד דברים שנבראו ע״ש בה״ש את הכתב והמכתב (במכלתא פ׳ בשלח לא מנה מכתב אלא כתב לבד, לעומת זה בפסחים נ״ד ובפרקי דר״א פי״ט הגירסא: הכתב והמכתב) ונדחקו כל מפרשי המשנה למצא את ההבדל שבין כתב ובין מכתב. ועפ״י דרכנו נאמר כי כתב הוא כתב קדש, לאמר אשורית, ומכתב כתב חול, לאמר עברית. שוב מצאתי בהגהות רש״ש ויעב״ץ קרוב לזה.

דומני שהקוראים הנכבדים ירגישו כבר מעצמם שנמנעתי מלנגוע במאמרי בדברי החוקרים, וביחוד הנוצרים, ובחשערותיהם שהאריכו בנדון דידן, בחפצי לבאר את הנושא על פי ומתוך מקורותינו אנו, עד כמה שמדברים על הנדון.

ש. רפאלי

תשובה[1]

חפשתי ובדקתי אולי אמצא צל של בקורת על אותן ההוכחות שהשתדלתי להוכיח כי היו שני מיני כתב להעברים הקדמונים, אבל לא מצאתי בדברי הכותב שום בקורת בנידן זה כי אם בהחלטתו: „כי לא השמיענו שם כמעט שום חדשות, ולדעתי (?) גם מסקנותיו ברכן לא נכונות" ואיננו מטריח המבקר הלז לחשיב כלל על המסקנות ההן, כי אם מעיר דרך אגב כי לא מצאתי ראיה להשערתי שספרי התורה נכתבו מימות עזרא עד חרבן ביתר ואילך בכתב המרובע „עד שהכרחתי להתפפק ברמז קל ממקור זר מהברית החדשה"—זה איננו נכון! אנכי לא הבאתי את הרמז הזה מפני שלא ידעתי או לא הפצתי להביא הראיות המפוזרות בתלמוד ובפוסקים על קטנות „היוד", כל הציטטים האלה שמביא המבקר „ממנחות" „ומקדושין" „ומסנהדרין" וכו' ידועים גם לי אבל מה שכונתי, בהבאת הרמז מהאון־גליון הוא, כי לפי דעת המקדימים כתיבת— או אמירת הדברים המובאים בספרי האון גליון—לאותה התקופה הקודמת לחורבן ביתר, אז כבר אמרו על אות „היוד" שהיא האות היותר קטנה בהאלפא ביתא. והרמז הזה חפצתי להביא ואינני רואה בזה שום תמיה ופלא. ליתר דברי המבקר, המראה כחו הגדול בציטטים בספרי התלמוד ע״ד הפלמוס באיזה כתב נכתבה התורה אינני משים לב

1) אמר העורך למען ברר ולבן השאלה המסובכה הזאת הראנו דברי המבקר למר רפאלי למען ישוב עליהן והוא מפרסם בזה גם תשובתו, ובזה נשים קץ לפולמוס הספרותי הזה. העורך

כי לא חידש דבר על אותם הדברים שהבאתי אנכי במאמרי, וסוף סוף אחרי כל גבוב הדברים מסיים גם המבקר בסוף מאמרו ומסכים להחלטתי שהיו שני מיני כתב. אגב מצאתי באחת השו״ת „לחרמב״ם״ (פאר הדור תשובה ז׳) וז״ל: „ומן הראוי לך שתדע, כי הכתיבה הזאת הנקראת כתיבה אשורית, כיון שנתנה בה התורה, ובה נכתבו לוחות הברית, הרי הגונת מאד להשתמש בה רק בכתבי הקדש, ומימי קדם היו ישראל נזהרין בזאת והיו כתביהם וחבורי חכמותיהם וכתבי חול שלהם בכתב עברי לכן תמצא הרות על שקלי הקדש דברים של חול כתובים בכתב עברי ולא נמצא לעולם אות אחת מזה הכתב האשורי בדבר שנמצא משארית ישראל לא במטבע ולא באבן אלא הכל בכתב עברי״.

וממש באותו הרוח תכנתי את מאמרי הנ״ל—מלבד הכתובות שהריקותי אל הקדש מהמצבות העבריות הכנעניות והמואביות.—ואשרי האיש כהמבקר שהוא „קנקן מלא ישן״ ואין כל חדש לפניו. ואת אשר אנשים פשוטים במונו מביאים. הוא אך לפני אנשים כערכנו המקבלים כל דבר מדעי בספרותנו כדבר חשוב לקבוע עליו ברכה.

שאול חנה קוק

ר' יעקב סקילי וספריו.

ככבים החם אשר אך אחרי עבור תקופה של מאות בשנים, מעת שיצאו קרני אורם, מתחילים להאיר על הארץ, כן ישנם ככבים מאירים גם בשדה הספרות, שרק אחרי עבור תקופה ארוכה, הם מתחילים להתגלות ולהפיץ אורם בין החיים, וכל משך הזמן שמזלם גרם להיות נעלמים מהעין, ספריהם מתגלגלים באיזה פינה נדחת.

מקרה כזה קרה לשני מחברים בני דור אחד ובני ארץ אחת, שהיו נעלמים מעיני הקהל משך תקופה שות בערך (200—150 שנה).

אחד מהם הוא ר' אישתורי הפרחי שחבר את ספרו „כפתור ופרח" בארץ ישראל (בבית שאן) בסוף המאה הראשונה (ע"ג—פ"ב) לאלף הששי, ולא נמצא זכרו בשום ספר משך קרוב למאתים שנת, והראשון שמזכירו הוא המבי"ט בתשובתו הנמצאת בשו"ת אבקת רוכל (סי' כ"ג): „ובשהלכתי לירושלים תובב"א בשנת הרצ"ה מצאתי ביד החכם השלם ה"ר לוי ן' הביב ספר כפתור ופרח שמדבר בדיני א"י". אולם שאר ספריו „שושנת המלך" (המוזכר בכפתר ופרה צד תכ"ו) ו„שער השמים" (המוזכר שם צד ק"ע) נאבדו ואינם עד היום.

השני הוא ר' יעקב סקילי שחבר ספר „תלמוד תורה" גם כן קרוב לזמן ההוא (פ"ד—צ"ז), וגם כן בארץ ישראל

(סוריא, דמשק), גם ספרו היה גנוז עד שנת רפ"ו, שאז העתיקו ר' יצחק החבר, ובשנת רפ"ט הזכירו ר' שלמה אלקבין בספרו מנות הלוי. (רק בתימן נתגלה כבר בשנת רמ"ד, עיין להלן). וספריו „גולת הכותרות" „ויין המשומר בענביו" שמזכירם בהקדמתו ל„תלמוד תורה" נאבדו ואינם.

בזה הם שוים במזלם. אבל מאז שנתגלו אין מזלם שוה, כי הכפתור ופרח כבר נדפס בשלש מהדורות והתלמוד תורה עדיין הוא בכתב יד, מפוזר בבתי אוצר הספרים בארצות שונות, ורק ידיעות מקוטעות הגיעו אלינו. מכנו וגם אלו הידיעות לא נאספו עדיין למקום אחד, כי השנויים השונים שבאו בהשמות של המחבר, העליטו אותו מעיני החכמים המבקרים, פעם נזכר רק שם הספר, ופעם רק שם המחבר, פעם בכינויו לבד, ויש על שם עיר מושבו, פעם בשמו ושם משפחתו, ופעם בשמו ושם אביו, ופעם בכל השם בשלימות שמו ושם אביו וחכינוי, ולרוב השבו שהם אנשים שונים. ורק כשנאסף כל החומר יחד, יעלה בידינו לברר כי כל השמות האלה הם של איש אחד, וכשיתברר כי בכל החומר המקובץ מדֻבָּר מאיש אחד, רק אז נוכל לברא לנו איזה מושג מהמחבר ותולדותיו.1)

כי ר' יעקב ב"ר חננאל סקילי מחבר הילקוט תלמוד תורה, הוא אחד עם ר' יעקב ב"ר חננאל ציקילי מחבר הספר „תורת המנחה" כבר הכירו כל החכמים שעסקו בענין זה כי מצאו שבספרו „תורת המנחה" הוא מזכיר את ילקוטו

---

1) האחרון בענין זה הוא מר פוזננסקי במאמרו „על דבר הילקוט תלמוד תורה לר' יעקב ב"ר חננאל סקילי" שנדפס בהצופה מארץ הגר (שנה שלישית חוברת א') ובמחברת מיוחדה (בודפסט תרע"ג), והשתמשתי איזה פעמים בציוניו מבלי להזכיר בכל פעם שמו.

„תלמוד תורה". ובהקדמת חילקוט הוא מזכיר את ספרו „תורת המנחה". כן חכירו כי ר' יעקב סיקלי המוזכר ביוחסין השלם (צד 228) או ר' יעקב סקלי חמוזכר במדבר קדמות לחחיד"א (מערכה י' סי' ב') הכל אחד הוא. [1])

אבל אף אחד לא שם לב להכיר כי גם ר' יעקב ב"ר חננאל החתום על שאלה אחת בשו"ת הרא"ש (כלל ה' סי' י"ג) בלא חכינוי סקילי, הוא ג"כ הר"י סקילי. וכן ר' יעקב מדמשק הנזכר בשו"ת חר"ן (סי' ח') הוא ג"כ, קרוב לודאי, ר"י סקילי, אף כי אי אפשר לי לחביא מופת החלטי לאשר את דעתי, אבל הַהֲאָמַת חשמות, המקום והזמן, ודמיון הסגנון, מראים שאמנם כן הוא. ובהמשך מאמרי זה יתברר הדבר יותר.

ועל פי המקורות חחדשים שאספתי, הנני חושב שכדאי הוא לחשקיף על תולדות הר"י סקילי מחדש.

בדבר זמנו, מצאנו שני זמנים מפורשים. השבועה שנשבע לעלות לארץ ישראל, שעוד נדבר על אודותה, היתה בשנת ע"ח לאלף הששי, ואת ספרו תלמוד תורה השלים בשנת צ"ז (עי' לחלן ברשימת הספרים), א"כ חל זמן פעולתו בשליש האחרון של המאה הראשונה לאלף הזה.

על אדות ארץ מולדתו, אין לנו שום ידיעה, ואף אם נחליט כי השם סקילי מורה על אי סיציליא (Sicilien), אבל

1) כן הוא דעת פוזננסקי (צד 3). ואולי יש איזה שייכות לחשם סקילי עם המלה הערבית סקל שפירושה מצחצח בגדים, (עי' תשובת הגאונים זכרון לראשונים סי' רמ"ט, ובהערות שם צד 364, שהשתמשו במלה זו ונסתפקו אם לקרותה בס, או בצ'), והוא או אחד מראשי חמשפחה עסקו במלאכה זו ונקראו על שמה סקילו. וקצת נראה מנוסח השבועה שהוא היה בעל מלאכה,

אי אפשר לנו לברר, אם הוא בעצמו, או אחד מאבות המשפחה יצא משם, וכל המשפחה נקראת ע"ל שמו.

בכלל היה נודד תמידי. וראיתי להעתיק פה את דבריו בראש הקדמתו לילקוטו: „אמר יעקב ב"ר חננאל סקילי ז"ל. נכספה וגם כלתה נפשי למצא דברי חפץ וכתוב ישר דברי אמת ביסודי התורה וביאור מצותיה ופירוש מלותיה וגלוי סתרת ומצפוניה. ובירור עניניה. ולדרוש בעד המחברים יצאתי, ותרתי אחרי המפרשים ומנוחת לא מצאתי, כי ראיתי מקצתם מהאחרונים שאין אחד מסכים לדברי חבירו, אלא שסותר את דברו, ולא עוד אלא שספריכו, זה אומר בכה וזה אומר בכה, וכל אחד מתנשא לאמר לבי מלאני, החלש יאמר גבור אני, לערוך מלחמה עם הגבורים אשר מעולם אנשי השם, אומר בלבו בי ביד חזקה יגרשם. זהוא לא ירע ואשם, ובראותי גודל מחלקותם, ושנוי סברתם, אמרתי אלכה ואדרשת מהצופה, וארדוף אחרי בית דין יפה, אלכה אחרי מאהבי נותני לחמי ומימי שמני ושקויי, אלכה לי אל הגדולים כתרי העמוד, אשר הבית נכון עליהם קשור וצמוד, חכמי המשנה והתלמוד, ואדרשה משבעה משיבי טעם, צוף דבש אמרי נועם, ויצאתי לשוטט בעד הספרים אשר נשמעו אך לא נכרו בחוצות, הנפוצים בכל הארצות, ללקוט מחיבוריהם, פרי מגדיהם, כל מה שפירשו ומה שדרשו על כל פרשה ופרשה ועל

שכן הם אומרים: „מאיזה צד שימצא לנו הריוח בין במלאכה בין בדבר אחר". [ולי נראה שהשם הוה מקורו ברומית מלשון סקלא (סולם) וגם בערבית הוא דומה להשם הידוע „הסולמי"—ומהמשפחה הזאת עוד נמצאים גם עתה בדמשק. ח. מ. מיכלין]

כל פסוק ופסוק ועל כל תיבה ותיבה ועל כל אות ואות מקרא ומסורת, לשמור משמרת. ופזרתי רגלי על המדינות, וכתתתים בארבע פינות, אל עם מפוזר ומפורד, ואל גלות ירושלים אשר בספרד. ובכל כחי הכינותי ובכל מאודי, מאשר הביא אלוה בידי, וחשבתי דרכי ונתיבותי להקים עצתי ומחשבותי. והנה גמלני השם י"ת ויתעלה ברחמיו וחסדיו הרבים. והעתקתי כל מאמר ומדרש שמצאתי בספריהם מפוזרים, ממאתים ושלשים וארבעה ספרים. במספר שמות לגלגלתם, ואלה שמותם..." [1].

הננו רואים כי היה נודד למטרה ספרותית, כי להשיג כל הספרים שהזכיר במקום אחד, היה בודאי נחשב אז להנמנעות, לכן בחר להיות נע ונד, כדי להשיג מטרתו. המקום האחר שהוא מזכיר בשם הוא ספרד, וכפי הנראה תקע שם אהלו, וממה שהזכיר את ספרד בסוף נראה ששם כתב את הקדמתו לחלק בראשית מספרו תלמוד תורה. שם העיר בספרד שבה בחר לשבת, יוצא לנו מפורש משו"ת הרא"ש (שם) שהיא קורטובה (Cordova). ויש לשער כי הוא היה שם אחד ממנהיגי הקהל, שכן נראה מדברי הרא"ש אליו: „ונצטערתי מאד על שלא הודעתני ענין הקהל, כי לבי דואג לידע ניהוגם ושלותם" (שם). וכמובן אין דורשים דרישה כזאת מאיש פרטי, שאין לו עסק עם עניני הקהל. בכל אופן היה נחשב שם בין החכמים

---

1) מחברת פוזננסקי צד 4.

שתורתם אימנותם [1]. כמו שהוא אומר בשאלתו להרא״ש: „כי יש מהמון העם שמזלזלים בשבועות וטועלים בנדרים ואומרים הלא אלו לומדים שתורתם אומנותם לא קיימו שבועתם, ונודרים ואינם מקיימין, כל שכן שאר העם, וכל העם מרננים אחרינו ואומרים התירו פרושים את הדבר״ (שם). מדבריו בסוף השאלה שהוא כותב להרא״ש: „ומצד חיוב התורה שלמדתנו ואתה אב לכולנו יש לך לחטפל בנו״ (שם) נראה קצת שהיה חושב את עצמו לתלמידו, אבל אין לברר אם למד אצלו, או רק קבל ממנו תשובות בכתב.

התשוקה לעלות לארץ ישראל שנתעוררה בראשית המאה ההיא ע״י עלית ר׳ יחיאל מפריז (בשנת י״ט לערך) והרמב״ן (בשנת כ״ז), וחזרה ונתחזקה ע״י גולי צרפת (בשנת ס״ו), התשוקה הזאת נתפשטה גם בספרד בזמן ההוא. בין העולים אז ידועים לנו ר׳ חננאל אבן עסכריה ור׳ שם טוב אבן גאון בעל מגדל עז על הרמב״ם (בערך פ׳). וגם ר׳ יעקב סקילי חשקה נפשו לעלות לארץ ישראל; בשבתו בקורטובה בין „רעים וידידים״. החליט לעלות

1) ראוי להעתיק פה תמונה מאחד החכמים שבקורטובה, שעדיין לא זכה שיהיה שמו מוזכר בספרי בעלי אסופות, והוא ר׳ יעקב אלפסי, שעליו כתב הרא״ש „והנה זאת (הקרטה?) [הכרתי] אשר הנכבד המשכיל רבי יעקב יצ״ו ברבי יצחק אלפסי ז״ל הדר במדינת קרטובה שהוא אדם כשר וירא שמים וקובע מדרש לתלמוד תורה בכל יום לומד ומלמד ואינו בטל מתלמוד תורה אלא לדבר מצוה הבאת שלום וגמילות חסדים ולשפוט אמת ושלום על דרך הדין או על פשרה או לבקשת מחייתו ובפרנסת אנשי ביתו ובזולת אלו העסקים הוגה בתורתו תמיד״ (כלל מ״ו סי׳ ז׳, ועי׳ עוד אדותיו בכלל י״ז סי׳ א׳, כ״א סי׳ ט׳, מ״ג סי׳ ח׳ וט׳).

ולהשתקע בארץ ישראל, הוא ובני ביתו, היינו אשתו וחמשת ילדיו שהיו לו אז. ולמטרה זו התחבר עם „החכם השלם רבי חזקיה" 1) „ובמרחשון שנת ע"ח לפרט„ נדרו לעלות שניהם לא"י. לא יאוחר „מהיום ועד שתי שנים ליותר ואם נסכים ללכת קודם הרי מוטב". ונשבעו שמשעה שיצאו מקורטובה יהיו בשותפות משך שבע שנים ע"פ התנאים המפורשים בכתב השבועה. וכשהגיע הזמן המוגבל (בערך פ') מכרו כל חפציהם וכל כלי בתיהם וקנו תחתיהם כלי גולה וצידה לדרך, ורצו לשכור אניה ללכת מקורטובה לאישביליא (Sevilla). והנה נודע להם כי אי אפשר לנסיע על הים, כי „אניות ממלכות פורטוקאל (Portugal) הולכים בים לשלול שלל ולבוז בז לכל יהודי וישמעאל שימצאו בים במאמר האפיפיור". בכ"ז לא סמכו על השמועה, והניחו את בני ביתם בקורטובה, והם בעצמם הלכו לאישביליא לחקור בדבר, ולא מצא „ספינה ללכת בה למאלוגראה ולא לברגילונה (Barcelona) ולא לשום צד שהולכים מטנו לצד ארץ ישראל". אז שב ר' יעקב לקורטובה, ור' חזקיה „הביא ביתו וספריו וקבע דירתו באישביליא", כדי שיהיה מוכן שם לחקור בדבר, ולהודיע לר' יעקב כשתהיה השעה מוכשרת לנסיעה, אחרי חליפות מכתבים ביניהם החליטו לנסוע אחרי הפורים של השנה הרביעית לנדרם (פ"א לפרט), על סמך הסכמת ר'

1) על אדות ר' חזקיה וה אקדיש מאמר מיוחד, ואביא ראיות לברר דעתי שהוא ר' חזקיה ב"ר יעקב ממיידבורק (Magdeburg) הידוע בספרות הפוסקים בשם מהרי"ח, (בשו"ת הרא"ש נזכר ר' חזקיה בכלל מ"ג סי' ח', נ"ב סי' ה'. ע"ג סי' י"ג,)

יעקב שבר ר׳ חזקיה אניה, „והכנים בה כל אשר לו״, אך ר׳ יעקב לא יכול לבא לזמן צאת האניה, כי נתחזק „הקשר שבין קורדואה לאישביליא וחדלו ארחות וססילות, והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות בקשת ומגן וצינה, וכל הדרך בחזקת סכנה״. בכ״ז חפץ לסכן את נפשו ובני ביתו, כי במשך ארבע השנים שעברו מעת הנדר מתו עליו ארבעה ילדים, ונשאר לו רק בן יחיד, והוא תלה זה בעון איחור נדרים, לכן חפץ לקיים נדרו גם בחשש סכנה, אך אוהביו ורעיו לא נתנו לו לסכן עצמו, וכשהגיע הזמן ולא בא. נסע ר׳ חזקיה לבדו בהאניה, וכפי הנראה חשב לחכות על ר׳ יעקב בדרך, אבל מקרה בלתי ידוע לנו, קרה בדרך, שרק בדרך נס ניצל ר׳ חזקיה ושב לאישביליא, הוא ראה בזה רמז מן השמים שלא יסע טרם שיקיים נדרו „לקבוע בתורה זמן ידוע״ שנדר עוד קודם שנדר לעלות לארץ ישראל, והודיע במכתב לר׳ יעקב את אשר קרהו, וכי החליט לבלי לנסוע לעת עתה עד שיקיים נדרו הראשון, וזה נבהל ונצטער הרבה מזה, ובצר לו פנה אל רבו הרא״ש וסיפר לו כל הענין בארוכה, ובקש שישתדל להשפיע על ר׳ חזקיה שיסע תיכף מבלי לחכות עד שיקיים נדרו בדבר קביעת עצמו לתורה, שאחרי שלא קבע לזה זמן, אפשר לו לקיים זה בא״י ביותר הכשר, או שיתיר לו ללכת לבד מבלי לחכות על ר׳ חזקיה, והרא״ש השיבו: שאם ר׳ חזקיה אינו נוסע, בין אם הוא עושה על פי דין או שלא כדין, בטל כבר הנדר, ואם הוא רוצה ללכת לא״י בלא נדר הרשות בידו, אבל נדר אין עליו.

אם נסע ר׳ חזקיה לא״י או לא, אי אפשר לי לברר

אבל ר׳ יעקב מלא את תשוקתו לא״י ועלה, פרטי נסיעתו וחסקוסות שבחם עבר, נעלם מאתנו. כן לא נדע אם היה בירושלים ואח״כ בא לדמשק, או בא ישר לדמשק, אך זה ברור לנו כי היה בדמשק, ביום א׳ תמוז שנת פ״ד לפרט. ושם גמר את חלק במדבר מה„תלמוד תורה״. וכן היה בדמשק עוד ביום ג׳ ו׳ תשרי שנת צ״ז שאז גמר שם את חלק דברים מהספר הנזכר. וא״כ היה קבוע בדמשק משך זמן הגון. (שלש עשרה שנה לכה״פ). וא״כ בצדק כינו אותו ר׳ יעקב מדמשק. ויהי בדמשק אחד שהנכבדים ובעלי הוראה. וכשהתיר שם הדבש שמבשלים הישמעאלים מענבים. נחלקו עליו חכמי צפת [1]) הר׳ שלמה עמנואל והר׳ פר״ן והה״ר שם טוב [2]) שחזקו את האיסור שנהגו בצפת בהדבש הזה, ובדור שאחריהם נתעוררה שוב השאלה בדבר הדבש הנזכר. ויש שסמכו על התירו של „ר׳ יעקב מדמשק״. ויש שסמכו על החולקים עליו, ורציעו האוסרים את הדבר לפני הר״ן שיכריע בדבר. ומתנגדיו כתבו עליו „ובימיהם היה בדמשק נכבד אחד ובעל הוראה בעינו והתיר בכח הראיות שאכתוב״ (שו״ת הר״ן סי׳ ה׳).

דעת פוזננסקי (במחברתו הנזכרת צד 3—2) כי הר״י סקילי עזב את דמשק, ונסע לעדן בתימן, מיוסדה על טעות,

1) כי השאלה היתה מעיר צפת יוצא לנו משו״ת הר״ן מסי׳ שאח״ז (סי׳ ו׳) המתחיל „עוד שאלה כא הנה עיר צפת״, ולכן ברור שגם הרשימה שבסיף סי׳ ה׳ „צפון אשר בגליל העליון הבנה ותכונן בב״א, שאין לה מקום שם שייכת לראש סי״ת׳.

2) שני החכמים הראשונים לא ידועים לי ממקום אחר, אבל השלישי ר׳ שם טוב אין ספק שהיא ר׳ שם טוב ב״ר אברהם ן׳ גאון בעל מגדל עז על הרמב״ם שחבר את ספריו בדי הארין ומגדל חננאל בהדש אייר בשנת פ״ח לפרט בצפת (עי׳ אור החיים להר״ח מיכל, בערכו)

שחשב כי ר׳ דוד לואני מדבר על אדות המחבר, ובלא ספק שכונתו על הספר שבא בזמנו מסוריא לעדן, כי איך אפשר שלואני יטעה טעות גדולה כזו, ולומר על איש שחי לפני מאה וחמשים שנה, שבא בזמנו לעדן. אבל הספר אפשר שבא לתימן רק בזמנו של לואני. (ועי׳ להלן ברשימת הספרים).

כאמור, גמר בדמשק את ספרו תלמוד תורה שהתחיל אותו עוד בחיותו בספרד. מלבד זה כתב בחיותו בא״י את ספר היחס שבו „מזכיר כל עיר וכפר מא״י ומי קבור שם״, שבמח נסע למטרת זו נסיעות שונות בארץ וחקר ודרש טרם שכתב דבריו בספר כדרכו.

ספרי הר״י סקילי לא נדפסו עדיין, ולכן קשה לדון על ערכם. אך החכמים שזכו להשתמש בהם בכ״י, העידו על ערכם, וביחוד ספרו „תלמוד תורה״ הוא אוצר בלום לחקירת הספרות המדרשית בכלל, והילמדנו בפרט. כי היו לפניו מקורים ונוסחאות שכבר אין לנו במקום אחר. (על אדות המקורים שלו עי׳ פוזננסקי צד 22־8).

ספריו מפוזרים באוצרות ספרים השונים, וגם הידיעות על אדותם מפוזרים בספרים שונים, לכן הנני הושב לנכון לסדר פה רשימה מספריו. ולרשום אצל כל אחד מהם איפוא הוא נמצא, והידיעות שיש לנו ממנו.

א) ספר תלמוד תורה, הוא ילקוט על התורה מלוקט ממאתים שלשים וארבעה ספרים שחשבם בהקדמה, הספר הזה היה מטרת חייו, כמו שהוא אומר „וחשבתי דרכי ונתיבותי להקים עצתי ומחשבותי״, והתחיל להתעסק בו עוד בספרד וגמרו בדמשק בשנת צ״ז.

על אדות הספר הזה הוא אומר בהקדמה: „כללתי בספר הזה כל שמעתתא ואגדתא ומימרא שנדרשה ונאמרה על המקרא בכל המדרשים והשני תלמודים וספרי וספרא קראתיו תלמוד תורה, ובזה השם ראוי ונאות להקראות כי הוא המלמד אדם דעת להבין ולהורות כי ממנו יתבארו עיקרי המצות והילכותיהן, כללותיהן ופרטותיהן וביאוריהן ודקדוקיהן, והקורא בו אין לו צורך בדברי המפרשים למקטנם ועד גדולם, כי תלמוד תורה כנגד כולם". על אדות כונתו בספרו זה ולמי הוא עמל לחברו והוא אומר: „כוונתי לגלות ולהודיע למי שלא למד תלמוד כפי חכמתם והגיונם ומתק לשונם, או למי שלמד תלמוד ולא השיגה ידו לקרות במדרשות שזכרתי, או למי שלמד וראה המדרשות ואין לו פנאי לחזור על תלמודו מפני טרדת הזמן ואין לו שעה פנויה, או שאינו נזכר כי השכחה מצויה, ועוד אפילו גדול בתורה ובקי בתלמוד אפשר שלא עמד על כל מה שאמרו רבותי׳ ז״ל בכל אלה המדרשות והרבות שהבאתי. וכבר ראיתי לגדולי חכמי ישראל שהעמיקו בחכמות ויצא להם שם ונקבו בשמות שנתעלמו מהם מדרשי רבותינו ז״ל ותמהו על כמה דברים, ואני מצאתים במדרשות מבוארים".

ערך מאה וחמשים שנה עבר על הספר הזה, שאין לנו שום ידיעה איפוא היה טמון כל הזמן ההוא. הידיעה הראשונה ממנו, היא משנת רמ״ד, כי בשנה זו חבר ר׳ דוד לואני מעיר צנעה שבתימן את ספרו „אלוגיז אלמגני" 1) שהוא מדרש לתורה בעברית וערבית, וכחשבו בהקדמתו את המקורות

1) הספר הזה נמצא באוקספירד № 2493, עי׳ שטיינשניידר בספרי אראבישע ליטראטור דער יודען סי׳ 205, ובמחברת פוזננסקי צד 2.

שמהם אסף את המדרשים. מזכיר גם את סקילי, והוא אומר: „ומדרשות מן אהל זמאננא מתל אלסקלי אלדי גא מן אלשאם אלי עדן והוא מדרש מגמוע מן כתב כתירה מן תורה", ובעברית „ומדרשים מבני זמננו כמו הסקלי שבא מדמשק (או סוריא, כי „אלשאם" בערבית חל או על דמשק או על סוריה ואי אפשר להכריע) לעדן, והוא מדרש מקובץ מהרבה ספרים שכבר נזכרו". הספר הגיע לתימן בזמנו של לואני, לכן חשב שהמחבר הוא בן זמנו, אף כי באמת כבר עבר אז ערך ק"ן שנה מזמן המחבר, ואולי ידע לואני באמת זמנו של המחבר, רק בערך המדרשים הקדמונים שזכר, קרא לסקילי „בן זמננו".

אחריו מזכירו ר' שלמה אלקבץ בספרו מנות הלוי (דף צ"ט) שחבר בשנת רפ"ט: „מצאתי בספר הילקוט הנקרא שמעוני ובספר הילקוט הנקרא תלמוד תורה בשם פסיקתא". ועל פיו רשם החיד"א בשם הגדולים בערכו מבלי שראה אותו.

הכ"י בעצמו לא נמצא עדיין כלו במקום אחד, ורק חלקים מפוזרים נמצאים ממנו. לכן אסדר את הידיעות שנתפרסמו על אדותיהם על פי סדר החלקים.

1) חלק בראשית. כ"י שלם ממנו היה ביד הרש"א ורטהיימר בירושלים, ולקט ממנו את המקומות שהביא בשם הילמדנו והדפיסם בספרו „אוצר מדרשים כתבי־יד" (חלק א', ירושלים תרע"ג). ומכר את הכ"י לאוצר הספרים שעל יד ביהכ"נ שבעיר ווארשא, והחכם ש"א פוזננסקי השתמש בהכ"י ופרסם את ההקדמה וחקר על הספרים שהמחבר השתמש בהם. (במחברתו הנזכרת). כן נמצא חלק בראשית

באוצר הספרים שעל יד בית מדרש הרבנים בנוירק, אך חסר בראשו ומתחיל בהפסוק וכל צבאם (ב, א), כפי הודעת מר מארכס (פוזננסקי צד 22).

2) חלק שמות, לא נזכר בשום מקום בשמו, אבל מהדרשה שהביא בעל מנות הלוי בשמו על הפסוק ויחלש יהושע (שמות י״ז י״ג) נראה שהיה לפניו חלק שמות, גוף הכ״י לא נמצא עדיין, ונקוה שבהמשך הזמן יגלה גם הוא לעיני החוקרים כשאר אחיו.

3) חלק ויקרא, נמצא בין כ״י של הברון גינזבורג בפטרסבורג, וממנו לקט הר״א נייבויער את המקומות שהביא בשם הילמדנו, ופרסם זה בהמאסף הצרפתי Revue des études Juives (כרך י״ג) במאמרו על התנחומה והילמדנו.

4־5) חלק במדבר, דברים, לפי הודעת הר״ש בובר (בהערה להקדמתו לספר מדרש אגדה שהו״ל, ובספרו ידיעות שלמה צד 27) קנה הר״א ביק את הכ״י בארם צובא, ומכרו לאוצר הספרים שבאוקספורד. ונרשם ברשימת אוקספורד (ח״ב) № 2668. והר״א נייבויער הודיע את הכ״י הזה בהרבעון האנגלי The Jewish Quarterly Review (כרך ב׳ צד 333). על הכ״י הזה נרשם כי חלק במדבר השלים המחבר ביום א׳ תמוז פ״ד לאלף הששי בדמשק יה״ל דברים השלים המחבר ביום ג׳ ו׳ תשרי צ״ז לפרט ג״ב בדמשק. והכ״י נעתק בדמשק ע״י ר׳ יצחק החבר אשר השלים העתקתו ביום י״ב [illegible] לפרט.

ב) תורת המנחה. את הספר הזה מזכיר המחבר בהקדמתו לספרו תלמוד תורה, ולעומת זה מזכיר בתורת המנחה את ספרו תלמוד תורה, והוא אומר: „ולא הבאתי

ממדרש רז"ל כ"א מזער כי סמכתי על החבור הגדול שלקטתי ואספתי על התורה וקראתיו תלמוד תורה" (הובא משטיינ־שניידר ברשימת האמבורג צד 30) ומוכרח מזה שעסק בשני הספרים בזמן אחד. הספר הזה על בראשית שמות ראה החיד"א ורשם בשה"ג בערכו: „תורת המנחה, כ"י דרשות פשוטות על כל החומש, דברים נאים לרבינו יעקב ב"ר הנגאל צקילי, וראיתי הלק ממנו על בראשית שמות ויש בו חידושים וסודות ומזכיר להרמב"ן. ופותח בפ' א' מנביאים או כתובים ומקשר כל עניני הפרשה בו; ואת הקשורים ליעקב :נהניתי בדבריו וקשר"ו אשר ק"שר". כ"י שלם ממנו היה ביד הר"א ביק שנעתק בשנת ש"ז לפרט (עי' הקדמת הר"ש בובר למדרש אגדה). ובאוצר הספרים באוקספורד נמצא נרשם 6/ 984 №. ובהמבורג נמצא רק ס"פ בהעלותך ואילך ונרשם 69 b №.

ג) גולת הכותרות. אין לנו ממנו זכר, רק מה שכתב המחבר בהקדמתו להת"ת. בדברו על נחיצות ביאור כמה אגדות הז"ל בדרך נסתר, הוא אומר: „וכבר כתבתי ובארתי מקצתם בתפלתי שסדרתי על סדר עשר ספירות וקראתיה גולת הכותרות".

ד) יין המשומר בענביו. ידוע לנו רק בשמו על פי הקדמת המחבר לת"ת.

ה) הקובץ שמזכיר החיד"א, בספר מדבר קדמות (מערכה י' ס"י ב') כתב חיד"א „ומצאתי בספר ישן כ"י להרב כמהר"ר יעקב סקילי שהביא מרז"ל", אפשר שהכ"י הזה היה הילקוט ת"ת, וכן דעת בובר ופוזננסקי, או מספרו תורת המנחה. אבל א"כ תתעורר השאלה למה לא הזכיר

שם הספר, אחרי שכבר הזכיר שניהם בשם הגדולים, לכן הנני נוטה להחליט שזה היה ספר חדש שגם המחבר עוד לא קבע שמו, ואולי היה זה קובץ ההעתקות שממנו סידר הת"ת שלו.

ו) ספר היחס, [1]) ביוחסין השלם (לונדון צד 228) נמצא „ואחר כן מצאתי שיש ספר היחס שחבר אותו ר' יעקב סיקלי שמזכיר כל עיר וכפר מא"י ומי קבור שם". הנה מר פוזננסקי משער בדרך אפשר כי „ספור המסעות מקומות א"י וקברות הצדיקים אשר הן שם שחבר כהר"ר יעקב ב"ר נתנאל כהן ז"ל כשנכנס לארץ ישראל". שפירסם הד"ר גרינהוט בתמאסף ירושלים של לונץ (כרך ז') הוא ניהו ספר היחס של הר"י סקילי, ולדעתי אי אפשר לקבל השערה זו. מפני כמה טעמים, א) יש הבדל בשם האב בין חננאל לנתנאל. ב) זה היה כהן ועל סקילי לא נזכר בשום מקום שהיה כהן. ג) ביוחסין שם מוכיח כי השם „ספר היחס" היה שם קבוע להספר. וזה שמו „ספור המסעות". ד) הסגנון של ספור המסעות הוא קשה ובלתי מובן וסגנונו של הר"י סקילי, בכל מה שהגיע לנו ברור ומדויק.

בסוף מאמרי אציע השערה גם בדבר אבותיו של הר"י סקילי, ואומר כי ר"י סקילי הוא נכדו של ר' שמואל שקילי המוזכר מר' דוד בן לוי בעל המכתם (ומובא בכלבו ובארחות חיים הרבה פעמים). והנה תהיו"א בש"ג (ח"ב בערכו) כתב כי איתן הדברים שהארחות חיים מביא בשם הר"ש

[1]) אהכם א. מ. לונץ במאמרי ספרות ישראל בארץ א"י קבע זמני של ספר היחס באמצעית לשנת ר"ם לאלף הששי (עיי' ירושלים כרך יא—יב צד 26).

שקילי מצא בשיטה כ"י בשם ר' שמואל ב"ר שלמה. ובהיות שידוע כי רבו של מהר"מ מרוטנבורג היה שמו ר' שמואל ב"ר שלמה לכן מחליט כי הר"ש שקילי היה רבו של מהר"ם ואני מפקפק בהשערה זו, כי נאמנה עדות בעל חקטע שבשו"ת רש"ל (סי' כ"ט) שרבו של מהר"מ היה הר"ש ב"ר שלמה שיר אויל (או שיר מוריל כהנהת גרא"ץ) ובודי יש לסמוך על עדות זו, כי אף אם לא נסכים לדעת מר עפשטיין (הקדם חוברת ג') שמיחכה להרא"ש, בכל אופן נכתבה סבן דורו של מהר"ם כמו שנראה מהברכה שבירך למהר"מ „רחמנ' נטרי' וכל ישראל" שזה אות לדעתי שנכתב בעת תפיסת מהר"ם. אבל איך שיהיה נוכל לקבוע זמנו של הר"ש שקילי בשליש הראשון של המאה הראשונה וזה מתאים שיהיה הוא זקנו של הר"י סקילו שזמנו בשליש האחרון של המאה הנזכרת.

ואם תתאמת השערה זו, אז יש לנו דרך גם לדעת את אביו יכל דפהות בשמו „ר' חננאל ב"ר שמואל", ושם בזה נמצא בשה"ג (ה"א בערכו) שהחיד"א ראה חידושים על כמה מסכתות גמרא ממנו על קלף ישן מאד", 1) והנה שי"ר בהערותיו לתולדות רבינו חננאל (הערה 32) הפך ליהם את הכ"י לר"ח ב"ר חושיאל יען כי לא מצא שם כזה לכן משבש את הרשימה שעל הכ"י שראה החיד"א, והנה סמן ר' חננאל ב"ר שמואל כמו שרשם על הכ"י, ואין צורך לשבש, אבל באמת מצאתי עוד גדול בשם זה. שאדותיו כתב אליקים כרמולי (הכרמל שנה ששית חוברת י"ב)

1) וחידושים למס' עירובין מר' חננאל ב"ר שמואל הדפיס שד"ל בכבוד הלבנון [שנה שלישית מצד 285 והלאה].

כדברים האלה: „ר' חננאל ב"ר שמואל מגדולי המעיינים. ראש ישיבה במצרים בשנת ארבעת אלפים ותקע"ת לבריאת עולם, ושם מלא ימיו ותלמידו ר' פרחיה ב"ר נסים [1] ישב על כסאו אחריו, והשאיר אחריו ר' חננאל פירושים על התלמוד [illegible] אשר מצאתי כתוב על חדושי הראשונים על הרמב"ם כ"י בפרנקפורט". והנה להגיד כי זה ר"ה סקילי אי אפשר כי אין המקום והזמן מתאימים לזה, וא"כ מתעוררת השאלה למי משני אלה שייך החידושים.

אלה הדברים מצאתי לנכון לפרסם בנוגע לתולדות הר"י סקילי וספריו, והנני מקוה שעל ידי זה יתעוררו חחכמים מבקרי אוצר הספרים לחפש אחרי ספריו הנאבדים. ואולי יתעוררו אלה שהיכולת בידם להוציא לאור את ספריו, ביחוד את הילקוט תלמוד תורה שהוא כנגד כולם.

1) פרחיה ב"ר נסים היה בשנת ז' לפרט וחבר שיטה למס' שבת ומביא בה חידושי הרמב"ם ובנו חחסיד ר' אברהם, מובא בחי' שבריש ס' מעשה רוקח, עיי' אור החיים מערכ'.

הוספה.

ראיתי לנכון להעתיק : [illegible] ר׳ יעקב סקילי ותשובת הרא״ש כפי שנמצאת בשו״ת הרא״ש (כלל ח׳ סי׳ י״ג). בהוספת איזה הערות.

„אל גבור אבי עד שר שלום למלך שלמה שהשלום שלו ובחסדו עליו נטוי ישתלו בעולמו, ומימי קדם בין שתי שטותיו שמו [1]). ובינות תהויות בשתי ההכמות התמו, וימלא אותו רוח אלהים בתבונה ובדעת השלימו, ולתורה ולתעודה המציאו והקימו, ומכל שבטי ישראל בהרו והרימו, לדרוש טוב הטוב לישראל מאב ואם, המניקם דבש מסלע ושמן מהלמיש צור יבריאם, בסך ידדם ועל זרעו ינהלם וכנשר ידאם, יפרוש כנפיו יקחם על אברתו ישאם. על פיו יחנו וע״פ יסעו וינטלם וינשאם, אשר יצא לפניהם ואשר יבא לפניהם בתועפת ראם, רכב ישראל ופרשיו אשר יוציאם ואשר יביאם, המלבישם שני עם עדנים ובהדרו יפארם וינאם, ובעת ידברו מפיו דעת ותבונה נאמו נואם, נותן להם את אכלם בעתו לא ירעיבם ולא יצמיאם, ומאשר שמנה לחמו ועל מעדניו לפגרים מתים ישלה דבריו וירפאם, אנא רפא נא לי, ושלה ארוכה למכתי ומחלי, ונהני בדרך אמת נהגני עלמות, והשיבה נפשי בטרם אמות, כי עני אני וגוע מנער [2]) בעדי ילך כי קצף על קולי והכל את מעשי ידי, אמרי תאזינה ה׳ בינה הגיגי ודברתי. הט אזנך לי ושמע אמרתי, ואם ארחיב מכתב ולשון אאריך. אל נא

---

1) נראה לי שמרמז פה להשם „אשר״, הנזכר בין שתי שמות בהפסוק „אהי׳ אשר אהי׳.״ (שמות ג׳ י״ד). 2) מהחרוזים וגם ממשמעת הענין נראה שפה נלקה בחסר: נשמט פה ענין מענין. העורך.

יהי דברי עליך למשא כי לפי הענין הכל צריך. ועוד כי מרוב שיחי וכעסי אדבר, כי באו בנים למשבר, ובעתה אשפוך לפניך שיחי ולפניך אגיד צרתי, ואת כל המוצאות אותי, כבר ידעת, והוגד לך ושמעת, את אשר נשבענו שנינו ה״ה רבי חזקיה ואני הבא על החתום ונדרנו לאביר יעקב לעלות לארץ ישראל כאשר תראה בטופס השבועה הכתובה בספר הזה וקבענו זמן המוחק לסוף שתי שנים מיום השבועה וכשהגיע הזמן ההוא מכרנו כל חפצנו וכל כלי ביתנו וקנינו תחתיהם כלי גולה וצידה לדרך והיינו מוכנים ללכת וכשרצינו לשכור הספינה מקורטובה (Cordova) לאשביליא (Sevilla) באה השמועה לנו שהאניות ממלכות פורטוקאל הולכים בים לשלול שלל ולבוז בז לכל יהודי. וישמעאל שימצאו בים במאמר האפיפיור. ועם כל זה לא סמכנו על השמועה והלכנו שנינו לאישביליא לדעת זאת ואם יש דרך ישר לפנינו ללכת בה והנחנו נשינו ובנינו ובנותינו וכל אשר לנו בקרדואה (קורטבה) וכשהגענו לאשביליא לא מצאנו ספינה ללכת בה למאלוגראה [1]) ולא לברגילונה (Barcelona) ולא לשום צד שהולכים ממנו לצד ארץ ישראל, וכראותינו כי אזלת יד המלך בעת ההיא אמר לי ר׳ חזקיה חוזר לקורדואה ואני אשאר באישביליא ואהיה לך מעיר לעזור ולדרוש ולהקור על הדבר הזה. וחביא ביתו וספריו וקבע דירתו באשביליא. ומהיום ההוא ועד עתה הייתי מצער

1) אולי גם פה הכונה למאיורקה כמו להלן בסוף השאלה, ובא השינוי באורתגרפיה כי ידוע כי מיורקה נכתבת Mallorca ונקראת Maljorca. יא״כ צריך להגיה פה „מאליורגאה״, וכתב ג׳ במקום c כמו בהשם ברגילונת הסמוך.

אותו להשתדל למהר לשלחנו מן הארץ ולבטל הגזרה שנגזרה עלי על ענין איחור הנדר הזה, כי מיום שנדרתי ועד עתה לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רוגז בפרוע פרעות, ובאו אלי כמה הרפתקי ומצאוני צרות רבות ורעות, ותלאות וקורות ומוצאות, ושתיתי ומציתי ד' כוסות של פורענות מלאות ממי המרים, על מצות ומרורים, בנהי בכי תמרורים, ובעוגתי שרבו באלה הארבעה שנים שעברו מיום שקבלתי את הנדר קברתי ארבעה צאצאים מקצתם מגודלים בנעוריהם, אוי ואבוי לאבותיהם, ואוי לאב שככה באת לידיו, ואוי עליו שככה ראה בחמודיו, ומדי שנה שהייתי מקבר והולך הייתי מתאונן ומתלונן על ר' חזקיה לאמר בעבור זה עשה לי השם וגלקה [ונלכד?] בפח מוקשי, פרי בטני חטאת נפשי, במתים חפשי, ובראותו כי אפר כלחם אכלתי, ושקוי בבכי מסכתי, והרביתי מספד כתנים ואבל כבנות יענה, והשביעני ממרורים והרוני לענה, המו מעיו לי, ועגמה נפשו עלי, ישלח לי כתב קודם הפורים הזה שעבר שאלך אליו שהוא מזומן שנלך לשלם נדרנו, ואני שלחתי לו שיכין צידה לדרכנו; ונשים לדרך פעמינו, כי בעזרת האל אלך אחר הפורים ובני ביתי, ונתאמץ הקשר שבין קורדואה לאשביליא והדלו ארחות ומסלות והולכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות בקשת ומגן וצינה, וכל הדרך בחזקת סכנה, ועם כל זה רציתי לסכן עצמי, וכל אשר עמי, לא הניחוני, אוהבי ורעי עכבוני, בעל כרחי, לא נתנני חשב רוחי, ור' חזקיה בהבטחתו על הכתב ששלחתי לו, שכר ספינה והכניס בה כל אשר לו. על סמך שהי' סבור שהייתי הולך אליו בזמן

ההוא כאשר יעדתי לו המועד, ובראותו כי לא הלכתי ואחריתי מן המועד, נחפז ללכת ומהר, ויברח הוא וכל אשר [illegible] את הנהר [1]) ומאתי עזב חסדו [2]) ויותר יעקב יבדו. וגדול העצה חשב מהשבות לבלתי ידח ממנו [illegible] כי בהבורתינו בחר בה׳ר והפר מחשבות ערומים והשיב חכמים אחור, ולא אסתייעא מילתא וחזר לאשביליא ושלח לי כתב נגוע לידך עם כתבי זה [3]) והמובן בדבריו שאין בדעתו ללכת עכשיו עד שישלם את נדרו הראשון שנדר קודם שנדרנו אנחנו כי כן אמר לי הוא זה ימים אחר שנדרנו וכי הוא נדר נדר קודם שנדרנו לקבוע בתירה זמן ידוע ועד שישלם נדרו הראשון לא יתירו ללכת שכך הורו לו מן השמים, זה פעמים והשם ראה בעניי והחם עלי שנשאר לי בן יחיד מכמה בנים לכל יספה בעיני, ועיין בנוסח השבועה וגם במכתבו ואבי ראה גם ראה בעין השכל על דרך החקירה, אם יש דרך להוציאני מימי עברה, ותחטאני באזוב ומי הטאתך עלי הזה. והסר מעלי רק את המות הזה, והודיעני נא אם אני מחוייב להמתין לו עד שישלם נדרו מאחר שאני לוקה ונענש על איחור זה הנדר כאשר הוחזק, או אם אוכל לצאת מקורדואה ללכת למלוגרה [או ?] לאחת מאיי חים להמתין לו שם כאשר רצה הוא לעשות. ואולי יראה השם בעניי ויגדור הפרצה הזאת מעלי לבל יכרת זרעי, ואם יראה

1) הוא הנהר ואדי—אל כביר (Guadalquivir) שהעיר אשביליא עומדת על שפתי השמאלי. 2) מדברי ר׳ יעקב להלן „ואמתין לו ימים מספר כאשר רצה הוא לעשות", מבואר כי ר׳ חזקיה חשב לחכות על ר׳ יעקב בדרך. 3) המכתב הזה לא נמצא בשו״ת הרא״ש והבל על דאבדין.

יראה בעין שכלך הזך לשלוח להחכם [illegible] חזקיה כתב להודות לה׳ על הנס שנעשה לו 1) ובתוך כך תלחוש כפי חכמתך מעט קט מפרשת [illegible] ותהלה לה׳ ובית זבולו. אולי יפותה ונוכלה לו, ויקח התנומת הפחד והאימה שנכנסה בלבו, ולא תמעד אשוריו כי תורת אלהיו בקרבו, ויתעורר לקיים את נדריו שנדר עמי כי הנדר שנדר הוא לקבוע בתורה ולא קבע לא זמן ולא מקום אלא באיזה זמן ובאיזה מקום שיזדמן לו הכנה והזמנה יקיים את נדרו אז שם ולא ידחה את נדרו מפני גזרתנו ושבועתנו, כי אפשר שזכות הארץ הטהורה והנבחרת יסיע אותנו ויזדמן לנו שם מקום ופרנסה ויתקיימו השני נדרים בארצות החיים, ומה׳ ומישראל נהיה נקיים, ואנא תיקר נא נפשי ונפש בני בעיניך, והורינו הדרך הטובה והישרה וחנני ועננו והעלני מן הסערה, וישגבך שם אלהי יעקב ויענך השם ביום צרה. ותחת כנפיו תחסה ויפרוש סוכת שלומו עליך במאור תורה, והא לך נוסח השבועה: לכבוד אלהי ישראל הבוהר בירושלים מכון לשבתו עולמים ולכבוד תורתו התמימה היוצאה מציון כי שם צוה ד׳ את הברכה חיים עד העולם. קבלנו עלינו מצות אנחנו התתומים למטה ונדרנו נדר לאביר יעקב לעלות לארץ ישראל בארצות החיים ולדור בירושלים או בסמוך לה כפי מה שנסבים לעשות רצון האל ולעבדו בלבב שלם ששם קיום המצות וקבלת מלכות שמים והעבודה רצויה כי שם בית אלהינו

1) לא נתפרש איזה נס קרה לו, אבל כנראה הנס היה סיבת חזירתו לאשביליא.

ושער השמים ונשבענו שנינו איש לרעהו שבועה בספר תורה חסן יד [1]) על דעת המקום ועל דעת רבים שנהיה חברים שמיום שנצא מן הארץ הזאת עד שבעה שנים לא נפרד איש מחבורת רעהו עד זה הזמן, ואם יהיה רצון הבורא שימציא לנו שום ריוח לנו ולאנשי בתינו נהיה שנינו קובעים עתים לתורה ואם חס ושלום יגרום החטא ולא תזדמן הפרנסה לשנינו יהיה האחד קובע עתים ללמוד לזמן ידוע וחברו ישתדל במילי עלמא הן במלאכה הן בסחורה הן בחזרה [2]) כדי לפרנס הקובע עצמו ללמוד תורה ולאנשי ביתם וכשיזדמן לו יקבע עתים לתורה גם הוא, לאחר הזמן הידוע אם ירצה המשתדל לקבוע עצמו ללמוד תורה יהיה חברו משתדל כדי לפרנס את נשיהם ואת אנשי ביתם כאשר עשה הראשון, וכן פנים אחר פנים, וכל ריוח שיזמין הבורא יהיה בין שנינו לפרנס עצמינו ואנשי בתינו וכל אחד לפי צורך הראוי לו ולאנשי ביתו הנמצאים היום ולנולדים לו מהיום והלאה ולא לנלוים אליו, ואם חס ושלום לא יספיק השתדלות האחד

1) המבטא „חסן יד" לא פגשתי בשום מקום, וקשה לעמוד על בינתו, ואולי זה העתקה מהמלה הגרמנית Handfeste, שהבלע"ז של המלה הזאת כבר נזכרת בספרות הדור ההוא (עי׳ ד"ר גידעמן בספרו Erziehungswesen etc. I 29—II 162 ובהעתקה העברית ח"א צד 19 וח"ג צד 132), ואולי צריך להגיה „חסין—יה" ע"פ הפסוק (תהילים פ"ט, ט׳), ויותר נראה שצריך להגיה „חפץ ביד" הרגיל לבא בספרות הרבנית במקום „נקיטת חפץ" שבתלמוד (עי׳ לדוגמא שו"ת הריב"ש סי׳ מ"א). ולפעמים השתמשו בהמבטא „תפיסת חפץ". 2) חזרה היינו לחזור עם תלמידים, וכן נמצא בפנקס קראקא משנת שנ"ה תקנות בעד חזרות (עיי׳ מלין בן—יהודה ערך חזרות) ויש להוסיף משו"ת רש"ל (סי׳ כ"ז) „אי שרי ללמוד עם התלמידים חזרות בתוך ימי אבלו".

לפרנס שני הבתים נשתדל שנינו במילי עלמא להחיות את נפשותינו ונפשות בתינו וכל מה שנרויח יהיה משותף בין שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ולא יאמר האחד אני מרויח יותר אתפרנס בריוח אלא שנינו נהיה שוים בכל מה שנרויח, ומשעה שנתרחק בדרך לצאת מקורדואה נהיה בשיתוף ובחבורה בכל ריוח שיזמין לנו הבורא מאיזה צד שימצא לנו הריוח בין במלאכה בין בדבר אחר. ואם חס ושלום יארע דבר לאחד ממנו ולא יוכל לעלות לארץ ישראל יהיה חברו פטור מן הנדר ומן השבועה עד שיוכל חברו לקיימה שעל מנת כן קבלנו את הנדר והשבועה שכל זמן שנהיה שנינו בחבורה אחת יהיה הנדר נדר והשבועה שבועה ואם לאו אין הנדר נדר ואין השבועה שבועה, וכל אלה התנאים בין בחוצה לארץ בין בארץ, ובכלל השבועה והנדר קבלנו עלינו שלא לעשות התרה להתרה עד סוף כל ההתרות, ושלא נדבר לשום אדם לעכב איתנו בין בדיבור בין בכתב בין ברמיזה בין ישנינו בין לאחד ממני ושלא נקבל פיוס משום אדם כדי שנתעכב מזה המהלך, ואפילו שיבריח לנו המלך נשתדל בכל יכולתנו ללכת ארץ החיים, ואם ח"ו יארע שום אונס רשעה שנרצה ללכת ויעכב אותנו מלכת בין באונס אדם בין אונס חולי או שלא נמצא ספינה או שיהיה שעת הירום או אם יהיה רעב בארץ או אם [לא] תשיג יד כל אחד ממני לאלפים והוכים נמתין עד שיעבור האונס ההוא ונלך שאין הנדר והשבועה מתבטלין אם לא יתקיים המהלך בזמן שקבענו שכל ימי היינו אנו מחוייבים בזה הנדר ובזה השבועה ובלבד שנהיה שנינו ביחד ובהסכמה אחת,

וכשנהיה בירושלים בע״ה נקדש מן הממון שימצא בידינו שם כסף או זהב החומש לעשות בו דבר לכבוד הש״י ולכבוד תורתו כפי מה שיראה לנו, ואם ה״ו נצטרך לפרנסה אנו או זרענו נתפרנס ממנו כל אחד לפי חלקו [1] המגיע לו, על מנת כן אנו נודרים להקדישו, וכן קבלנו עלינו לדור בירושלים שנה אחת הראשונה בלי אונס, ואם נסכים יותר לא יהיה פחות, והזמן שקבענו בו ללכת הוא מהיום ועד שתי שנים ליותר ואם נסכים ללכת קודם הרי מוטב, והנדר שנדרנו היה במרחשון שנת ע״ה לפרט עד כאן לשון השבועה.

ומעתה קרא נא כתב ה״ה רבי הזקיה ומתוך שניהם יתברר לך ענינו ותוציא לאור עינינו, [דיגינו] וכדי שתהיה השאלה סדורה לפניך אסדר אותה בדרך קצרה, המבוקש ממך להודיעני אם אני רשאי ללכת עם אנשי ביתי לבדנו זולתי החכם השלם רבי חזקיה כיון שאני לוקה ונענש על איחור זה הנדר כאשר הוחזקתי בעונותי על שלשים ועל רבעים. ועוד כי מוטעה הייתי בנדר זה שאם הייתי יודע שהיה עליו נדר להתעכב בכאן ללמוד לא הייתי נודר עמו, ואם לא תרשני ללכת לבדי הודיעני אם אני יכול לצאת מקורטובה וללכת למאיורקא (Mallorca) או למקום אחר כדי להזיק בדרך אולי תתבטל הגזרה, ואטתין לו ימים מספר כאשר רצה הוא

1) בכל לשון השבועה הם מדברים רק אדות הרות שיזדמן להם שיהיה בשותפות, אבל בהקרן היה לכל אחד חשבון מיוחד והביאם עליה לא פחות מאלפים והיכים לכל אחד כדלעיל צד דך) וא״כ כשנתנו ההימש לצדקה ממה שהיה להם, לא נתנו שניהם חלק שוה, לכן הוא אומר „לפי חלקו המגיע לו״.

לעשות ואח"כ אלך, ואף אם גם זאת לא תרשני, דבר נא באזני ה"ר הזקיהו ושדלהו כדברים שנלך ביחד ותקצוב לו זמן המהלך מתי יהיה ובזה תגדור פרצת גדולה שנפרצה על ידינו כי יש טהמון העם שמזלזלים בשבועות ומועלים בנדרים ואומרים הלא אלה לומדים שתורתם אומנותם לא קיימו שבועתם ונודרים ואינם מקיימין, כל שכן שאר העם כל העם מרננים אחרינו ואומרים התירו פרושים את הדבר, ואנא רבנא אל יתהלל שם שמים על ידינו. מוטב שנסכן עצמנו אנו ואלף כיוצא בנו. ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא, ומצד היוב התורה שלמדתנו, ואתה אב לכולנו, יש לך להטפל בנו, ולהשתדל ויתקן הדבר הזה ולהסיר מכשול מדרך העם. ושלום תורתך יגדל עד כחפצך והפץ עבד תנרצה [הנרצע?] לעבודתך, המשתחוה לצל תמונתך, המיחל לטעם תשובתך, המצפה יושר אמרתך, **יעקב ברבי חננאל** יש"י עמ"הן 1).

תשובה: צר לי מאד על צערך המקום ירחם עליך ויאמר די, לצרותך, הנה עשיתי מצותך ודקדקתי בנדר ושבועה קיימתם ביניכם. הנדר היה שנדרתם ללכת לארץ ישראל בתוך שתי שנים, והשבועה היתה על חברת י' שנים, ומה שכתבת שהיית מוטעה בנדר זה. שאם היית יודע שהיה עליו נדר לדתעכב בכאן ללמוד, לא היית נודר ללכת עמו. איני רואה בכאן טעות, כי נדר גמור נדר לעלות לארץ ישראל בתוך שנתים. ואם היה עליו נדר להתעכב בכאן יותר משנתים וללמוד, היאך נדר נדר האחרון לבטל את הראשון, ונדר האחרון לא היה נדר.

1) ר"ת י'בא ש'לום י'נוחו ע'ל מ'שכבהם ה'לך נ'כחו (ישעיה נ"ז ב')

וכיון שנדרו לא היה נדר גם שלך לא היה נדר, כי לא נדרת אלא להיות בחבורה אחת, וכיון שנדרו אינו נדר ואינו מחוייב ללכת, נתפרדה חבילה ואין כאן נדר. ואם לא היה עליו נדר להתעכב בכאן יותר משנתים וללמוד. הרי נדר שניכם נדר ומחוייבים אתם ללכת. כדי לקיים נדר שלכם. ואם ח"ו לא היה אחד מכם רוצה לשלם את הנדר, העובר יעבר והשני פטור מלילך כי אין עליו נדר. כי לא נדר אחד מכם כי אם על דעת החברה. הילכך ממה נפשך אם ישאר ה"ה רבי חזקיה או בדין או שלא בדין, אין עליך נדר ואם אתה רוצה לילך בלא נדר הרשות בידך אבל נדר אין עליך אם ישאר ה"ר חזקיה לפי אשר דקדקתי בנוסח הנדר והשבועה שביניכם. ואם תרצה ללכת אינך צריך להליכת ה"ה רבי חזקיה ש"צ 1) כי נתפרדה החברה ובטל הנדר שלך כיון שהוא [אינו] הולך, ונצטערתי מאד על שלא הודעתני ענין הקהל כי לבי דואג מאד עליהם לידע ניהוגם ושלותם. ואתה וכל אשר לך שלים כנפש דורש שלומך וטובתך.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל.

1) יש להסתפק אם הר"ת „ש"צ" הוא רק לברכת החיים הנהוגה „שמרהו צורו", או הוא שם נרדף לחזן, ועיי' שו"ת הרא"ש (כלל מ"ג סי' ח) „וכתב לו רבי חזקיה דברים כנגד השאלה, והשיב עליהם .שלומך יהיה נצח הרש"צ". והשאלה שם היתה מר' יעקב אלפסי מקורטובה (עיי' אדותיו לעיל צד 59 בהערה) וא"כ גם ר' חזקיה הנזכר שם הוא ר"ת מקורטובה, ועיי' לעיל צד 60 בהערה) שדעתי כי ר' חזקיה דנן הוא ר' חזקיה ב"ר יעקב ממיידנבורג, והוא באמת היה „חזן" עיי' אור זרוע (סי' קי"ד וסי' קט"ו).

שבילי דירושלים

לרב יצחק חִילו עליו השלום 1)

תרגום

י. ז. הורוביץ

עם הערות מהמתרגם

פרק א

העיר הקדושה

למען אהבת ירושלים לא אחשה ולמען אהבת ציון לא אשקט. אע״פ שכתבתי לכם כבר זה פעמים או שלש. לעיר הקדושה ישנם היום ארבעה שערים:

1. את הספר הזה פרסם א. כרמולי בספרו Itinéraires de la Terre Sainte צד 235—264 בתרגום צרפתי עם מביא והערות עפ״י כתב־יד של הספריה הלאומית בפריז מספר 441, מחלקת כתבי-יד העברים, מכורך בין עוד שבעה כתבי-יד אחרים, שהמו״ל מזכירם שם בפרטות. מקורו העברי ההוא לא נתפרסם עד היום, והמנוח רא״ם לונץ ספר לי, כי בהיותו בפריז בשנת 1903 חקר אחרי כתב־יד זה, ויראו לו כי באותו הקובץ, במקום כתב־יד זה, דבוקים שלשה פסי נייר, לסמן כי שלשה דפים הוצאו מפה. שם הספר ושם מחברו נרשמו על גב הקובץ הנז׳. שם המחבר במלואו הוא: „רבי יצחק ב״ר יוסף חילו״. לדברת כרמולי, היה המחבר מהעיר לריסה אשר בארגון ובשנת ה״א צ״ג יצא משם עם בני ביתו ויבא ירושלימה. מפה שלח מכתבים למשפחתו אשר בספרד ויודיע להם את כל הנפלאות אשר ראה ואשר שמע בארץ ישראל. ביחוד, שם לבו לרשום את הקברים, אם ישנו, או שהיה, כתב־יד כזה של נוסע שכזה, יש בו וגם בתרגומו — אם עצם כתב־היד אבד כבר — חשיבות רבה לחקרי קדמוניות הישוב היהודי בארץ ישראל.

שער הרחמים—במזרח, שער דוד—במערב שער אברהם—בצפון, ושער ציון—בדרום [2].
כאשר יוצאים משער הרחמים[3] עולים להר הזיתים, שהוא הר המשחה, מקום ששרפו בו לפנים את הפרה האדומה. שם נמצאים עמק יהושפט[4], נחל קדרון, בית פגי[5]) ובית הקברות של ישראל.

א. כרמולי תרגם, כנראה, במעט מלה במלה מהמקור העברי, גם אני דקדקתי בתרגומי זה לתרגם לפי הסגנון המקורי כפי האפשר. נקוד השם „הילו", כאשר כתבוני, נתקבל כבר בדיםתירי.

2. הראשון, היא בודאי „בב א-זהריה" שנקרא לפנים בערבית: „בב א-רחמה", בפי הפרנקים נקרא: „שער הזהב" היא במקום „שער שושן" שבמשכנה. בשנת ד"א תל"ע סתמו התורכים את השער הזה. —השני, הוא בודאי „בב-א-נבי דאוד" ובפי היהודים והנוצרים: „שער ציון"; אולם השער הזה איננו במערב, כי אם בדרום, ואולי כון ל„שער יפו"?—השלישי, הוא בודאי „בב אל-כליל" (אברהם אבינו ע"ה מכונה בפי הערבים: „כליל א-רחמן—אוהבו של בעל הרחמים—ה'), לאמר, השער הפונה אל דרך חברון—עירו של אברהם, הוא „שער יפו" הנז'—בפי היהודים והנוצרים; אולם השער הזה איננו בצפון, כי אם במערב, ואולי כון ל„שער שכם" אצל הערבים: „בב אל-עמוד"?—הרביעי, נקרא כן גם היום בפי היהודים והנוצרים. במסעות בנימין כתוב: „ויש בירושלם ד' שערים: השער שקורין שער אברהם ושער דוד ושער ציון ושער יהושפט לפני ביהמ"ק שהיה בימי קדם". ואולי כונו אל השערים הגדולים שבעיר?

3. כאמור, נסגר שער הרחמים עוד בש' ד"א תק"ע, ואי אפשר היה, כמובן, לצאת בימי המחבר דרך שם, אך בודאי כוי לבב סת מרים.

4. המסורה, שעמק יהושפט—הנזכר ביואל ד' ב. יב. (שם י"ד: „עמק החרוץ")—הוא עמק ממש ושהוא במזרח ירושלם, נולדה בין הנוצרים בשנת 333 על ידי הנוסע מבורדו ונתקבלה גם בתוך היהודים והמחמדים. ר"ב מטודילה מזכירה ג"כ. בספרי „ירושלם" הארכתי בזה.

5. המקום הזה איננו שם, ראה מה שכתבתי אדותיו ב„אוצר-ישראל" של הרה"ח רי"ד אייזנשטיין כרך VIII צד 190.

כאשר יוצאים מ ש ע ר ד ו ד עוברים על יד מ ג ד ל ד ו ד[6]) (זה שמו שנתן לו). משם יורדים ל ע מ ק ר פ א י ם.

כאשר יוצאים מ ש ע ר א ב ר ה ם נכנסים אל ק ב ר י ה מ ל כ י ם (עליהם השלום) [7]). שם נמצאת מערת ב ן ס י ר א, נ כ ד י ר מ י ה ו הנביא [8]).

כאשר יוצאים מ ש ע ר צ י ו ן עולים[9]) ל ה ר צ י ו ן; יורדים ל ג י ה נ ו ם[10]). שם מעין ה ש י ל ו ח, שהוא ג י ח ו ן [11]). ח ז ק י ה ו ה מ ל ך סתמו ב ב א ס נ ח ר י ב מלך אשור בארץ יהודה.

---

6. אם כון להמבצר „אל-קלעה", שנקרא גם היום בפי היהודים והנוצרים: „מגדל דוד", אז לא יתכנו דבריו, יען שהוא לפנים משער יפו, הנקרא אולי, כאמור, אצל המחבר: „שער דוד".

7. אם כון בשער זה, כאמור, אל שער שכם, אז כון ב„קברי המלכים" אל מערת-הקברים הנקראת בפי היהודים: „מערת כלבא שבוע" הרחוקה 700 מתר משער שכם ישר צפונה.

8. [illegible] שבן סירא היה נכד ירמיהו הנביא, מקורה באלפא ביתא דבן סירא, הביאוה: רש"י במס' חגיגה טו א. יהודה הדסי [illegible] ורבינו פרץ בהגהותיו לסמ"ק. שו"ת הרשב"ץ ח"ג סי' רס"ג. לקוטי מהרי"ל. יוחסין בע' אבוה; ר' גדליה בן יחייא בשלשלת הקבלה. משנה למלך לרמב"ם הלכות אישות פ"ט ה"ד. חלקת מחוקק בשו"ע אבן העזר סי' א' ס"ק ח' ובית שמואל שם ס"ק י'. ר"י היילפרין בסדר הדורות חלק א' שנת ג"א רצ"ח (דוג, [illegible] ור' דוד גאנז בצמח דוד חלק א' שנת תמ"ח השיג על אגדה זו). מערה בשם כזה אינה ידועה בסביבות ירושלם אולי החליף את „שיך ג'ראח" בשם „פירך"?

9. משער ציון אין „עליה" להר ציון.

10. הוא ודי א-רבבי.

11. אל נכון כון לברכת השלוח שבצלע הר ציון, בסוף התעלה הנמשכת מעין סת מרים. ולא אל המעין הזה עצמו, שהוא בראש התעלה הנז', כי הוא בצלע הר המוריה ויוצאים אליו, לא דרך שער ציון, כי אם דרך שער האשפות (בב אל-מעירבה).

על הר ציון היתה לפנים מצדת ציון, אשר לקח דוד המלך ע"ה מאת היבוסים ויקראה על שמו.

על הר המוריה התנוסס לפנים המקדש של שלמה ע"ה. בגלל המקדש המהלל נקרא גם ההר ההוא בשם: הר הבית. אוי! בעונותינו, במקום הבית הקדוש בנוי עתה בית מסגד, שנבנה על ידי מלך הישמעאלים אשר כבש את ארץ ישראל ואת ירושלם מיד הערלים, וכך היה מעשה:

המלך, אשר נדר לשוב ולבנות את חרבות בית המקדש, בתת ה' בידו את העיר הקדושה, דרש מאת היחידים להודיע לו את מקום החרבות [ההן]; יען כי הערלים, בגלל שנאתם לעם ה', עשו את החרבות ההן למקום אשפה עד אשר לא ידע עוד כל איש איה הן. ויהי אז זקן אחד שאמר למלך: „אם יואל המלך להשבע כי ישאיר את הכותל המערבי אגלה לו את מקום חרבות בית המקדש". מיד שם המלך את ידו על ירך הזקן וישבע לו לעשות את אשר בקש. הזקן הראה לו את הירבות הבית תחת גל של אשפה ויפנהו המלך. המלך בעצמו נקה את החרבות עד אשר טהר המקום ההוא כליל. אחרי כן בנה את הכל מחדש, זולתי כותל המערבי, ויבן שם היכל נהדר מאד אשר הקדישו לאלהיו 12).

הוא הכתל המערבי אשר מול היכל עומר בן

12. ראה מסרת הערבים על זה במאמרי „הגדות ערביות" בלוח ארץ ישראל כרך XX—XXI צד 236 בשם הספר מתיר אל ע'ירם (נתחבר 1351—18 שנים אחרי ר' יצחק חילו).

אל־כַּתְבּ 13) והנקרא: שער הרחמים. היהודים באים לשם להתפלל, כמו שהעיד כבר הנוסע 14). הוא היום אחד משבעת הדברים המצוינים אשר בעיר הקדושה, ואלה שמותיהם: מגדל דוד, היכל שלמה, קבר חולדה הנביאה, קברי המלכים, היכל הילני המלכה, שער הרחמים וכותל המערבי.

הראשון, הוא „מגדל דוד" הנזכר לעיל, אצל השער הנקרא על שמו. בנינו עתיק וחזק מאד. בסביבותיו גרו היהודים לפנים. היום אין שום בית בסביבתו; אדרבא — הרבה חלקים בצורים שהיו בראש המגדל העתיק עצמו אינם כבר 15).

השני, הוא בנין עתיק הנקרא: „היכל שלמה". לפנים, בימי הערלים, הוקצה הבנין הזה בעד החולים של העיר הקדושה. היום נהפך לשוק השוב 16).

13. כן הרגלו הפרנקים לכנות את המסגד „קבת א־צכרה" וכן כנהו גם ר' בנימין הנוסע, אבל באמת נבנה על ידי השולטן עבד אל־מלך בשנת 72 להגירה (ד"א תנ"א — 691).

14. הוא ר' בנימין מטודילה במסעותיו. שם כתב: „ולפני אותו מקום כותל מערבי א' מהכותלים שהיו במקדש בקודש הקדשים וקוראים אותו שער הרחמים ולשם באים כל היהודים לחתפלל לפני הכותל בעזרה".

15. הר"ב מטודילה כתב: „והם מאתים יהודים שדרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה. וחומות שבמגדל דוד הבנין הראשון של יסוד כמו עשר אמות מבנין הקדמונים שבנו אבותינו והשאר בנין ישמעאלים ואין בכל העיר בנין חזק יותר ממגדל דוד".

16. הוא המלון ובית החולים שבנו הצלבנים בעיר קרוב לקבר ישו. הר"ב כתב: „ושם שני בתים אשפיטלו הא' יוצאים ממנו ד' מאות פרשים ושם ינוחו כל החולים הבאים שם וניתנים להם כל ספוקם בהיותם ובמותם ובית שני קורים אותו בספרי שלמון והוא ארמון שעשה שלמה המלך".

השלישי, היא קבר חולדה הנביאה. ואת
הנבואה אשר הלכו אליה בימי יאשיהו המלך
חלקיהו הכהן, אחיקן (1) ועכבור (2) ושפן
ועשיה (3), היתה אשת שלום בן תקוה בן חרחס
שומר הבגדים אשר ישבה בירושלים. היא נקברה גם כן
שם, באשר [illegible] ואת [illegible] בדברים [illegible] „ואין
עושין קברות בירושלים, חוץ מקברי בית דוד וקבר חולדה
שהיו שם מימות נביאים הראשונים (4).
קבר חולדה הנביאה אשר [illegible] (5)
היא בנין נהדר מאד; אולם קברי בית דוד [illegible]

1). במלכים ב' כ"ב יב כתוב: „אחיקם".
2). שם: „עכבור".
3). שם: „עשיה".
4). תוספתא בבא בתרא פ"א, אבות דר' נתן [illegible]
[illegible] פ"ה [illegible] [illegible]
[illegible] כתוב: „שהיו שם מימות נביאים הראשונים"
[illegible] כי [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] Handbook [illegible] 1883 OS [illegible]
שם [illegible] 144—[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] כתב [illegible] שלשים [illegible]
[illegible] לדעת היהודים [illegible]
[illegible]) [illegible].
5). לפי זה איננו בתוך העיר, [illegible]
העיר את דברי [illegible] שמעון [illegible]
[illegible] ראה הערה 13.

גיון, אינם ידועים היום לא ליהודים ולא למושלמים, כי [illegible] אשר נדבר אדותם לקמן 22).

[illegible] האחרונים הם הדבר המצוין הרביעי [illegible] כאשר אמרנו, הם אצל מערת בן סירא. בנינם [illegible] מאד [illegible] היא ממבחר האמנות [illegible] האורחים הבאים לתור את העיה"ק [illegible] לא יופי [illegible].

[illegible] שיש לראות, הוא „היכל הילני [illegible] באר ירושלמה עם [בנה] מונבז המלך [illegible] ההיכל הזה הוא בנין נאה והיום ישבו בו הקצ'י ויועציו 23).

[illegible] ששי, הוא שער הרחמים אצל המקדש. לפנים היו שם שני שערים: האחד להתנים והאחר לאבלים כמו שאמרו בפרקי דר' אליעזר הגדול, המקובל האשכנזי [illegible] 24). שני השערים האלה טבעו בארץ, לקיים

[illegible] המלכים אשר [illegible] אחריו ואינו ניכר המקום כי היום [illegible] שנים נפל כותל אחד [illegible]

[illegible] המשפט (Seraj) החו[illegible] [illegible] אבל באמת נבנה הבנין הזה ע[illegible] די הלנה אם המלך היומטמיו בהמחצה הראשונה של המאה הרביעית [illegible] זיכל הילני, מלכת חדייב, אם מונבז, שהיתה בירוש[illegible] [illegible] שנים האחרונות לפני הרבנה, היה בהעיר התחתונ[illegible] כנראה מדברי יוספוס במלחמות .V .6 .1 והיא לא השתרעה עד שם.

[illegible] פרדר"א פרק [illegible] ולדברי [illegible] היה מחברי „מקבי אשכנזי" ולא ר' אליעזר בן הורקנוס !). מכ[illegible] ר' אליעזר בן הורקנוס). קצת מעין זה גם במס' מדות פ"ב מ"ב. ילקוט [illegible] ראה כפתור ופרח פרק ו' [הוצ' לונץ [illegible] [illegible] הערה 1 שם].

מה שנאמר בכתבי הקדש 25).

הדבר המצוין האחרון שבעיר הקדושה הוא הכותל המערבי שזכרנו לעיל.

קהלת ישראל בירושלם, ה' יחוננה, גדולה. בה נקבצו ראשי בתי האבות של כל חלקי תבל, ביחוד מצרפת. ראשי הקהל וטובי רבניו הם מהממלכה ההיא. ביניהם, ר' חיים ור' יוסף 26) הם חיים חיים מאושרים ושלוים, כל אחד על פי דרכו ועשרו. כי שרי הממשלה הם צדיקים וגדולים. ה' ירים אותם ינשאם לסרומי ההצלחה.

בין אנשי קהלת ירושלם השונים נמצאים בעלי מלאכה רבים, ביחוד, צובעים, חיטים סנדלרים וכו'. אחרים עושים מסחר עצום בכל המינים ויש להם אסמים יפים: אחדים מהם עוסקים במדעים, והם: הרופאים, התוכנים ובעלי החשבון; אולם רוב החכמים עוסקים יומם ולילה בלמוד התורה הקדושה וחכמת האמת שהיא הקבלה 27). והם מתפרנסים מקפת הקהל, מפני שתורתם בלבד היא אומנותם 28).

25. איכה ב' ט. אולם באמת חלוק השער הזה גם היום לשנים.

26. א. כרמולי בהערה 97 [שם צד 294] משער כי אולי הם ר' חיים צרפתי ור' יוסף ממרסיליה הנזכרים בתשובות הר"נ סי' ל"ח.

27. המחבר הכב מאד את חכמת הקבלה.

28. כנראה, לא היו אנשי ירושלם צריכים בימים ההם לבקש עזר מנדיבי חו"ל.

גם סופרים מובהקים ישנם בירושלם והאי־חים דורשים אחרי כתיבות־ידיהם למען ייצ־אים לאר־צ־תיהם.

אנכי ראיתי [פה] ספר תורה כתוב באמנות כל כך דבה עד אשר התאוו אנשים רבים לקנותו. ירק ראש בתי הכנסיות דבבל הצליח לקנותו במחיר יקר והביאהו בגדדה.

פרק ב.

[הנסיעה הראשונה מירושלם]

בעיר הקדש ישנן שבע דרכים שייצאים בהן לכל ארץ ישראל:

הראשונה, פינה הנגבה בואכה ערד, עיר היושבת בקצה ארץ ישראל בצד ההוא. מספר המקומות שעוברים עליהם [בדרך ההיא] שבעה, [29], והם: עיטם, תקוע, חלחול, חברון, זיף, מעון, וערד.

הראשון, הוא „עיטם", עיר שהמלך רחבעם בצרה להגן בעדו מפני המלך ירבעם, כמו שנאמר בכתובים [30]. אחרי כן נקראת „עין עיטם"[31]). בגלל מימיה אשר נמשכו

29. המספר „שבעה" מצוי פה כמה פעמים.

30. דברי הימים ב' יא, ו.

31. ירושלמי יומא פ"ג ה"ה. בבלי שבת קמח ב. יומא לא א. זבחים נד ב. בכורות מד ב. ראה מחברתי מחקרי ארץ אבותינו צד ל"ב ומה שכתב ע"ז הרב שי"ר בהמגיד שנת י"ח, מספר 12 היבא בהמעמר, לונץ II א24. מריסמירס, The Land of Israel 391—392. רובינסון, פלסתינה II 167. טובלר, טופוגרפית II 855. PEF Mem. III 89. שיק ZDPV 152 בהערה. ביל פלסתינה, 93. ספיר, הארץ, מספר 1337, החליטו כי עיטם הוא „ארטס", רק ר"י

ירושלימה דרך צנורות [illegible]. היום היא חרבה ואין בה כל תושבים זולתי אי אלה יהודים עניים השומרים בית הכנסת ישן, אחד מושבעה בתי הכנסיות העתיקים [illegible] עדיין בארץ ישראל [illegible] לרבי שמעון בן יוחאי ז"ל (31). אחד העניים ההם ספר לי, [illegible] שנה, ביום חג התורה, שומעים שם בת קול יוצאת מראש הקודש ואומרת: „למדו את התורה, בני ישראל [illegible] יחננכם האל והשיב אתכם אל משפטיכם ודרוריכם [illegible] כל צרותיכם באו עליכם רק בעבור אשר הזניחו אבותיכם את למוד התורה" (32). [illegible] הוא הוא קול [illegible] הבא מדי שנה בשנה [בעת ההיא] לבית כנסית.

מעיטם באים לתקוע (34). עיר עתיקה [illegible]

שורץ בתבואות הארץ צד קל"[illegible] שהיא [illegible] כרך [illegible] ספר 3 קילומטר [illegible] דרום [illegible] בית לחם. [illegible] לפאת [illegible] במרחק קילומטר [illegible] נמצא [illegible] „חרבה [illegible]" „ברכות שלמה". יש להוקיק: כי [illegible] בשתיקה [illegible] לחם! כנראה, הזכיר זה רק את [illegible] שישבו בם יהודים.

32. הרב שמואל ב"ר [illegible] במסעותיו [בשנת [illegible]] יודיע כי בימי היו בארץ ישראל [illegible] ארבעה [illegible] כנסיות [illegible] רשב"י. החוקר האנגלית לדרך [illegible] מצא את [illegible] בתי הכנסת האלה, ראה מאמר [illegible] בהרבעון האנגלי QS. PEF. שנת 1877 [illegible] אדות חרבות [illegible] של אבן אליעזר, [illegible] [illegible] עם שנת 1878, „בתי הכנסיות שבגליל" [illegible] הMemoires [illegible] ג'. ובעצם [illegible] היוצאי חוקרים [illegible] מחברת [illegible] אדות זה כפי שמעתי, ועיין [illegible] וראיתי.

33. ראה בזהר פי' [illegible] צ"ה עמוד א' ושלח במס [illegible]

34. [illegible] „[illegible]" [illegible] קילומטר [illegible] מזרח ארטס.

האשה אשר שלחה יואב אל המלך דוד [לבקשו] להשיב את אבשלום מגלותו [35]. רחבעם בצרה בעת אחת עם עיטם [36]. וירמיהו הנביא הזכירה בספרו[37]. בעיר זו ישנה מערה עתיקה שאומרים כי שם קבור אחד משבעת הנביאים. אשר עצמותיהם הקדושות קבורות באדמת הקדש. לפי דעת אחרים, הוא קבר הנביא עמוס ולפי דעת אחרים הוא קבר ישעיה הנביא [38].

משם הולכים לחלחול [39]. ממנה [illegible] [40]. שם ישנו מספר ידוע מיהודים המוליכים עד מצבת קבר עתיקה המיוחסת אל גד החוזה[41]. הוא קבר הנביא השלישי [42] משבעת הנביאים.

מחלחול באים חברונה, עיר שנקראה לפנים בשם קרית ארבע, עירו של „ארבע" אבי הענקים. הוא היה אדם

35) שמואל ב' יד, [illegible].
36) דברי הימים ב יא, [illegible].
37) ירמיה [illegible].
38) [illegible]
[illegible]
41) [illegible] בשם נא"י כי ישעיה [illegible] הוא [illegible]
[illegible] צפת אם עצמים [illegible] שם [illegible] במהדורת
[illegible]
[illegible]
40) [illegible]
42) [illegible] בסדר הדורות שנת ב"א תתצ"ב [שם צד 103]. וכן הוא בספר „יחוס הצדיקים". ניהבור [Reisebeschreibung, III, 69] [illegible] כי שם [illegible] הנביא, [illegible] [Reise II, 487]. לפי [illegible] הערבים [illegible] הנביא, וכן נקרא הקבר והרכית

גדול מאד בין הענקים. ועד היום נמצא בחברון שלד של גודל מופלג שאומרים שהוא מאחד הענקים ההם [42א].

היהודים, שהם רבים פה, עושים מסחר הגון בצמר גפן, שהם בעצמם שוזרים וטווים אותו, גם [במעשה] כל מיני זכוכית הנעשים בחברון יעסקו. יש להם פה בית הכנסת ישן שבו יתפללו יומם ולילה, כי חסידים הם מאד. בעשרת ימי התשובה הם הולכים לקבר י ש י אבי דוד המלך [ולקבר] א ב נ ר ב ן נ ר. שם יסבו את פניהם מול מערת המכפלה ויבקשו רחמים מה' להשיב להם במקדם את המקום הקדוש הזה שבו קבורים האבות עליהם השלום. בערב יום הכפורים הם הולכים לקברי ר ה ל ו נ ת ן ה נ ב י א [43] להתפלל שם.

אני הייתי אצל שני הקברים ההם. הראשון הוא מצבה מורכבת משתים עשרה אבנים גדולות [44] ועליה

המסגד שם היום: „נבי יונס". עלי החרתי, יקוט, מג'יר א-דין אצל גי לה סטרנג' .M. u. P 447] אבן בטוטה אצל Lee 20 ראה הערה 131.

42. הם: הולדה, עמוס [או ישעיה] וגד ראה הערה 21.

42א. וכן הודיע גם יוספוס בקדמוניות. V. 2. 3.

43. את שני הקברים ההם הזכיר ר' שמואל ב"ר שמשון במסעותיו.

44. ר' בנימין מטודילה כתב: „וקרוב לבית לחם כחצי מיל מצבת קבורת רחל על אם הדרך והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים למניין בני יעקב ועליה כפה בנויה על ארבעה עמודים וכל היהודים העוברים היתמים שמם על אבני המצבה" [מסעות בנימין, הוצ' מ. נ. אדלר בJQR כרך XVII, אוקטובר 1904, מספר 65, צד 130], ראה סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג. ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן [מהמאה האחרונה של האלף החמישי] כתב: „וכמו בן קבורת רחל

כפה בנויה גם היא מאבנים כאלו. השני הוא של אבן שוכבת אחת לבדה 45). התפללתי בעדי ובעדכם על קבר רהל. התפללתי ואבך בעד רפואת בני ההולח על קבר נ ת ן 46). ה׳ יקבל את תפלתי.

מחברון באים ל ז י ף 47). עיר הנזכרת ביהושע 48). היא נתבצרה על ידי רח ב ע ם, כמסופר בדבר הימים 49). היום אינה ידועה הרבה כי אם על פי הנפלאות הנעשים שם על קבר ר׳ ז י פ א י. הערבים מעידים על הנפלאות

מגדל בנוי באבני גוית בארבעה פתחים ואחת עשר אבן על קבורתה והעליון אחר [?], כי אומרים בי בנימין היה קטן לא היה יכול להביא אבן שלו״ [מכתב, פרסמו ד״ר א. גרינהוט בירושלם לונץ VII צד 90—101 ומובא גם בלוח ארץ ישראל XI תרס״ו צד 7]. ר׳ משולם ב״ר מנחם מוואלטרה [שנת רמ״א] כתב: „ואנחנו הלכנו בארוצה עד בית לחם ומשם על אם הדרך מצאנו על קבירת רהל מצבת גביה מאבנים יהישמעאלים עשו למעלה מקבורא הנזכר ד׳ עמודים וכיפה למעלה ומכבדים אותה ומתפללים לשם היהודים יהישמעאלים״. [מכתב בירושלם I צד 201]. הנוסע האלמיני משנת רפ״ב כתב: „ועל הדרך רחוק מירושלם ה׳ מילין קבורת רחל ע״ה והציון על מצבתה בנוי מחדש ובנין כפה על הציון עם ד׳ עמודים״ [שבחי ירושלם]. האגדה של „י״ב״ או „י״א״ אבנים נשכחה איפוא עוד בזמן קדום.

45. ומדוע לא מנהו למעלה במספר הנביאים? בראש הספר, אצל כרמולי, ישנה תמינה המתאות את ר׳ יצחק חילו המשתטח על קבר נתן הנביא ותחתיה נדפסו בפקסימיליה המלים: „רבי יצחק חילו בוכה ומתחנן על קבר נתן הנביא״. מאחרי הציון, אלה גבהה יעבתה על יד מבצר גבה.

46. ראה הערה 41.

47. היתה ב„תל זיף״, ששה ק״מ וחצי בדרום-דרום-מזרח חברון. ראה אדותיה ריטר Erdkunde XVI 636—638.

48. יהושע טו, נה.

49. דברי הימים ב׳ יא ח.

האלה, והם אומרים כי ר׳ זיפאי היה הכם בתורתם, אבל ידוע כי ר׳ זיפאי נזכר בגמרא בתיר אדם קדוש [50].

מהמקום הזה באים למעון [51]. עיר הנזכרת ביהושע [52]. ישנה מעון אחרת ידועה בדבר דוד ואביגיל [53]. פה היה חכם שנקרא: ר׳ מעדיה [54].

50. אולי הוא ר׳ זיואי הנזכר בברכות נג ב [כרמולי צד 296, הערה 115] אך לא נזכר שם שהיה מצוין בקדושה. ביוחסין הביא „ר׳ זיותאי תניה דר׳מאיר" בשבת קנ"ג, א כתוב סתם חתניה דר"מ בלי הזכרת שמו, אך בקה"ר פ"ט ובילקוט שמעוני קהלת רמז תתקפ"ט ע"פ בכל עת יהיו בגדיך לבנים נמצא השם הוהן, והרב ר"נ רבינוביץ בס׳ דקדוקי סופרים לברכות שם משער כי ר׳ זיוואי הוא חתניה דר"מ. ובעל העקדה פ׳ תצוה שער נ"א הביא: „זיואי התני של ר׳ מאיר". ראה בערוך ע׳ „זווא" ב׳ שבהדייב נמצא תנא בשם זה [מועד קטן כ"ח א. נדה י"א ב—אצלנו: זוגא, ראה רש"י ומהרש"א במקום השני]. ריטר שם [צד 636] כתב כי: „נמצאה בתל זיף שארית בנין רבוע וחזק, בעל קשתות מהודרות בורות ומסבה חצובה בבטן האדמה המובילה אל חדר שמתחת פני האדמה, הזהו קבר או אוצר ?". ואולי מוכח מכאן שלפנים החזיקוהו לקבר של קדוש ?

51. היא כרבת [ותל] מעין, 7 ק"מ בדרום תל זיף.

52. יהושע ט"ו, נ"ה.

53. שמואל א׳ כה, יב. כנראה, כון אל איזו מעון בהר הכרמל, וכן כתב הרד"ק בשמ"א ט"ו, י"ב, עי"ש. וכפו"פ פי"א [הוצ׳ לונץ צד רפ"ז] כתב: „למערב טבריא כתחום שבת מעון, מעון זה הוא אותו של דוד שנא׳ עליו [ש"א כ"ד כד] במדבר מעון וכערבה, כי הוא בקרן מער׳ צפו׳ לערבה". ההשואה הזאת, כיתר ההשואות המוזרות ממין זה, נולדה בתקופת הצלבנים, שהיו רחוקים מאד מידיעת הארץ.

54. ירושלמי דמאי פ"ב ה"א: „רבי יוסי דכפר דן בשם רבי בן מעדיה". [כרמולי נתעה, עפ"י נוסחת סדר הדורות הישנה המשיבשת, לקרא, ר׳ „מעדיה ב"ר מעדיה"] את השם „מעדיה" אפשר להכיר שוב בחשם: „אם אל-עמד", חורבה במערב יטה

הוא היה רגיל כנסים. ויהי היום ויפול בשעת התפלה קיר אחד מקירות בית הכנסת ומקום הקיר נתמלא מיד שלהבת אש גדולה אשר קפצה מעבר אל עבר, ומספר רב של כוכבים מצוינים ביפים. במראיהם יבזהרם, נסדרו בעין אותיות והיו למלים אלו: „פה נטמן בר כוכבא המלך המשיח". ר' מעדיה, בהודע לו דבר הקבר הזה, השתטח על הארץ ויבך ויתפלל זמן רב עד אשר נעלם המחזה הזה. אחרי כן קם ויקח את אבני הקיר ואת הסיד שלו ויבן בעצמו את הקיר [הוזה מהדש] 55).

ממעון באים לערד 56), אחת מערי הממלכה של ארץ כנען [לפנים]. פה היה מלך ערד אשר נלחם עם בני ישראל בצאתם ממצרים, ככתוב בתוה"ק 57). היום אין לה חשיבות רבה, כי אין בה תושבים רבים, זולתי אי אלה ערבים דלים ויהודים אביונים. אלה ואלה הם רועים ומתפרנסים מההכנסה הדלה של עדריהם. רבם עצמו שומר צאן, [illegible] ללמוד תורה בפיהם.

---

14 ק"מ למערב-מערב-דרום זיף. את „כפר דן" אפשר עפ"י זה להשוות עם „דנה" [יהושע ט"ו מ"ט] שקונדר השוה אותה עם „א-'נה", כפר 13 ק"מ למערב-מערב-צפון חברון.

55. בירושלמי תעניות פ"ד ה"ה ובאיכה רבתי פ"ב. פ' בלע ה' אמרי שבן כוזיבא [בר כוכבא] נהרג בביתר וראשו הוסר מגופו ועל גופו מצאו נחש כרוך, וקרוב לשער שלא הובא אל קבר, כשאר הרוגי ביתר, ואם הובא אפילו אחרי ג' שנים, כמוהם, לקבורה, בודאי, שלא הוכר אז כבר. בכלל, אין זאת זולתי הגדה.

56. הוא תל ערד, 14 ק"מ לדרום תל מעין.

57. במדבר ל, א. ד"ג, מ.

פרק ג.

[הנסיעה השניה מירושלם]

הדרך ההולכת מהעיה״ק ליפו, אשר בקצה גבול שבט דן, היא זו:

מירושלם הולכים לצרעה, מקומו של שמשון. היום קוראים לה: צורה [58]. ושם מראים את קבר שמשון [59]. הוא ציון עתיק מאד ועליו מצויר לחי המור אשר בו הכה את הפלשתים.

משם באים לאמאום [60]. מקום ידוע מאד בספרי חז״ל [61]. אבל היום איננו יותר מכפר שיושבים בו איזה ישמעאלים, הדרים בבתים רעועים. פה באמאום ישנו ציון קבר עתיק, שאומרים כי הוא קבר שר נוצרי שנפל חלל במלחמת מלך פרס [62].

מאמאום באים לגמזו [63], מקומו של ר׳ נחום איש גמזו. המקום הזה נזכר כבר בכה״ק [64] וגם היום ישנם בו תושבים רבים. ליהודים יש שם בית הכנסת ישן ויפה המיוחס לרשב״י עה״ש. בימי הקדוש והטהור ר׳ נהום,

58. היא „צרעה" כפר ארבעה ק״מ וחצי מתחנת דיר אבן צפונה מערבה.

59. בשופטים טז, לא כתוב: ויקברו אותו בין צרעה ובין אשתאול בקבר מנוח אביו".

60 הוא הכפר עמואס, 8 ק״מ לצפון צרעה.

61. באוצרי האריכתי אדותיה.

62. כנראה, הוא כוזרו, שנלחם בפלסתינה בשנת 514 [ד״א רע״ד] [כרמולי שם צד 296, הערה 125]. מזה נראה, כי בא כוזרו ירושלמה דרך שפלת הים.

63. הוא הכפר ג׳מזו, 5 ק״מ לדרום מזרח לוד.

64. דברי הימים ב׳ כח, יח.

שהיה מלומד בנסים. רדפה ממשלת רומא הרשעה את כל ישראל, ביהוה, את הצדיקים והישרים שבעם. ר׳ נחום היה אחד הצדיקים והישרים אשר בחרה לה רומא הרשעה לקרבן. בברחו בגלל זה מביתו חפשוהו בכל מקום; אולם מתוך געגועיו לבני ביתו מהר לשוב למשפחתו. בהיותו קרוב לעירו ראה המון חילים אשר קבלו פקידה לתפשו, וימהר ויסתתר במערה אחת שהיתה שם. אז צוה ה׳ לעכביש אחד לארג את קוריו בעין מסך על פתח המערה. ויהי בקרוב החילים אל המערת ההיא ויראו את מסך קורי העכביש השלם וישובו משם, באמרם: „לא יתכן לחשוב כי נכנס הנה, כי לו נכנס הנה היה המסך הזה נקרע, נחפשהו איפוא במקום אחר", וילכו [65].

מגמזו באים ללוד [66] שאיננה היום יותר מכפר. בימי קדם היתה אחת הערים המרכזיות של חכמינו עה"ש. זאת היא לוד שבה קרה המעשה של בן סטדא [67]. הוא היה תלמידו של ר׳ יהושע בן פרחיה [68] וילך אתו לאלכסנדריא של מצרים. ימים רבים אחרי כן היתה

65. כרמולי (שם הערה א12) הביא בשם מחבר ספר „בן סירא" שהביא בשם סופרי המאה הי"ב הגדה כזאת המיוחסת אל דוד המלך. ואני מצאתי בתיב"ע לתהלים נ"ז ג: „אצלי קדם אלהא עילאה תקיפא די פקיד לעכוביתא דיגמר באספלידא עולא אמפילתי" [אתפלל לאל העליון החזק שצוה לעכביש לגמור במערה ארג בגללי].

66. עיר תחנת מסה"ב יפו-ירושלם, 20 ק"מ מיפו.

67. בודאי „בן סטדא", תוספתא סנהדרין פ"י. בבלי שם סז, א. שבת קד, ב. ראה גם אפס דמים להריב"ל שיחה ז׳ צד 69.

68. אינני זה הנזכר באבות כי אם אחר היה יחי אחריו [ריב"ל שם צד 73].

בלוד ישיבתו הגדולה של ר׳ א ל י ע ז ר [69]. בימי הערלים נקראה ב נ ט ג׳ י ר ג, על שם הראש שלהם; אולם המשלמים הרסו את מקדשו ויישבו [לעיר] את שמה העתיק.

משם הולכים ל ר מ ל ה [70]. עיר שלא היתה לא בימי הנביאים ולא בימי חז״ל. היא נבנתה בימי הגאונים [70א]. היא יפה ומרובה באוכלוסין. מספר היהודים שבה רב. הם עוסקים שם בכל מיני מלאכות. אני מצאתי ביניהם איש מקורדובא ואיש אחד מטולידא, שניהם עשירים ונכבדים. יש להם בית מלאכת צמר גפן.

אנשים רבים אמרו לי בבטחה כי רמלה היא מ ו ד י ע י ם; אחרים אמרו שהיא ת מ נ ה. אצל [מחבר] אחד מצאתי שהיא נקראת בשם: פ ל ס ט י נ ה [71]. מחבר אחר הביא את השם ר מ ה [72]; אבל ה׳ לבדו יודע את האמת!

מרמלה באים ל צ ר פ נ ד [73], היא צ ר י פ י ן הנז׳ בגמרא [74]. אין בה כי אם יהודי אחד, הוא צובע ויש לו בית

69. סנהדרין לב, ב.

70. עיר ותחנת מסה״ב הנז׳, 4 ק״מ לדרום לוד.

70א. הכליף סלימן בן עבד-ל-מלך בנאה, או יסדה מחדש, בשנת ד״א תע״ו (716 לסה״נ) (אבי-ל-פידא). רלנד (פלסטינה, 959) כתב כי הנוסע ברנרד (870) הזכירה לראשונה, ולכן הוא משער כי לפניו טרם נבנתה.

71. כן כתב בן דורו ר׳ אישתורי הפרחי בכפו״פ פרק י״א (הוצ׳ לונץ צד ש״א), הוא הוסיף עוד: „ואולי הוא גת״.

72. ר׳ בנימין מטודילא במסעותיו.

73. הוא, כנראה, צרפנד אל-כרב, 7 ק״מ למערב רמלה.

74. מנחות סד, ב. במשנה: גגות צריפין.

חרשת יפה; אך בביתו דר זקן חסיד אחד עם הרבה מתלמידיו, שהם צבור שלם של עשרה אנשים. הזקן ההוא הוא מקובל גדול שיודע את שבעת ספרי הקבלה (75) על פה. אביו היה תלמידו של ר' משה מגירונדי (76), הוא ספר לי מעשים נפלאים רבים מהאיש הגדול הזה, עה"ש.

מצרפנד באים ליפו, שהיא „יפי הים". עושים שם מסחר גדול ותושביה עשירים ורבים. בין הסחורות המיוחדות של יפו יש לציין את שמן־הזית, צמר־הגפן, ושזיר, הסבון המריח, כלי הזכוכית, הבד הצבוע, פירות יבשים ועוד.

ליהודי העיר הזאת יש בית הכנסת יפה, מלא המון ספרי־תורה עתיקים ויפים מאד. בצד ביהכ"נ ישנה ישיבה ובית־ספרים; אולם מעטים מאד החכמים ביפו, ובישיבה אין מבקרים רבים, ופחות מזה — בבית הספרים. זאת [הספריה] היא נדבת חכם קדמון אחד שנפטר בעיר ז. [ונתנה] לקהלה בתנאי: שלא תמכר כלל, כי אם תאצר

75. הם בודאי שבעת הספרים שמהם הורכב ספר הזהר: מדרשי הזהר, מתניתין, תוספתא, סתרי תורה, מדרש הנעלם רעיא מהימנא, ותקונים, שבימיו נתפרסמו. בזהר ישנם אמנם עוד חלקים נספחים, והם: האדרות, ההיכלות, הסבא, הינוקא, ספרא דצניעותא ועוד. אך רק הבירים בודדים וקטנים הם. או שהמספר „שבעה" גרם לו להוציא איזה מהם מן הכלל. לאמר שכון ב„ז' הספרים" אל ספרי־קבלה קדומים, כמו ס' יצירה, הבהיר, הקנה, הפליאה, רזיאל, חנוך ושעור קומה, או לאחרים, שהיו לפני התגלות הזהר, לא יתכן, כי אחרי התגלות הזהר עזבו הלומדים את ספרי הקבלה הקודמים לו ויעסקו רק בו.

76. הרמב"ן.

[בבית] על יד בית הכנסת. וישאר גם קרן קימת הדרוש יבנין [הבית הזה]. יהיה שם הצדיק ההוא מבורך! [77].

פרק ה.

[הנסיעה השלישית מירושלים]

הנסיעה מהעיה"ק שבמה היא כן:

מירושלים לבית חנינא [78]. כפר בנחלת בנימין. שם ישנו קבר עתיק שאומרים כי הוא של ר' חנינא בן דוסא עה"ש [79].

משם באים הרמתה [80]. עיר הנזכרת הרבה בכה"ק. פה נשמע קול נהי מר מאד, רחל מבכה על בניה מאנה להנחם [על בניה] כי איננו, ככתוב בירמיה [81]. בימי

77. (הערה כללית לנסיעה השניה) הנסיעה הזאת איננה מסודרת אצל המחבר, כהוגן כי מצרעה אין הדרך הולכת לאמאום ולא משם לרמון מפני שבין כי לא מצד המערב שהיא בדרומה ולא מרמה לצרפנד, שהיא במערב. ואולי לא הלך באמת בדרך הכבישה, כי אם בדרך הרים, כדי לראות מה שחפץ לראות? ראה עיד הערה 175. המספר „שבעה" בתחנותיו שמור גם פה.

78. היא כפר 9 ק"מ בצפון צפוני מערב ירושלים.

79. ר' יעקב שליח רבנו יחיאל מפריז (ר"א י"ד) כתב בציוני שרחב"ד קבור בעין ויתין שאצל צפת וגם מחברנו כתב לקמן בסוף הנסיעה הששית, שאצל צפת, במערה אחת קבור ר' „חנניה" בן דוסא (ראה שם הערה 172). ור"י הילפרין בסדה"ד ערכי (הוצ' מ"ד ח"ב צד 115), כתב בשם גא"י שרחב"ד ואשתו קבורים בערבייא, והוא, לדעתי, עראבת אל-בטוף, כפר בגליל התחתון, שני ק"מ וחצי לצפון-מזרח צפורי.

80. היא הכפר „א-רם", 8 ק"מ מירושלים צפונה.

81. ירמיה לא, טו.

מלחמת הנוצרים במושלמים קרה ברמה מעשה הראוי להזכר פה: בת ישראל אחת, צעירה ויפה מאד, נפלה בידי שר נוצרי צעיר, וכראותו שהיא מגינה על עצמה נגד מזימותיו שלף את הרבו ויאיים עליה להרגה. הצעירה הושיטה את ראשה לשחיטה בלב אמיץ; אולם האיש הצעיר, החזר במדת האמת, התנפל לרגליה ויבקשה לסלה לו על אכזריותו. אחרי כן הפש [וימצא] את הוריה ויביאה אליהם. בכל זאת אהב את הנערה ההיא, ולבעבור יוכל לשאת אותה לאשה התגייר ויהי לאחד מראשי קהל ישראל.

מרמה באים לבארות, עיר הנזכרת ביהושע [82]. היא נקראת היום: אלבירה [83]. ישנה עוד עיר הנקראת „בארות" והיא בחז"ל, היא נקראת: בירות [84]. „אלעזר איש בירות" [85] מעיר זו.

מהמקום הזה באים לבית אל, לוז העתיקה, חיים שמה ביתין [86]. פה ישנה מצבה עתיקה, שאומרים, כי הוא קבר הנביא אחיה השילוני, אשר נבא לירבעם על

82. יהושע טו, יז. יח, כה.

83. הוא הכפר אל-בירה, 14 ק"מ לצפון ירושלם.

84. היא עיר החוף בירות בסוריא.

85. בברייתא עירובין נהן ב. הגי' בגמרא: „איש בוריא", בעין יעקב: „בירה". בתענית כד, א הגי' בגמרא: „בירתא" ובע"י: „ברתותא". בכפו"פ פ' יא (הוצ' לונץ צד רנ"ג): „בירות", וזהו נגד ר"י שורץ בתבה"א צד שי"ד שכתב שאיננו לא במקרא ולא בחז"ל. אין להחליף את זה עם „ר' אליעזר בן יהודה איש כפר ברתותא".

86. כפר. 16 ק"מ לצפון ירושלם. גם ר' שמואל ב"ר שמשון (ד"א תתק"ע) הזכיר את המקום הזה.

דבר עלותו על כסא מלכותו, ע״ד הפרוד בין י״ב השבטים וע״ד אחריתו המרה של בנו.—הנה נס נפלא מאד אשר קרה אצל הציון הזה: היה היה בימי אדרינוס שר רומאי אחד, שינא ישראל, אשר רדה את ישראל בחמת נקם. הוא עבר בראש גדודו בארץ ישראל ולא שאף זולתי אם דם ורצח; אבל—הנה פלא! בהיותו קרוב אל הקבר שבבית אל הקשיב קול מתוך הקבר [הקורא אליו]: „ביש גדא, מה אתה הולך לעשות! האינך יודע כי הקרבנות אשר הנך מבקש הם בני אברהם אהוב ה׳, עליו השלום״!. הקול ההוא פעל על רוחו כל כך עד אשר החליט להתגייר. זקן אחד נכבד, אשר קולו היה כקול אשר הקשיב מתוך הקבר, הופיע לפניו ויגד לו ללכת בבלה ולהמול שם, ויעש כן, כדאיתא במדרש [87]).

מבית אל באים ל ג ב ע שהיא ג ב ע ת ב נ י מ י ן, הנזכרת בשופטים [88]). הערבים היושבים בה קוראים לה: ג׳ביה[89]). יש להם שם מסגד יפה, שהיה לפנים בית תפלה לערלים. היהודים בגבע מעטים.

מעיר זו נוסעים ל ש י ל ה, שנקראת: סיילון [90]). שם ישנם קברי עלי כ״ג ושני בניו חפני ופנחס [91]). היא מצבת

87. בודאי כון להמעשה של נירון קיסר בגטין נו א, אף כי אינו דומה בכל פרטיו להספור שלנו.

88. שופטים כ, י.

89. מכיון שהזכירה בין בית אל ובין שילה מוכח כי גבע היא לדעתו ודי [עין] א-ג׳יב אשר בדרום סנג׳יל, ולא ג׳בע אשר במזרח רמה.

90. היא חורבה, שבעה עשר ק״מ וחצי דרום-דרום מזרח שכם.

91. כן הזכיר גם ר׳ יעקב שליח רבינו יחיאל מפריז.

יפה מאד שהיהודים והמושלמים מדליקים שם נרות תמיד. זקן מקובל אחד יושב אצל הציון הזה. הוא מאשכנז והיא מתפרנס מהעתקת ספרים קדושים שהוא מעתיק, כמו ספר הבהיר של ר' נחוניא בן הקנה, ספר הבטחון [92] של ר' יהודה בן בתירה, ספר יצירה המיוחס לר' עקיבא, ועוד אחרים.

משילה באים ש כ מ ה, שבימי חז"ל הוסב שמה ונקראה: „ניפולים" [93]). היום היא נקראת: „נבלוס". באים הנה ממרחקים להשתטח על קבר יוסף הצדיק ואל באר יעקב אבינו [94]). הבאר הזאת נחפרה על ידי יעקב אבינו עה"ש. יהודים אמתים נמצאים בנבלוס רק מתי מעט; אבל רבים הם השומרונים היושבים שמה, הם הכותים שבאו מכותא, עיר בעראק [95]).ב ה ר ג ר ז י ם יש להם מקדש שהם מחזיקים אותו כתור המקום המיוחד שבו מותר להקריב קרבנות לה'.

מול ההר הזה, הנקרא: „טורא בריכא", ישנו ה ר

92. קטע חשוב מספר כזה נמצא בפירוש אחד על השם המפורש, והוא כתב־יד בבית הספרים הלאומי בפריז, ואולי הוא הספר שהזכיר ר"י חילו (כרמולי צד 300, הערה 160). הגאון ר' אברהם בהגר"א ז"ל הזכירו בס' רב פעלים (הוצ' ש"ט חונם) צד נא.

93. ירושלמי עבודה זרה פ"ה ה"ד. דברים רבה פ"ג.

94. במקרא אין זכר לבאר זאת, כי אם ביוחנן IV 6, והיא ידועה רק מהמאה הרביעית לסה"נ; ראה רובינסון, פלסתינה III 330, הגיוגרפיה הטבעית, 266, גירין, שומרון I 376 .PEF. Mem, II ,172. QS 1881 212, שלטר, צור טופוגרפיה 268, בול, פלסתינה, 102.

95. כן נקראת בערבית ארץ פרס ושכנותיה.

עיבל, הנקרא: „הר הקללה", כי כאשר באו בני ישראל ארצה כנען נתן יהושע את הברכה על הר גרזים ואת הקללה על הר עיבל[96], כאשר צוהו ה'[97]. אף כי הם (השומרונים) שומרים בדקדוק את תורת משה, בכל זאת נמצאה להם עבודה זרה בדמות יונה[98]. חסרות להם ג"ב אותיות אהח"ע מהאלפ"א בית"א[99]. גם כתבם משונה מהכתב שלנו, ולא היה אפשר לי לקרא אף מלה אחת בספר תורתם אשר הראו לי.

פרק ה.

[הנסיעה הרביעית מירושלם]

הדרך הרביעית מהעיה"ק הולכת לעכו. [היא] עוברה [בראשונה] על כל המקומות שרשמנו עד שכם. [ומשם] עוברים על המקומות האלה.

סבסתה, שהיא שמרון[100]. העיר הראשונה שפוגעים [בה אחרי] אשר עוזבים את שכם. היא חרבה ואין בה תושבים זולתי רועים דלים.

מחורבות אלה באים לחורבות אחרות הנקראות:

96. יהושע ח, ל—לה.

97. דברים כז, א—ח.

98. ירושלמי עבודה זרה פ"ה ה"ד. בבלי חולין ו, א. בראשית רבה פ' פ"א. ילקוט שמעוני תורה רמז קל"ה.

99. בודאי שמע רק כן, כי באמת נמצאות אותיות אלה בא"ב השומרוני. ר"ב מטודילה הזכיר רק מחסור ח' ה' ע'.

100. נקראת היום: סבסתיה, כפר 9 ק"מ לצפון-מערב שכם.

ב י ת ר [101]. היא היתה העיר המהוללה של בר כוכבא. ידועים שר׳ עקיבא היה נושא הכלי של המלך הזה [102] אשר רצה לשוב ולבנות את בית ה׳ [103]; אך, אויה! אם ה׳ לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו. בר כוכבא נפל ועמו—תקות ישראל!

אחרי החרבות האלו. אשר ביניהן נמצא קבר ר׳ אלעזר המודעי [104], פוגשים ב א ר ס ו ף [105]. לפנים היתה עיר חשובה. היום כפר מבלי ערך חשוב. בה יושבים רק אי־אלה מלחים המוליכים לקבריא. אני התנהלתי ע״י אחד המלחים ההם, איש טוב וירא שמים. הוא כפר יי: כי

101, מפני שמנה את ביתר בין סבסתיה ובין ארסוף, מוכח כי גם מחברנו חשב כהקדמונים; אנטונינום מרטיר והנוסע מבורדו, כי ביתר היתה שמה, והנה כבר החליטו כל האחרונים (מלבד לכרבט) כי ביתר היא בתיר, חחנת מסה״ב יפו־ירושלם, ואין כאן המקום להאריך בזה בראיות, ובאוצרי כת״י ע׳ ביתר הארכתי.

102. רמב״ם הל׳ מלכים פי״א ה״ג. ביוחסין (וכן בסדה״ד) העיר שאין זה במדרשות.

103. לזה ישנם די רמזים בתושבע״פ, וכבר פלפלו בזה החכמים ר׳ יעקב הכהן שכביץ, המו״ל המנוח ור״י גולדמן בירושלם VI, 306—313. VII 70—76. 107 ובספרי ירושלם כת״י בארתי את זה.

104. האלמוני משי׳ רפ״ב (שבחי ירושלם), הס׳ יחוס האבות(רצ״ז) ר׳ גרשון ב״ר אשר משקרמילה בס׳ יחום הצדיקים (לפני שנת שכ״א) ושבחי ירושלם כתבו שר״א המודעי קבור בנכרתין אשר בצפון צפת; אך המסורה של מחכרנו נכונה יותר.כי בירושלמי תענית פ״ד ה״ה ובאיכה רבתי פ״ב פ׳ בלע ה׳ מוכח שר״א המודעי נהרג ע״י בן כוזיבא בביתר עצמה, יבודאי נשאר שם בתוך כל המון החללים.

105. הן חרבות ארסוף על שפת הים, 16 ק״מ לצפון יפו. לפנים נקראה; אפולוניה.

בימי אביי, בהתחולל [בים] סער חזק ונורא אשר הביא את סירתו בסכנה, נפלה המימה אשה צעירה ייפה, שהיתה עם בעלה בסירה. הבעל, שלא היה יכול להנחם על מות אשתו, הלך קודר בינונו ושום דבר לא היה יכול להרגיע את רוחו הסוערת. וישמע רב חכם אחד את דבר אסונו וילך וימצאהו, ויאמר לו: הנני יכול להשיב לתחיה את אהובתך, אם רק תבין לי את כל הדברים הצריכים למעשה הזה. הבעל, מלא רגשות־גיל, ענה: כי את כל רכושו יתן לצרך זה; אך הרב ענהו כי רק זה נחוץ לו: שיזכיר לו את שם איש אחד ממכיריו אשר בכל ימי חייו לא עברה עליו כל צרה, או יכתיב את [שם האיש ההוא] על אבן והשליכה הימה במקום אשר טבעה אשתו [ואז תעלה היא ויצאה מן הים ישבה לתחיה]. הבעל יגע בכח זכרונו למצא שם איש אחד כזה ולא עלה בידו. באחרונה מצא נחם לנפשו בזה, בדעתו כי אין בתבל אף אדם אחד שהנהו מאושר תמיד.

קיסריה, היא העיר קיסרי היושבת על חוף הים [106]. היא היתה מושב השלטון הרומאי בימי ר' עקיבא. פה נפל הצדיק ההוא [חלל] בידי העריצים. מראים עדיין את המקום שבו נדון, וכמו כן, את הקבר שבו נטמן גופו הקדוש [107]. עוד ישנם בעיר זו קברי ר' אבהו [108] ובנו.

106. היא העיר הקטנה קיסריה, 36 ק"מ מחיפה דרומה, 50 ק"מ מיפו צפונה.

107. זהו נגד המבואר במדרש משלי פרק ט', שרע"ק נקבר באנטיפטרים. לפי מסרת יהודי הגליל, הוא קבור בהר אשר ממול טבריא.

108. יש לזה סמך בירושלמי עבודה זרה פ"ג ה"א ובבלי מועד קטן כה ב.

מקום שני הקברים ההם הוא לא רחוק מבית הכנסת, כבימי הנוסע [109]. יהודים בקיסריה ישנם [גם היום] רק מתי מספר; אולם שומרונים אין בה כבר.

מקיסריה באים גם כן הדרך הים לקלמון[110]. עיר עתיקה וחרבה. רואים עדיין את יסודי הבנינים וההיכלות אשר פארו לפנים את העיר ההיא. היום אין בה זולתי אם אי־אלה בתים ואהלים דלים.

מקלמון באים להיפה. היא יושבת מול הר הכרמל. היא עיר־מולדת ר׳ אבדימי [111]. בעיר זאת ישנה קהלה יהודית המפורסמת בחסידותה. בבית הקברות שלה, אשר לרגלי הר הכרמל, משתטחים כל אלה העולים־לארה״ק, כי שם קבורים רבים מחכמי ישראל מכל הארצות, אשר מתו בעכו.

זאת העיר האחרונה היתה באמת לפני מאה שנה עיר מקלט לחכמים רבים, כמו: רבי יחיאל מפריז, ר׳

109. ר׳ בנימין מטודילא: „ומשם ששה פרסאות לשיזריא (Caesarea), היא גת אשר לפלשתים, ושם כמו י׳ יהודים ומאתים כותים״.

110. מקום בשם זה בין קיסריא ובין חיפה אין היום, ואולי כוון אל „מערת טלימון״ (ירושלמי דמאי פ״ב ה״א), שאני אחדתי אותה (במחברתי מחקרי ארץ אבותינו צד נ״ד) עם „כרבת א־סלמניה״ לרגלי הכרמל מערבה, לצמ״ע „אל־פורידים״, ויש ידים לשער כי היא „קלמון אשר מול יזרעאל״ (יהודית ז, ג, תרגום יותר).

111. ר׳ אבדימי דמן חיפה, מובא פעמים רבות בשני התלמודים ובמדרשים.

משה גירונדי[112], ר' מנחם האשכנזי[113], וכו'. עוד היום יושבים בעיר זו חכמים רבים מחו"ל ורבנים חסידים מצרפת ואשכנז.

ע כ ו, או א ק ר ה[114]. היא חוף מהולל. מנויה בתוך עיר בנחלת שבט אשר בספר שופטים[115]. נמצאת לרגלי הר הכרמל, לא רחוקה ממערת אליהו ז"ל[116]. שם עושים מסחר גדול ותושביה רבים ועשירים.

פרק ז.

[הנסיעה החמישית מירושלם]

הנה הדרך מירושלם לטבריא דרך עכו.

א ב ל י ן[117] מיושבת ביהודים, הוא המקום הראשון בנסיעה הזאת. זו היא י ב נ ה[118], עיר־מולדת ר' לוויטס

112. כן נזכרו פה קבריהם בס' יחוס האבות.

113. ישנה שאלה מחכם כשם כזה בס' מאירת עינים של מהר"ש דעכו (פי' על סודות הרמב"ן) סדר נח (כרמולי צד 304, הערה אא1).

114. בימי הבינים, ביהוד בתקופת הצלבנים, נקראה עכו בשם: St. Jean d'Acre

115. שופטים א, לא.

116. ראה מסעות בנימין, כרמולי (צד הנז' הערה 191) כתב שבספריה שלו נמצאת העתקת שיר יפה אשר חקק משורר בלתי ידוע על פתח המערה. היום אין שם אף עקבות שיר כזה. עוד יש להעיר: כי אין עכו יושבת כלל לרגלי הר הכרמל, ודבר שאיננו צריך להאמר הוא, כי איננה אצל מערת אליהו, שהיא בצלע ההר.

117. בטח כון לעבלין אשר בצפון-מערב שפרעם 3 ק"מ, על יד מסה"ב חיפה-דמשק, 16 ק"מ לדרום-מערב עכו.

118. ראה מאמרי „אבל" בירושלם XI—XII, 73, הערות 115, 116, וזהו כדעת הרב שי"ר שהבאתי שם.

איש יבנה [119]) ושל אילא החכם שביבנה [120]). היום אינה ידועה כלל כי אם על ידי בנין מפואר, שאומרים, כי היא קברו של רבן גמליאל [121]). אנכי מצאתי באבלין תלמיד אחד של ר' שמואל דעבו [122]), חבקי מאד בחכמת הקבלה, והוא הראה לי ספרים ישנים, כמו: ספר ר' המאי [123]), ופרקי דר' ישמעאל [124]), ועוד אחרים.

מאבלין באים ל כ פ ר מ נ ד א [125]). הכפר הזה ידוע בגלל מצבת קבר עתיקה שישנה שם ושאומרים כי הוא קברו של ר' עקביא בן מהללאל ז"ל [126])

119. אבות פ"ד מ"ד. פרקי דר' אליעזר פכ"ג. ר"י היילפרין בסדה"ד, בערכו (הוצ' מ"ל ח"ב צד 260), הביא בשם גלילות אר"י: „קברו ביבנה בכיפה קטנה". וכן בס' שבחי ירושלם צד 5.

120. בכורות פ"ד מ"ה. פ"ו מ"ח. גמרא: כט, א.

121. כן כתוב גם בסדה"ד (שם צד 93) בשם הנז': „רבן גמליאל קבור בכיפה גדולה ביבנה". וכן בס' ש"י שם. בס' יחוס הצדיקים כתוב שהוא קבור בכפר קנה.

122. ראה למעלה הערה 113.

123. אולי הוא „ספר העיון", ראה ר' שם טוב בן שם טוב בס' האמונות שער ד' פרק ז' דף ל"א ע"א. מחבר ס' עבודת הקדש ח"א פ"ג הזכיר את „ספר היחוד" של ר' חמאי. הרב חיד"א בשם הגדולים ח"א מיחס אליו את הספר „ברית מנוחה" (כרמולי צד 305, הערה 196). גם הגאון ר' אברהם בן הגר"א ז"ל בספרו רב פעלים (הוצ' ש"מ חונס) הזכיר את הראשון בצד 94 ואת השני בצד 68, ואת זה ייחס לר"י כה"ג.

124. נזכר בס' שם הגדולים הנז' הוצ' בן יעקב ח"ב ע' מדרש.

125. כפר, ששה ק"מ וחצי למזרח-מזרח-דרום עבלין.

126. וכן כתוב גם בס' יחוס הצדיקים ובס' יחוס האבות ובס' שבחי ירושלם.

משם באים לציפורי[127], בירת הגליל[128]. נזכרת פעמים רבות בספרי חז"ל. פה ינוח רבינו הקדוש[129] ושני בניו: רבן גמליאל ור' שמעון ז"ל. על פתח המערה, שבה טמון רבינו הקדוש, נמצא לוח של אבן ועליו החותות המלים: „פה קבר רבינו הקדוש ינוח על משכבו".

המערה, שבה ישנם קברי בניו, רחוקה מפה כחצי שעה בערך, כל אחד מהם מונח במערה מיוחדת. סביב המערות האלו נמצא מספר רב של קברי גדולי ישראל.

מצפורי הולכים לגת החפר, היום: משהד[130]. היא

127. היא „צפוריה", 7 ק"מ בדרום-דרום-מזרח כפר מנדא.

128. לפנים, בימי הרומאים. ראה מאמרי „צפורי" באוצר ישראל של הרה"ח רי"ד אייזנשטין כרך IX, 51—54.

129. כן הודיעו גם: ר' בנימין מטודילא, ר' יעקב שליח ר"י מפריז בסימני הקברים, ס' יחוס האבות ר' גרשון איש שקרמילה בס' יחוס הצדיקים, וס' שבחי ירושלם צד 10. ר"י היילפרין בסדה"ד בערכו (הוצ' מ"ל ח"ב צד 174) הביא בשם גא"י: בצפורי קבור רבינו הקדוש והמצבה נגד הפתח של המערה והדלת של אבן ושם קבורים אשתו ובניו וריח טוב מקברו מריח פרסה ויותר ומעין באר מים חיים כל ימי השבוע רץ בכח ובשבת אין זב אף טיפה אחת, ור' שמעון ור"ג במערה שאצל הכפר". אין להחליף את זה ב"ר יהודה הנשיא הקבור בכפר אבנית (שבחי ירושלם, גא"י, אהבת ציון יששכר ירושלם דף ל"ה ע"א), כי כבר העיר ע"ז הר"י היילפרין שם (צד 177) שוהו ר' יהודה נשיאה, ולזה הסכים גם הר' חיים הלוי הורוויץ בס' הבת ירושלם (דף י"ח סי' ל"ד). אך על כל זה קשה, איך עברה המסורה (שהאריכה ימים כל כך) בשתיקה על גמרא מפירשת בירושלמי כלאים פ"ט ה"ג, כתובות פי"ב ה"ג ובבבלי כתובות ק"ג סע"ב ורש"י בסנהדרין מו, ב, כי רבינו הקדוש נטמן בבית שערים. ראה כפו"פ צד ש"א ש"ב.

130. כפר בצפון-מזרח נצרת 5 ק"מ, וכן הסכימו גם האחרונים. ר"י שורץ צד ק"ה. רובינסון, פלסתינה III, 449. גירין, גליל I

עיר מולדת יונה בן אמתי הנביא, ככתוב בבה"ק [131]. לפי התלמוד היה יונה מצד אביו ממטה זבולון ומצד אמו ממטה אשר [132]. גת החפר איננו מקום חשוב, מושב רק באי אלה מושלמים דלים.

משם באים לכפר כנה [133]. כפר שבו נמצא קבר יונה בן אמתי הנביא [134]. הערבים בנו מסגד יפה על קבר איש האלהים הזה. יונה הוא אחד משבעת הנביאים הקבורים בארץ ישראל, שקבריהם ידועים [135]. שר משרתי אחד, שונא ישראל, ישב לפנים בכפר כנה. ויהי היום, ויצא מארמונו מלא מחשבות רעות על ישראל, בעברו על יד קבר הנביא ראה איש המוש בנשק ומראהו נורא נצב לקראתו. וימהר השר ויפול לרגליו, כמו לפני שופטהו, ויקרא: „אדוני יונה, אתה הוא האיש המזוין, מדוע תפחידני!"—ויענהו: „אני הנני יונה בעצמי, ואבוא

165. ניבויר Gèogr. du Tal 200 בול, פלסתינה, 219. בדקר, פלסתינה. הוצ' 7, 233. ספיר, הארץ, מספר 415.

131. מלכים ב' יד, כה.

132. ירושלמי סוכה פ"א ה"א. בראשית רבה פצ"ח פי' זבולן לחוף ימים. ילקוט שמעוני יונה רמז תק"נ.

133. כפר חמש ק"מ וחצי למזרח צפורי.

134. הירונימוס (אונומסתיקון, 214, 74) הודיע שיונה קבור בגת החפר, וזה מסכמת מסרת הערבים הקובעתו היום באל-משהד; אולם סופרי הערבים מימי הבינים כתבו שהוא קבור בהר אשר לצפון חברון. ראה הערה 41. ר' בנימין מטודילא קבעו בצפורי. ר' יעקב שליח ר"י מפריז—בטבריא, ר' פתחיה מרגנסבורג — בכפר עוזא, הסופר הפרסי נצירי כוזרו (חי 1047, הביאו הנו' שם צד 469), ס' יחוס האבות, ס' יחוס הצדיקים, ס' שבחי ירושלם, ר"מ חגיז בס' ואלה המסעות, סדה"ד (ח"א צד 144) בשם גא"י ושערי ירושלם (שער ה' דף י"י ע"א)—בכפר קנה.

135. ראה למעלה פרק ב' אצל חלחול ובהערה 43.

להשיך אותך מהרע לעמי". המחזה הזה פעל כל כך [על רוחו] עד כי, מלבד שלא הוסיף עוד להרע לישראל, הנה נהפך לאוהבם הכי גדול, כבתוב.

מכפר כנה באים לכפר סכנין [126]—כפר חרב. שם מראים מצבת־קבר יפה מאד. לפי אחדים הוא קבר ר' יהושע דסכנין [137], ולפי אחרים הוא קבר ר' שמעון חסידא [138]. בכפר סכנין ישנם עוד קברים עתיקים אחרים, אך הזמן מחק את הכתב שעליהם [139].

משם באים לטבריא, עיר הנקראת על שם טיבריוס[140]. שם נמצאים חמי טבריא, הנזכרים בספרי חז"ל. לקהלת ישראל שם יש בית כנסת יפה המיוחס לכלב בן יפונה.

לטבריא ישנם חמשה שמות שונים: טבריא, חמת מעזיה, רקת ואשדות הפסגה[141]. היא יושבת על ים

136. כפר 14 ק"מ [illegible] צפון—מערב כפר כנה.
137. [illegible] בד"ר ה"ב צד 185 בערבי בשם גא"י.
138. ע"ד ר' שמעון חסידא ראה בד"ר ה"ב צד [illegible]. בערבי [illegible] שמעון סבני איש עיצה. [illegible] בקדרות רבה פ"ד [illegible] שמיר [illegible] כתב שם צד [illegible] בשם גא"י שהוא קבור בסכנין. [illegible] שם צד [illegible], הערה 212) כתב שמצא בהערה [illegible] ששני השמות האלה שייכים לאיש אחד, הערה זו מוזרת [illegible].
139. מוזר מאד לחשוב כי נהגו לפנים להקיק או לכתוב שמות על גבי הקברים,—אע"פ שבהוריות יג, ב אמרו: „אף הקורא כתב שעל גבי הקבר (קשה לשכחה)" כי רק בקברים בודדים נמצא איזה דבר כתוב, אבל ברוב קברי ישראל לא כתבו [illegible] מאומה ויותר מצוי היה זה בקברי רומים ויונים.
140. בר"ר פ' כ"ג, ילקוט שמעוני תהלים סי' תשנ"ה.
141. ע"ד חמת ורקת, ראה ירושלמי מגלה פ"א ה"א [illegible],

גנוסר הנקרא: ים טבריא. היא היתה אחר חורבן ירושלם אחת הערים הכי חשובות בארץ ישראל. שם היו שלשה עשר בתי כנסיות [142]) ומספר רב של בתי מדרשות. בה חבר רבינו הקדוש את המשנה [143]). ופה פרסם ר' אהרן ב"ר אשר את המסורה [144]). עוד היום ישנה בעיר זו קהלה קדושה העוסקת בתורה יומם ולילה.

ממרחקים באים להשתטח על הקברים אשר בטבריא. מספרם רב מאד. הידועים ביותר הם: קברי תלמידי ר' עקיבא. מערותיהם של ר' יוחנן בן זכאי ורב כהנא, קברי ר' יונתן בן [illegible] ור' משה בר מיימון, מערות ר' חייא, רב הונא, ר' מאיר ורב צמח גאון. עה"ש [145]).

שב י, א. ע"ד „אשדות הפסגה" אפשר לאמר שנשען על האגדה: שבאר מרים נספה בים טבריא ראה תנחומא חקת יב, כא, תנחומא במדבר שם א, מז, מח, ג. במדבר רבה פי"ט. מזה נראה כי יש יחס רב עפ"י האגדה, בין „אשדות הפסגה" ובין „ים כנרת" דברי ר"ב מטודילה בזה סתומים. השם „מעזיה" נלוה אל טבריא בספרות בעלי המסורה. נבנתה מחדש על ידי הכליף אל-מעז בקירואן שכבש את אר"י בשנ' 969, ועל שמו נקראה? ולפי זה נולד השם הזה אחרי ר' אהרן בן אשר. לאמר שנקראה ע"ש משמרת „מעזיה", ראה ד"ר ש. קליין בייטרעגע צד 93 והערה 3.

142 ראה ברכות ח, א.

143. בטבריא לא ישב רבי כי אם זמן-מה (ואולי לא כלום) ועקר ישיבתו היתה בבית שערים (ראה סנהדרין לב, ב, ראה גם למעלה הערה 129) ובצפורי (ראה בר"ר ספצ"ו).

144. ראה למעלה הערה 141.

145. על אדמת הקברים שבטבריא הארכתי באוצרי בת"י ע' טבריא.

פרק ז.

[הנסיעה חששית מירושלם].

בין טבריא וצפת, שהיא הדרך הששית מהעה"ק פוגשים בשבעה מקומות, והם:

כ פ ר ח ט י ם, או: ח ט י ן[146], נראה, שהוא כ פ ר ע ת י ם שבמשנה[147], או כ פ ר ה ט י א שבגמרא[148]. היא איננו ידוע הרבה זולתי ע"י שתי מצבות־קבר, שאומרים כי הם קברי יתרו חותן משה 149) ויעקב איש כפר חיטיא 150) עליהם השלום!

משם הולכים ל א ר ב ל 151), עיר מולדת ניתאי הארבלי עה"ש. עדיין קימות הרבית בית הכנסת של

146. כפר שמנה ק"מ וחצי למערב טבריא.

147. בטח כון „לכפר עותני" א' „עיתנאי" שבמשנה גטין פ"א מ"ה, פ"ז מ"ד ועוד, כי בכפו"פ צד רפ"ז גורס בזה גם כן: „כפר עתים". כרמולי (שם הערה 232) החליט בטעות שהמלה „שבמשנה" שבפנים היא טעות.

148. ירושלמי מגלה פ"א ה"א. סנהדרין פ"ב ה"א. בבלי חגיגה ה, ב. ויק"ר פ"ז אות ד.

149. הר' שמואל ב"ר שמשון הזכיר ב„כפר חטים" את קברי יהושע, יתרו צפניה הנביא. הר' יעקב שליח ר"י מפריז הזכיר שם את קברי יתרו יצפורה כתו. ר' גרשון משקרמונה—יתרו ור' יהושע בן פוחיה (יב"ה בשבילי ירושלים). הארמיני משנת רפ"ב—רק יתרו לבדו. אצל הערבים נקרא יתרו—שועיב, לפי אבן במוטה (חי 1355, חביאו Guy le Strange בס' Pal, u, th. Mosl. צד 1341) היא קבור בטבריא. עלי החרתי ויקוט (חיו 1173, 1225, שם צד 450)— בחטין (עם אשתו).

150. הגיגה ה, ב, פלא שלא מנה גם את ר' עזייה שבויק"ר י"ז אות ד' ?

151 ארביד, מקום חרבות ומערות נפלאות ב[illegible] חמש 6 ק"מ לצפון־מערב טבריא. קרוב לטבריא יותר [illegible].

האיש הגדול הזה [152].

בארבל ישנם הרבה קברים מפורסמים, כמו: של ניתאי, של ר' זעירא, של דינה, של יוכבד, וכו'. הקברים האלה הם מצבות־אבן יפות מאד. שמותיהם חקוקים שם. על זה של דינה חקוק עוד שם אחד שמחמת יושנו לא יכולתי לקראו. בארבל ישנו עוד קבר עתיק, חושבים שהוא של שת בן אדם, ה' יודע! [153].

מארבל באים ל**כפר נחום** [154]. הוא כפר נחום הנזכר בספרי חז"ל [155]. הוא כפר חרב וישנו שם קבר עתיק, שאומרים, כי הוא של נחום הזקן [156]. לפנים ישבו בעיר זאת הרבה מינים, כלם מכשפים גדולים, כידוע ממעשה דחנניה בן אחי ר' יהושע [157].

מהמקום הזה באים ל**כפר חנן** [158], **כפר חנניה** של המשנה [159]. היא עיר מולדת ר' חלפתא איש כפר

152. גם בדקר (פלסתינה הוצ' 7, צד 238) הזכיר את ביהכ"נ הזה, אך מה שכתב שם שהוא נזכר גם בתלמוד, איננו נכון. קיטשנר, PEF. QS. 1877, 118 באר את כל פרטיה.

153. על אדות קברי המקום הזה המסורתים דברתי באוצרי.

154. לפי ההרסת חיקרים רבים הוא תל-חום על שפת ים כנרת, בצפון בקעת גינוסר.

155. קהלת רבה פ"א סי' בה. פ"ז סי' מז. אולי הוא גם „כפר אהים" במנחות פה א.

156. ברכות מח ב.

157. קהלת רבה, ראה הערה 155.

158. כפר ענן 12 קי"מ לדרום-מערב צפת.

159. במשנה: אבות פ"ג מ"ז; אבל הוא נזכר גם בתוספתא בבא מציעא פ"ו. בכורות פ"ז. כלים בבא קמא פ"ד בירושלמי: פאה פ"ז ה"ג, מעשרות פ"ב ה"ב. חלה פ"ד ה"ב. בבבלי: שבת קכ, ב. עירובין נא, ב. בבא מציעא צד, א. בכורות נה, ב.

הנניא [160]). שם קבורים גם אשתו ובניו. מצבות עתיקות אחרות מפארות את הכפר ההוא; כמו של ר' יעקב [161]) ושל בנו ר' אליעזר [162]), ועוד, זכרונם לברכה.

מכפר ענן באים לשזור [163]), מקום מולדת ר' שמעון שזורי ע"ה. שם מראים גם את קברו וכן את קבר בנו ר' אליעזר [164]). ציוניהם של אבן, מרבעים, ובסביבותיהם גדלים אי־אלה עצי הבוטם.

משם הולכים ל מ י ר ו ן [165]), מקומו של ר' שמעון בר יוחאי. רואים פה את בית מדרשו, בית כנסתו וקברו של האיש הגדול ההוא [166]). שני עצי תמר יפים סובבים

160. אבות פ"ג ה"ז.

161. בטח כון לר' יעקב דכפר חנן האמורא, תלמיד רשב"ל. בירושלמי: ברכות פ"ה ה"ב. שבת פ"ט ה"א. תענית פ"א ה"א. סנהדרין פ"ב ה"ה. במדרשים: במקומות רבים; לא כמו שכתב כרמולי צד 310. הערה 248 שהוא ר' יעקב התנא הנזכר באבות פ"ד מט"ז, כי אין ראיה שזה היה משם. אך ביוחסין (פרק י"ח בסדר הקבלה של ס' יסוד עולם מאמר ד', שהעתיק הרמ"א) נזכר תנא אחד ושמו: „ר' יעקב איש כפר חנניה" שהיה חבירו של רבי. ראה עוד יחוס הצדיקים. האלמוני מ"ש רפ"ב הזכיר: אבא חלפתא.

162. אמורא בשם ר' אליעזר בן יעקב איננו ידוע. אבל האלמוני מ"ש רפ"ב אחליט שהיא ר' יעקב אבי ראב"י קב ונקי.

163. לבטח כון אל שגרה, כפר ימישבה עברית 14 ק"מ למערב־מערב־דרום טבריא.

164. כן הודיעו גם ר' יעקב שליח הרמ"פ, יחוס האבות, יחוס הצדיקים ישערי ירושלם שלשת אלה הזכירו: „ר' שמעון בן אלעזר" במקום „ר' אליעזר ב"ר שמעון".

165. כפר ויישוב יהודי 5 ק"מ למערב־מערב־צפון צפת.

166. קהלת רבה פ"א פ' תי הדק לשבעה. פסיקתא דרב כהנא הוצ' ר"ש בובר פסקא י' ויהי בשלח; אבל בבבא מציעא פד'

את הציון, שהוא מאבן גזית. ביהסד"ר הוא בימין וביהכ"נ בשמאל הציון ההוא.

במירון ינוחו גם הלל ושמאי 167). קבריהם וגם קברי תלמידיהם 168) נמצאים במערה אחת בהר. הנסים והנפלאות הנראים אצל קברי הקדושים האלה ידועים בכל ארץ ישראל 169).

בין יתר קברי חכמינו ז"ל הנמצאים במקום הזה צריכים למנות גם את קברי: ר' אלעזר, ר' יוסי, ר' יוחנן, ר' יהודה ושל אחרים ז"ל 170). קהלת היהודים במירון אינה חשובה. רוב חבריה שייכים לק"ק צפת. בכל זאת יש לה בית הכנסת יפה.

צ פ ת, שאנו באים להזכיר, היא עיר מיושבת ביהודים [שבאו] מכל חלקי התבל. פה הכר ר' שם טוב איש

כ' כתוב: „עכברא". מסורה זו נזכרת גם במכתב ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן [ירושלם לונץ VII צד 93] ור' יעקב שליח רימ"פ יותר רושמי הקברים כלם. שער הגלגולים, בציינו את זה, העיר: „וכמו שאומרים העולם!".

167. כן הודיעו גם ר"ב מטודילה, ר' שמואל ב"ר שמשון, ר"י שליח רימ"פ, יחוס האבות, יחוס הצדיקים והאלמוני משנת רפ"ב.

168. ר"ב מטודילא הודיע ע"ד 20 תלמידים. רשב"ש הודיע שישנם שם עוד 336 קברים [אבל לא תלמידים !]. ר"י שליח רימ"פ הודיע ע"ד תלמידיהם רק בכלל. יחוס הצדיקים הזכיר 24 תלמידים. יחוס האבות יחס את המספר הזה רק לתלמידי שמאי, אבל את תלמידי הלל הזכיר רק בכלל. האלמוני משנת רפ"ב הזכיר 18 ארונות במערת הלל ואצל שמאי לא הזכיר שום תלמיד זולתי את אשתו.

169. הראשונים לא הזכירו נפלאות; אך האלמוני משנ' רפ"ב הזכירן, וכן הזכיר את מקצתן יחוס האבות.

170. על אדות קברי מירון דברתי באוצרי.

שוריא [171]) את ספריו הרבים. אף על פי שהחכמי האמת השיגו הרבה על החכם ההוא אינם נמנעים בכל זאת מלהעתיק ומלקבל את קבלותיו. בית הכנסת [שם] יפה ועתיק וכן גם ביהמד"ר של הקהלה.

ישנה בצפת מערה מהוללה בגלל קבריה. יש שמיחסים אותה אל חנניה בן דוסא [172]) ויש שמיחסים אותה אל חנניא בן הרכינס [173]). מראים עוד בעיר זו מערה אחרת של ר' דוסא בן הרכינס. הוא קבור שם עם תלמידיו. בפתח המערה גדל עץ של חרובים [174]). [175]).

---

171. „שוריא"—סוריא, עיר בספרד בקסטיליה הישנה. הוא חבר את הס' מגדל עוז על הרמב"ם ועוד ספרים בקבלה. יחשו נמצא בראש ספרו „כתר שם טוב", פי' על התורה ע"ד הסוד [כרמולי צד 312 הערה 260].

172. ראה למעלה בפרק ד' ובהערה 79.

173. בלתי ידוע. גם רשב"ש הזכירו וכרמולי [שם צד 155, הערה 81] טעה וציין את מקומו באבות פ"ג מ"ד.

174. ע"ד יתר קברי הקדמונים אשר בצפת ובסביבותיה הארכתי כבר במאמרי „צפת" באוצר ישראל של הרה"ת רי"ד אייזנשטיין כרך IX, 56—59.

175. [הערה כללית לנסיעה הששית והשביעית] כל המקומות המניים פה אינם מסודרים כהוגן ואי אפשר כלל לעבור עליהם בנסיעה ישרה מטבריה לצפת, או מצפת לבניים, ומחברנו כון איפוא בזה לא לתת נסיעות ישרות, כי אם להזכיר רק מה שמצא לנחוץ להזכיר, כמו שעשה בנסיעה השניה, ראה שם הערה 77.

פרק ה.

[הנסיעה השביעית מירושלים].

הדרך האחרונה מחעיה"ק כוללת ערים שונות מהשבטים אשר ונפתלי. הראשונה היא ג ו ש ח ל ב [176]. רחוקה מעט מצפת. שם נמצאת קהלא קדישא של יהודים עשירים, נדיבים ובעלי־טובות. הם עושים מסחר גדול בשמן ויין אשר ישלחוהו למרחקים. יש להם ביהכ"נ ישן וביהמ"ד, והם מחזיקים מספר רב של תלמידי חכמים [177]. קברי שמעיה ואבטליון ישנם שם וגם קברי אדרמלך ושראצר אבות־אבותיהם, שהיו בני סנחריב ושנתגיירו במקום הזה [178]. מצבותיהם יפות ועתיקות והן מאבני גזית. גם קברים אחרים ומערות רבות, המכילות קברים עתיקים, יש למצא בגוש חלב [179]. ה' ברחמיו יזכרם לטוב עם שאר הצדיקים, אמן.

מגוש חלב באים ל ס ע ס ע [180], עיר במטה אשר קהלת היהודים שם מהוללה למדי. ישנו שם ביהכ"נ עתיק

176. הכפר א-ג'יש, 8 ק"מ מצפת לצפון-מערב.

177. ר"ב מטודילא: „ומשם יום לעש"ת היא גוש חלב שם כמו כ' יהודים".

178. את ארבעת הקברים ההם הזכירו גם: ר"י שליח רימ"פ, יחוס האבות, יחוס הצדיקים, האלמוני מש' רפ"ב סדר הדורות [ח"ב צד 22], שבחי ירושלם [שני אלה הזכירו רק את שמעיה ואבטליון] ושערי ירושלם.

179. יחוס הצדיקים הזכיר שם גם את ר' מאיר בעל הנס. יחוס האבות הוסיף על זה גם: „בית כנסת של רשב"י". שבחי ירושלם הוסיף גם: תלמידיו של הרשב"י.

180. כפר ארבעה ק"מ וחצי למערב ג'יש.

המיוחס לר' שמעון בן יוחאי, גם ביהמד"ר יפה המיוחס להרב ההוא ז"ל. בביהמד"ר הנזכר שמורים חבורים רבים עתיקים, בתוכם גם ספר התגין [181] וספר שעור קומה.

שמעתי אומרים, כי סעסע היתה עיר מולדת ר' סיסאי [182]. ובאמת מראים שם את הקברים המיוחסים לר' סיסאי ולר' לוי בר סיסי ולר' יוסי בר סיסי [183]. ה' יודע את האמת! [184].

משם באים אל פ ר ו ה [185], כפר שיש בה קהלה יהודית. בכפר זה ישנו ציון עתיק, שאומרים, כי היא קבר נחום המדי [186]. עין אורמ"ה מתנשא על הציון הישן הזה.

---

181. הזכירו הרב חיד"א בשם הגדולים ח"ב בערכו הוצ' בן-יעקב אות ה' וכרמולי פה צד 314, הערה 268.

182. נזכר בירושלמי מעשרות פ"א ה"א ובערוך ע' פלקט [סדה"ד ח"ב צד 296]. מה שציין שם גם על ירושלמי ברכות פ"ב [ה"ד] הוא טעות, כאשר העיר בצדק כרמולי פה צד 316, הערה 270].

183. אמורא בשם כזה איננו ידוע וכרמולי [שם הערה 272] הביא הגהה גליונית: „ר' יעקב בר סיסי", ראה אדותיו סדה"ד ח"ב צד 237.

184. יחוס הצדיקים איננו מזכיר פה זולתי אם את לוי בר סיסי ואת ביהכ"נ של רשב"י. וכן הזכיר גם יחוס האבות, אך הוא הוסיף גם את ר' סיסי.

185. ר"י שליח רימ"פ, ויחוס הצדיקים והנוסע האלמוני משי' רפ"ב כתבו: פררה, ובטח צ"ל: „פרדה" וכן גרס יחוס האבות, והוא הכפר „פרדיה" שאצל כפר ענן בצפונו, אך איננו כלל בגליל גוש חלב, ראה הערה 175.

186. ר"י שליח רימ"פ, יחוס הצדיקים והאלמוני משי' רפ"ב כתבו: נחום איש גמזו. יחוס האבות הוסיף באור: כי נחום המדי הוא נחום איש גמזו.—יה"צ הוסיף גם את ר' ישמעאל.

מכפר זה באים אל ד ל ת ה [187]. ששם ישנה קהלה יהודית קטנה. בכפר זה נמצאים קברים רבים ומצבות של חז"ל. ביניהם מציינים את קברי ר' אליעזר, ר' ישמעאל, רב הכנונא, ר' יהודה, ר' יוסי וכו' [188]. כל הקברים ההם נמצאים במערות אשר בסביבות דלתה. לא רחוק מכפר זה, על דרך עלמא [189], נמצאת מערה גדולה הנקראת: מ ע ר ת ה ב ב ל י ם, כי פה נטמנו חביות של עצמות מצדיקי בבל.

ע ל מ א, שאנחנו באים להזכיר [190], יש בה קהלא קדישא של ישראל. [שם] שלשה קברים, גם כן מחכמי ישראל, ששלשתם נקראים בשם: ר' אליעזר [191]. מכבדים את המקום הזה. עצי רמון יפים סובבים על הקברים העתיקים האלה. היהודים והמושלמים מדליקים על הקברים האלה נרות בכל ערב שבת.

בליל שבת אחד קרה [פה מקרה], כי מספר הנרות היה כל כך רב עד כי נאחזה שלהבתם באחד העצים ההם, ברמון של קבר ר' אלעזר בן ערך. כל העולם [הנאספים] נמנעו מכבות את הבערה; היהודים, [נמנעו] כדי שלא לחלל את קדושת השבת והישמעאלים כדי להקות את היהודים: העץ בער [באש] כל הלילה [ההוא].

---

187. כפר, 6 ק"מ לצפון צפת.
188. על אדות קברי מקום זה דברתי באוצרי.
189. ראה הערה 190.
190. כפר, 10 ק"מ לצפון צפת.
191. גם על אדות קברי מקום זה דברתי באוצרי.

ולמדרתה, כאשר הלכו לבקר את הקבר הקדוש ההוא, ראו להתמהונם כי לא הגזע ולא הענפים נזוקו. זה היה גם גלוי כבתוב 192).

מעלמא מגיעים לקדש 193), שהיא קדש נפתלי על כפר שיפטים 194). מספר היהודים שם מעט. רבם גרים שם רק כדי לשמור את קברי היהודים הנמצאים שם ולקבל את פני האורחים הבאים לשם להשתטח. בין הקברים האלה מציינים את קברי ברק בן אבינועם ודבורה אשתו 195).

משם באים לבלניים 196). שהיא דן, קוראים לה גם כן: בניים, או: פניים.

192. כרמולי מצא הגדה זו ממש כלשונה בשם חכם אחד ושמו ר׳ יוסי בקובץ קטן של הגדות בכתב-יד בספריה שלו [שם צד 318, הערה 282].

193. חורבה במערב בחר אל־חולה, 17 ק"מ בצפון-צפון-מזרח צפת.

194. שופטים ד׳ ו.

195. גם על אדות קברי מקום זה דברתי באוצרי.

196. כפר בצלע הר חרמון. שם נמצאת „מערת פמיים" הידועה, שממנה יוצא אחד ממקורי הירדן. רחוק מים סומכי שבעה עשר ק"מ וחצי צפונה. לבטח חסר בכת"י מי קבור בכפר ההוא, כי רושמי הקברים מסור גם במקום ההוא קברים עתיקים.

רשימת השמות לשבילי ירושלים

(המספרים מציינים את הצדדים).

שמואל רפאלי.

החפירות בציון.

ממלא אנכי במאמרי זה רצונו של ידידי הרב העורך ז"ל שאמר להקדיש מאמר מיוחד על „החפירות בציון" שנעשו בשנת תרע"ד באחוזתו של הברון הנדיב מול הכפר „סילון" ואשר כתבתי אודותן „בהעולם" (שנה הנ"ל חדשי אייר סיון) ועל פי הכלל שאין בית המדרש בלי חידוש אקוה כי לקוראי „הירושלים" יהיה מענין לשמוע על החפירות האלו.

מזמן החפירות הראשונות מזמנו של רובינסון וחבריו לפני כעשים שנה ואחרי זה ע"י חבורת וילסון וורן לפני כחמשים שנה, עד זמנם של בליס וחבריו בשנות תרנ"ד תרנ"ז, השתדלו החוקרים לכבס את המקום שעליו היתה „עיר ציון" או „עיר דוד".

ומה שלא עלה בידם עלה סוף סוף בידי הקפיטן וייל שנשלח מהברון רוטשילד בשנת תרע"ד לפקח על החפירות באחוזתו שקנה מעל המעין „השלח" מול הכפר „סילון". נסיונותיו של ווילסון היו בעיקר למצוא את המקור להמים שבהם היו מספיקים תושבי ירושלים בזמן ישובה.

והוא היה הראשון שהוכיח שאם אמנם לא היו מעינות בעיר פנימה וגם לא על הר הבית, מכל מקום לא חסרו

מעלים מים בירושלים ובפרט על הר הבית שבו נמצאים בורות רבים גדולים אשר קלטו אל תוכם דרך תעלות מים חיים מן המעינות הנקראים ברכות שלמה (בוראק) על דרך בית לחם, וכשנתמלאו הבורות יצאו המים דרך תעלה מיוחדת אל נחל קדרון, אחד הבורות האלה על הר הבית הוא הים הגדול שהכיל לא פחות משני מליון גלונים, ויתר הבורות הכילו יותר מעשרה מליון גלונים מים, מן הבורות האלה ישנם שעמקם מגיע מעשרים וחמשה עד חמשים רגל. גם חשובה מאד היתה התגלית של וילסון, שריד הקשת שנקרא על שמו „קשת וילסון" דומה לאותו השריד שגלה רובינסון, השרידים האלה מעידים על מסלה עתיקה שנסללה כדי לבוא ישר מן העיר העליונה להר הבית.

נפרדות הן דעות החוקרים על דבר המקום המדויק של העיר התחתונה כי זה ברור שהעיר נחלקה לעליונה ותחתונה (יוסיפוס בקדמוניותיו ה' ב' ב').

הרומאים במצאם שהחומה של עיר העליונה היא חזקה יותר מדי, הזניחו את העיר העליונה אחרי שלכדו את העיר התחתונה וישימו פניהם לדרך חברון.

זה מראה לנו כי העיר התחתונה היתה לצד הדרומית מהעיר העליונה. אבל עוד לא הוברר אם עמדה על צד הדרומית מזרחית, או דרומית מערבית. ורק ע"י החפירות האחרונות הוברר השאלה הזאת.

תבנית העיר ירושלים נודעת לכל החוקרים ומסומנת היטב כמו בשמה כן בתבניתה הגיאוגרפי; עוד בתקופה קדומה מאד (בערך 1500 שנים לפני מספר הרגיל) במכתבי „תל

אמרנא" שנשלחו מנציבי מצרים בפלשת וסוריא למלכי מצרים „אמן אוטפ" השלישי והרביעי, נזכרה העיר „אירים־לימה". „הר המוריה" שעליו עמד בית המקדש והנשקף מזרחה אל הר הזתים קובע גבול לעיר ירושלים היא העיר החדשה שבנה שלמה. אבל אבד כל זכר וכל גבול לסמן את עיר הישנה, עיר „יבוס" „עיר ציון" או „עיר דוד".

ביהושע ובשופטים מוצאים אנו את השם „יבוס" גם את השם „ירושלים" „אדני צדק" (יהושע י' א') מלך ירושלים התחבר אל מלכי האמורי להלחם נגד בני ישראל". אחרי מות יהושע נכבשה העיר ע"י בני שבטי יהודה ושמעון והציתו את העיר באש (שופטים א' ה').

אבל המקרא מספר לנו (שופטים א' כ"א). כי בני בנימין לא גרשו את היבוסי ובכל זמן ימי השופטים החזיקו היבוסים את העיר יבוס, וגם אחרי שמלך כבר הכובש הגדול ביהודה דוד בן ישי ורק אחרי שבע שנות מלכותו בחברון, החין לתקוף את היבוסי. וילכוד את „יבוס".

הערביים תושבי העיר שומרים מסורה בדבר חלק הר ציון לדרומית מערבית מהר הבית וקוראים לו „נביא דאהוד" (הנביא דוד על שם דוד המלך) ומתוך כך גם את השער המוביל לחלק הזה ואל המסגד אשר עליו „באב אל נביא דאהוד". (שער הנביא דוד)".

היהודים והנוצרים קבלו גם הם בלי ספקות את המסורה הזאת שההר הזה הוא הר ציון, שעליו עמדה „עיר דוד", והמסגד עומד על „קבר דוד המלך", להשער

קוראים „שער ציון" והסופרים האירופאים קוראים אותו „שער דוד".

אגדות שונות, וספורים נפלאים שונים ומשונים, נולדו במשך הזמן בקרב ההמון על „קברי מלכי בית דוד", במקום הזה, וכל הסופרים שכתבו עד עתה על הר ציון ועיר דוד, התחשבו עם איתה המסורה.

הראשון שבסופרי ישראל היה החכם הירושלמי רבי יהוסף שוורץ שהרגיש בזרות המסורה הזאת, ובדברו על מצודת ציון הוא אומר: ולפי הנראה לא היתה תכנית מצודת ציון בראש הר ציון כ"א בצד עמק גי בן הנם כמו שנאמר (שמואל ב׳ ה׳ י"ז) וירד אל המצודה וגו׳, האעלה אל פלשתים וגו׳, ויאמר ה׳ אל דוד עלה וכו׳ וכן נאמר (שם ה׳ ט׳) וישב דוד במצודה וגו׳, ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה, ותכונת מלוא בשפוע הר ציון לצד מזרח למעין עין שילוח.

ולהנם טרח החכם מר לונץ לתקן (תבואות הארץ, הוצאת לונץ צד שכ"ו) במקום למעין ט"ס וצ"ל למערב, דברי הר"י שוורץ נכונים, וסותרים את מסורת הערביים שעיר ציון או „עיר דוד" נמצאת בדרומית מערבית.

והכתובים (שמואל ב׳ ה׳) מורים היטב שמצודת ציון היא „עיר דוד" „וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד, וישב דוד במצודה ויקרא לה עיר דוד".

שם העיר היה כמו שכתבתי למעלה ולפני כבוש דוד „יבוס".

העיר יבוס נחשבה בימי השופטים לעיר נכרית

(שופטים י״ט י״א והלאה) „הם עם יבוס... ויאמר אליו אדוניו: לא נסור אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל הנה״.

דוד כשנמשח למלך על ישראל ואחרי מלכו שבע שנים בחברון (שמואל ב׳ ה׳) עלה מחברון „וילך המלך ואנשיו ירושלים אל היבוסי יושב הארץ״ ברור שדוד פתח בשלום ודרש מאת היבוסי כי ימסר לו את העיר ואת המצודה אבל היבוסי בבטחו במבצר השיב לו. „לא יבוא דוד הנה״ ודוד הבין שיש תחבולה אחת לנצח את היבוסי והיא: „לגעת בצנור״ המגין על העיר — מהמסופר פה נראה ברור שהעיר נמצאה על יד המעין שממנו נמשכו המים על ידי „הצנור״ אל תוך העיר פנימה.

יוסיפוס בספרו על דבר כבוש „יבוס״ בידי דוד מבאר שדוד לכד בראשונה את העיר התחתונה, ויואב הפיל את המצודה החזקה, ואחרי זה בנה דוד שנית את העיר ויקרא לה „עיר דוד״ וגם חבר את המצודה אל העיר התחתונה והקיף את הכל חומות. את עקבות החומות האלה בקשו החוקרים בהפירותיהם שנעשו בצד ההר המערבי הדרומי, בהשענם גם המה על המסורה העתיקה שהעיר היתה בצד המערב של ההר.

אבל החכמים בליס ודיק (Excavations of Jerusalem 1894—97) מחליטים על פי החפירות שעשו (בשנות תרנ״ד נ״ז) שיבוס תפשה רק את ההר המזרחי, היינו השפוע אשר מול הכפר שלוח, (סילון) והשטח הזה היה מוקף חומה ובראשו עמדה המצודה. החוקרים האלה לא יכלו לסמן בדיוק את השטח הזה מפני שהמה נטו בהפירה

יותר למעלה לצד ההר המערבי, ומודים המה שהמעדית החצובות שמצאו היו מחוץ לחומת העיר.

גם וילסון (במלון חביבלי של סמיטה) מחליט שיבוס העיר העליונה עמדה על ההר המזרחי ואחת מראיותיו היא זאת שהזכרנו למעלה: שהישוב הראשון הוצרך להיות בהכרח בקרבת המעין הנובע לרגליו.

והדבר הזה נתאמת סוף סוף על ידי חפירות של יהודי, מגלגלין זכות על ידי זכאי, ועל ידי היהודי הגדול אבי הישוב החקלאי הנדיב ברון רוטשילד שבאחוזתו שקנה בשפוע ההר המזרחי מול הכפר סילון מעל המעין, החל בשנת תרע"ד בחפירות הקפיטן היהודי מר וייל, ותגליותיו שגלה בררו את השאלה הזאת על בוריה.

מה היתה העיר יבוס?

על השאלה הזאת משיבות חפירותיו של הקפיטן וייל:

עיר קטנה פרימיטיבית, שלש מאות מתר ארבה ומאה מתר רחבה מקצה השטה הזה היינו בכלות שלש מאות המתר באורך צפונה נמשך והולך שטח של מאתים מתר באורך עד הר הבית וזה היה כפי הנראה מקום „המלוא" שבנה דוד ממנו וביתה, ושלמה הוסיף לבנות את המלוא בסגרו את פרצות עיר דוד אביו, ובמותו של יהואש מלך יהודה מבואר היטב: „ויכו את יואש בית מלוא היורד סלא" (מלכים ב' י"ב כ"א) „היינו היורד על השלה, ונתחלפו השי"ן בסמיך והה"ית באל"ף (עיין תבואות הארץ פרק ז').

ובשעומדים אנו עכשיו בתוך החפירות היהודיות

האלו אנו מבינים היטב את דברי הכתוב בדברי הימים ב׳ ל״ב ל׳.

„והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד" ואחרי שאנו יודעים בברור כי כל התעלות היוצאות מהגיחון נעשו בימי המלך הזה (חזקיהו) כמו שמעידים הכתובים (מלכים ב׳ כ׳) „עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את המים העירה". ובבן סירא (מ״ה י״ח י״ט). „חזקיה החזיק חומות הקריה ויכלכל אותה במים בקע בצור תעלה ויבא מימיו העירה", נבינה היא השערת מר וייל שגם התעלה שנגלתה על ידו, במעלה ההר נמשכת מן הברכה הזאת.

חזקיהו שפחד פן יבואו מלכי אשור וימצאו מים רבים (דה״ב ל״ב ג׳, ד׳) המשיכם מ ע ר ב ה לעיר דוד, וזה הוא טעם הכתוב: „ויישרם למטה מערבה לעיר דוד". וזאת היא התעלה שנגלתה ע״י מר וייל ואשר אנו רואים אותה תיכף בעלותנו על ההר אל מקום החפירות.

החכם המנוח הרב העורך ז״ל הדבק גם הוא במסורה הערבית ש„נביא דאהוד" היא „עיר דוד" כלומר שציון נמצאה במערבית דרומית, בדברו על השלח או הגיחון, מתקשה בדברי הכתוב האמור, ומוציאם מידי הפשט אין הוא מפרש המלה „מערבה" כפשוטה לצד מערב מפני „שהמציאות". זאת אומרת, המסורה הערבית מתנגדת לזה.

ולפיכך הוא מפרש „מערבה" כמו „בערבה" היינו לעמק הטריפיון ומוסיף משלו מלה אחת „הנשען" ויהיה

המשך הכתוב שחזקיהו הוליך את מי הגיחון דרך ההר לעמק הטריפיון „הנשען״ לעיר דוד כלומר להר ציון. אבל באמת מתנגדת מסירת הערבים למציאות התנגדות גמורה כמו שנבאר הלאה.

בספר החשמנאים א׳ (פ״ד ל״ה — ל״ח) מסופר שכשעה שבא יהודה לטהר את המקדש נקהלו „כל אנשי הצבא ויעלו יחדיו על הר ציון ויהי בראותם את המקדש כי שמם... ויקרעו את בגדיהם״ וכו׳ החוקרים שהחזיקו בהמסורה שהר ציון הוא למעלה בהר המערבי לא יכלו להבין כיצד אפשר היה לראות משם את המקדש כי שמם ולכן היו מהם אשר החליטו החלטה מוזרה שבית המקדש היה בנוי על הר ציון אבל בעמדנו כעת במקום החפירות של וייל ובהבטנו ישר על הר הבית שהוא מכוון ממש מול המקום הזה נוכל להבין את התרגשות המכבים הגבורים שאמנם מכאן נתגלה לעיניהם כל החרם והשממון. גם מן המסופר להלן: (פסוק מ״א) „ויצו יהודה את גדוד אחד מאנשיו לצור על המצודה עת טהרם את המקדש״ אנו יכולים להבין את האפשרות לצור על מצודת ציון ולהשגיח שלא תפרע עבודת הטהרה של המקדש, רק אם מצודת ציון נמצאה במקום שאנו עומדים עתה עליו, מכון ממש נגד הר הבית. גם מהנאמר להלן (פסוק נ״ח) ויבנו גם בעת ההיא חומות בצורות ומגדלים גבוהים מסביב למקדש על הר ציון למען לא יוסיפו הגוים עוד לשחתו כבראשונה, ויתן יהודה מצב בתוכם לשמור את המקדש״.

הדברים האלה מובנים כל צרכם רק אם נחליט שהר

ציון מכוון ממש צפונה מול הר הבית, גם נבין את יתר דבריו:

„בנה גם בעת ההיא כמו שבנו המלכים שלפני: חומות ומגדלים על הר ציון לשמור על המקדש".

והן הן שרידי החומות שאנו רואים לכל ארכו ורחבו של השטח מצפון לדרום וממערב למזרה.

לביטולה של המסורה הערבית הדומה בעיני למסורתם הידועה על אדות קברו של משה רבנו (נביא מוסה) שהערביים גלו את מקום קבורתו מעבר הירדן מזה על דרך ירושלים יריחו, מעיד גם טיולו ההיסתורי של נחמיה בן חכליה (נחמיה ב' י"ג), אחרי עלותו מן הגולה ושבתו בירושלים שלשה ימים: „ואקום לילה אני ואנשים מעט עמי ולא הגדתי לאדם"...

ויבקש לבוא חרש להומת ציון הפרוצה, והנה הדרך אשר בה הלך;

יצא „בשער הגיא", שהיא שער יפו של עכשיו, (נחמיה ג' י"ג) ששער הגיא רחוק משער האשפה אלף אמה ומובה שתכונת שער הגיא למערב צפונית לשער האשפה. בעל תבואות הארץ אומר: לפי דעתי הגיא הוא עמק רפאים. ע"ש „אל פני עין התנין", לפי דברי קבפרי ושיק היא הבריכה אשר עם שער יפו.

„ואל שער האשפות" שאפשר לסמנו במקום שער ציון של עכשיו „ויהי שובר בחומות ירושלים" שהיו פרוצים ושעריה אוכלו באש, ועבר אל שער העין, דרך

המסלה היורדת אל השלח, ואל ברכת המלך, ויהי „ברכת אל המרה" הסמוכה ל„סילון", מתחת לשטח הפירות.

ולא יכול עוד ללכת הלאה כי לא היה מקום לבהמה לעבור תחתיו. ובעל כרחו שב בנחל לילה, היינו בדרך אשר בה הלך, וישב ויבוא בשער הגיא, בשער יפו.

גם תיקון החומות על ידי נהמיה ואנשיו מתאים מאד להחלטתנו בדבר מקומה של עיר ציון:

המלאכה נתחלקה בסדר בין המנצחים עליה והעושים אותה, המנצחים נתחלקו לשתי כתות: הכת הראשונה פנתה שמאלה (נחמיה ג') את „שער הגיא" החזיק חנון וישבי זנוח, המה בנוהו ויעמידו דלתותיו מנעוליו ובריחיו ואלף אמה בחומה עד שער השפות (האשפות) זה היה כמו שבארתי למעלה על יד שער יפו של עכשיו, „אלף אמה משם עד שער האשפות"—המקום הנודע לנו בעת בשם „שער ציון".

את השער הזה החזיק מלכיה בן רכב—את „שער העין" החזיק שלון בן כל חזה, זה המקום הוא בקצה דרומית מזרחית של שטח הפירות במקום ה„עין".

והכתוב מסים: „הוא יבננו ויטללנו ויעמיד דלתותיו מנעליו ובריחיו ואת חומת ברכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דויד".

אחריו החזיק נחמיה בן עזבוק שר חצי פלך בית צור עד נגד קברי דויד.

ועד הבריכה העשויה ועד בית הגבורים." תכנית חזק זה מראה לנו מפורש ש„עיר דוד" היתה במקום הזה שאנו

עומדים עליו בחפירות הקפיטן ווייל בדרומית מזרחית, וגם „קברי דויד” נמצאו פה ולא במקום מסורת הערביים” (עוד יותר תתאמת ההחלטה הזאת על פי הנאמר להלן (נחמיה י״ב ל״ז)

„ועל שער העין ונגדם עלו על מעלות עיר דוד” במעלה לחומה מעל לבית דויד ועד שער המים מזרח.

וקברי מלכי בית דוד ?. משני מקומות בתלמוד הוכחתי למר ווייל על אפשרות מציאתם במקום הזה א) קברי בני דוד וקברי חולדה היו בירושלים ולא נגע אדם בהם לפנות מעולם, מחילה היתה שם ומשם היתה יוצאת הטומאה לנחל קדרון (ירושלמי סוף מס' נזיר ושמחות פי״ד) —

ב) מקברי מלכי בית דוד נמשכו מחולות עד לנחל קדרון”. (תוספתא ב״ב פ״א).

מר ווייל בנאומיו בעירנו (באולם הדומיניקנים ובאולם בי״ס בי״ה) רמז על האפשריות שהחפירות בעתיד (שנפסקו לרגלי המלחמה) תגלינה את קברי מלכי בית דוד.

אבל הוסיף ואמר: אפשר שנמצאם מחר ואפשר שנמצאם אחרי ירחים אחדים ואולם אפשר שלעולם לא נמצאם.

ומה מצא קפיטן ווייל בתגליותיו הראשונות ?

א) גלה השטה שעליו עמדה יבוס היא ציון היא עיר דוד

ב) שרידי החומות הישנות של העיר.

ג) התעלה שבקע הזקיהו מלך יהודה מהמעין.

ד) ממעל להתעלה מצא חורבות בנין גדול ונהדר עשוי אולמים אולמים. בהבנין מצא אבן שעליה הקוקים בלשון וכתב יונית עתיקה: „תודוסים בנה את בית הכנסת

חזה לעברים לקרוא בו את התורה ולפרש את חוקיה וסמוך לו בנה בית ומרחץ לטובת העולים הזרים בכסף אבותיו ובכסף סימונידוס".

תודוסוס הוא „תודוס איש רומי" שם חכם גדול שהיה משלה לארץ ישראל פרנסת החכמים (ירושלמי פסחים י"ד), היה בזמן טריאנוס ואדריאנוס, בין חורבן בית שני וחורבן בתר.

ה) שתי נקבות שכפי הנראה שמשו מקום לקברים.

ו) מערות אחדות מלאות שלדי אדם ועצמות במערה אחת נמצאו חלקי גופות אנשים לרבבות מדובקים אל קיר ותקרת המערה, ושברי כלי החרס הנמצאים שמה מעידים על תקופה קדומה בערך 700 או 800 שנה לפני חורבן בית שני.

מר וייל משער שהן פגרי מאה ושמנים אלפי אנשי הצבא מחיל אשור שנגפו במצור סנחריב על ירושלים (מלכים ב' י"ט) ואם נתנה רשות להשערות אולי על העצמות האלו מכון הכתוב (שם כ"ג) וישבר את המצבות ויכרות את האשרים, וימלא את מקומם עצמות אדם.

הבה נקוה כי התקופה החדשה הזאת תקופת התחיה תגלה לנו תגליות הרשות אשר יבססו בברור גם מקום קברי מלכי בית דוד במקום הזה שנתברר היטב שהוא עיר ציון, עיר דוד.

פרו' ל. גוטיה.

בעבר הירדן.

זכרונות תיור שנערך באדר שני שנת תרנ"ד.

תרגום

ישׁ"י אדלר וש. ח. ברכוז.

בשעה שהתיר מטפס ועולה על אחת הגבעות אשר מסביב לעיר, או פשוט בשעה שהוא עובר את הפרור המשתרע מצפון להומה, פונות עיניו מזרחה, אל מול שלשלת הרים של תכלת ערפליים, הגובלים את האפק בקו חדגוני שבכל זאת מושך הוא את הלב בפשטותו. מראה זה כשהנך רואה אותו פעם, רוצה אתה לראותו שוב ולהסתכל בו בלי הרף, ומספק אנכי אם אחד מן התירים יוכל לראותו מבלי אשר יהיה לו הרצון להתענג עליו שוב, מראש הר הזיתים, נגולה לעינינו התמונה הזאת באפן מיהד במינה, בענג אין סוף, ובקול של התרגשות, בהטעמה ובמלים סתומות מלאות התפעלות נעלמה הנך חוזר בתוך לבך על הברות השם הזה שנעשה יקר לזכרונך: הרי מואב!

באמת זה הוא השם אשר בו מכנים בימינו אלה

בכלל את הארץ המשתרעת בעבר הירדן, ואשר במרוצת הדורות נקראה בשמות שונים מקום זה יפה נוף הוא נחמד למראה מרחוק, ולא עוד אלא שהוא מושך את לבך אליו כמו בעבותות חזקים. נדמה כאילו הוא קורא את התיר, כאילו הוא דורש שיבקרוהו, ומעורר חשק לעלית ברכיבה על גבי שפועיו השופים פחות משפועי הרי יהודה.

במשך כל עונת החרף שבלינו בירושלים (שנת תרנ"ד), שעשעתי את נפשי בתקוה להוציא באמת לפעל את מחשבתי לערך נסיעה ארכה ושטחית לעבר הירדן לשם חקירה. ולפחות הייתי רוצה לעבר במהרה את הגבעות האלה ואת העמקים האלה, ולבקר אילו ישובים מפרסמים וידועים בשמות שונים המושכים אליהם את עיניהם ולבותיהם של התירים. למלאכה זו, שנקבעה לחדש אדר ב', היה רצוי שאמצא לי בן לויה; אולם, במשך שבועות אחדים היה לשוא כל עמלי והבר לא מצאתי, ותקותי נכזבו ברגע שחשבתי שהנה הן הולכות ומתגשמות. רגע האמנתי כי מצאתי את האדם. ומה גדולה היא המציאה: אדם זה אינו אלא הד"ר בליסס, זה החוקר החכם והחביב שעסק בחפירות תל אל חסי (לכיש העתיקה), הוא הוא המנהל הממונה על עבודת החקירה שהחברה לחקירת א"י אומרת לערך בירושלים, על גבי השפועים הדרומיים של ההר המזרחי. סמוך לקברות הנוצריים ולמסגד הנביא דוד. לדאבוני, נעצר הד"ר בליסס בצפיתו מיום ליום (ושבכל יום היא נכזבת) לקבל את

מאמר המלך המרשה אותו להתחיל בחפירותיו ועל כן נמנע מהיות אלי. ואך החלטתי יצאת לבדי עם מתרגמני הנאמן פרנצים קרם, והנה, הודות יד"ר בליסס, היה לי הענג לבא בדברים עם מורה צעיר הניך האוניברסיטה האוכספורדית, מר גיאורג־אלברט קוק, ידען בעברית כמוני, וכמוני משתוקק גם הוא לעבר את הירדן וללכת לבקר את הרבות גרש ועמן [רבת בני עמון][1]. מהרה באנו לידי הסכמה וביום הששי, ב׳ דר"ח אד"ש ירדנו יחד בדרך המוליכה מירושלים ליריחו.

מובן הדבר שאין אני רוצה לתאר את הדרך, המתארת פעמים קרובות כל כך בספרי הזכרונות של התירים והצילנים, ואשר מלבד זה כבר עברתי בה קדם. די לי אם אמר שבצאתנו מחן הצרור (על פי המסרת המלון של השומרוני הטוב), חנן אותנו אלהים ברוח חזקה ועמה זרמית של שפע, ואשר מאשרים היינו כשיכלנו למצא מחסה, עם כלות היום, במלון „הירדן" המצוין, אשר ביריחו. מיד הדביק אותנו הריברנד י. ל. האליל מירושלים, אשר אתו היה עלינו להמשיך את דרכנו מהר לפאת מזרח.

יום השבת, ב׳ אד"ש.

מודה אני ומתודה שלא הייתי חסר מושג על הזמן, לא עברה עלינו עוד עונת הגשמים, וסכנה גדולה היתה לנו, כמובן, להיות רטבים ומרטבים, או אפילו, מה שגרוע יותר, להיות גם נעצרים בדרכנו על ידי קלקול הדרכים

1) הדברים המסגרים במרבעים הם שלנו. המתר׳.

מי יודע, אולי גם על ידי גאות מיוחדה של הזרקא (יבוק) שלא היינו יכולים לעבר ברגל. יודעי ארץ ישראל בתור מומחים וידועים, אשר במשך החרף אספתי מהם את הרשמים ורשמתי את עדויותיהם, הזהירו אותי מפני הרפתקאות קשות אלה.

והאמת נתנה להאמר, הצעד הראשון של יום נסיעתנו השני לא היה בו כדי לעודד אותנו הרבה. אמנם הגשם חדל הלך לו, אבל השמים היו מכוסים עננים שהם סימן למטר, והאדמה של ערבת הירדן, שנתרככה עד לעמקה, הכריחה אותנו להתנהל לאטנו. מיד מעדו רגלי אחד מסוסינו על קרקע הטין הרטב והוא נופל מבלי גרם בנפילתו שום נזק. קצת רחוק יותר, מודיעים אותנו בני הארץ שפגשנום רועים את בהמתם כי אין שום תועלת ללכת דיקא בדרך שאנו הולכים בה. מחמת הגשמים אי אפשר להשב שנגיע עד גשר הירדן בדרך הרגילה, הישרה ביותר. עלינו להכנע ולסבב, ועל כן באים אנו אל גדות הנהר רק מקץ שתי שעות ורבע, בשעה שבזמנים כתקונם, כמו שנכסינו בשבוע שלאחר זה, זמן של שעה אחת וחצי די והותר כדי לעשות את הדרך הזאת.

הגשר של הירדן הנקרא ג׳שר הערבה, בנוי קורות עץ, אשר מפני החמרים השונים שהשתמשו בהם, יש בו דמיון ידוע לגשרי המתכת המשמשים מעבר לרכבות מסה״ב, או יותר נכון לגשרי העץ המכוסים הידועים שבשויץ הגרמנית. גשר זה סגור הוא בקצהו המערבי בשער חזק, אשר מפתחו נמצא בידי שומר, אלגירי, מטעם

-המשלה והודע אלי מים בצרפתית, והתיר מתפלא בשמעו פונים אליו: „בונז׳ור מסיה!" אדם זה שהנחו הג׳, צילן שבקר את מכה, גר הוא ואחדים מחבריו באהל של נצרים הבנוי בחוף תימני. בעד המעבר על פני הגשר משלמים כפי החוק מכס קבוע, הן בעד איש, הן בעד סוס, הן בעד בהמה טעונה, הן בעד בלתי טעונה, הן בעד בהמה גסה, הן בעד בהמה דקה. על כן משתדלים אנשי המקום להשתמט מעבר את הגשר הזה ועוברים את הנהר ברגל הם ובהמתם, כל זמן שרום המים מרשה אותם לעשות כזאת, או, יותר נכון, הם מחפשים תחבולות שונות להקטין את סכום המכס, שעליהם לשלם שכר מעבר, שגם בלאו הכי הוא די קטן. [1]

עוברים אנחנו את הנהר; קרשי הגשר משמיעים קולם מתחת לצעדי הסוסים, והנה אנחנו על החוף השני, הנה אנחנו „בעבר הירדן". הולכים אנחנו במשך איזה זמן לאורך החוף, בין שתי הצמחים המכסים את הכל. עצים, שיחים, קנים, שהנם פה בשפע, והמשעול שאנחנו הולכים בו עובר בסבובים יותר ויותר. עוברים אנחנו אחד הנהלים הנופלים אל הירדן, הוא ודי נמרין, אחר הננו פונים ימינה, ערפנו אל הנהר והולכים בדרך מזרחה. לפנינו

1) בעד בהמות לא טעונות משלמים פחות מאשר בעד בהמות טעונות, מספרים שבשעה שערבי בא אל הירדן עם שני חמורים טעונים, הוא טוען לפי שעה, עד שיעבר את הגשר, את שני המשאות על גבי בהמה אחת, והשניה עוברת לא טעונה, ועל ידי כך הוא מבריח תשרים אחד, יאחר כך, כשהוא מגיע אל החוף השני, הוא מחלק שוב את המשאות לשני נושאיהם והוא שמח בחסכון שעשה.

משתרעת במרחב של פרסה אחת וחצי או שתי פרסאות, המחצית המזרחית של ערבת הירדן (עַיִר), ומימיננו רואים אנו במרחק, לרגלי ההרים, מחנה גדול של בידואים, שם בתוך גבוב האהלים השחורים, שוכן ברגע זה השיך העליון של שבט האדואנים החזק והמרבה באוכלוסיו, עלי דיאב אשר ימים אחדים אחר כך התודענו אליו מקרוב יותר. לעת עתה הננו משאירים את האהלים האלה במרחק ידוע מימיננו והננו הולכים הלאה לצד צפונית מזרחית. מגמתנו להגיע היום אל העיר הקטנה א־סלט, כדי לבא שמה. טבעי יותר הוא, אולם גם ארך יותר, לעלות נגד זרמו של הנחל הנקרא ודי שעיב, 1) [יתרו] העובר על פני סלט עצמה ותוצאותיו אל הירדן. אולם הנחל הזה מתעקר עקול גדול כל כך לצד מזרח, עד שהיינו מאבדים את זמננו אילו הלכנו בעקבותיו: טוב יותר לעבר בקו ישר דרך ההר וללכת לבסוף בדרך סלולה יותר. מורה דרכינו הוא אחד מבני סלט, איוב שמו, שבא לירושלים אל האדון האלה, ואשר על כן הוא המוליך אותנו. עוברים אנחנו על יד באר הנקראת בשם ביר עַיְרָה ואחרי שהיה עלינו אחרי הצהרים להסתפג, פעמים אחדות, מימי הזרמיות, שלאשרנו לא היו גדולות כל כך, באנו לבסוף בשעה ארבע וחצי אל סלט.

המקום שבתוכו יושבת העיר סלט חסר הוא כמעט לגמרי ישובים קבועים של בני אדם, ערים או כפרים;

1) הודי שעיב, כשהוא בא אל הערבה הוא נמשך הלאה בשם ידי נמרין הנ"ל.

אך הבדואים בלבד יושבים שם, ומעבירים ממקום למקום את אהלי נדודיהם. מענין הדבר מאד שבמרכז המקום הזה שאיננו נושב ואיננו מעבד נמצאת עיר אשר בה כשנים עשר או ארבעה עשר אלף תושבים ושסביבותיה מעבדות: שדות חרושים, וגם כרמים מסביב לסלט, וצמוקי המקום נודעים לתהלה בכל ארץ ישראל. המקום שעליו בנויה סלט מוכיח מיד שבמחשבה תחלה נבנתה כל העיר. הנחל שעליו מתאר תאור נכר ומציר כעין צורת קשת מסביב לקרן רמה אחת של הרים. ומביש מהרים לפסגה זו עובר יובל צדדי ומתאחד עם הנחל הראשי. העליה על הפסגה הבודדת הזאת אינה פתוחה אלא מצד אחד, היינו מצדה המערבי, ועדיין מעבר זה נמוך הוא עד שראש העיר הבצורה עולה בגבהו מכל צד על כל הסביבה. באמת ראש הר זה שמצב הוא בימינו, לא נשארו בו אלא חרבות מבצר או היכל נשגב של ימי הבינים, שנבנה על ידי המושלימים ואולי על ידי הצלבנים, ונהרס רק במשך המאה התשע עשרה. אולם שפועי פסגה זו מכוסים בתים בנויים אלה למעלה מאלה על גבי מדרונות זקופים אלו. המסגד עם צריחו בנוי ממש בתחתית היובל הצדדי הנ"ל; נמוך יותר נמצאת העיריה, המנזר הלטיני עם בית תפלתו, ונמוך עוד יותר בית התפלה היוני. אכן מלבד התושבים המושלימים. מונה סלט בערך אלפים או שלשת אלפים נוצרים, רבם יונים, אולם גם עדה לטינית בת מאות אחדות חברים וכת אחת של פרוטסטנטים בת שלש מאות נפש בערך, שבראשה עומד הכמר הנרי סיקס, מקמבריג', שחכה לבואנו ואשר בביתו ערכו לנו הכנסת

אורחים נלבבה. הבית שהוא גם כו בנוי על השפיע הזקן של פסגת ההיכל, בצד המסגר, אשר בחצרו נזקף מראה מעל מרומי הגזרה של מעון הכמרים, הממבה ידי העצים—פרט אופי—הנם מערות חצובות בצלע הסלע, מאחורי הבית, וגם ארות סוסו של מר סיקם היא מערה דומה לזו.

מתחת לבית הכמרים נמצאים בית התפלה לבניני בתי הספר. מלבד המוסדות האלה יש לה לעדה הפרוטס־טנטית של סלט הקימה לא יותר משלשים שנה, יאשר נוסדה על ידי הבישוף גובה, גם בית חולים אשר בראשו עומד רופא סורי, מוסמך הקולג' האמריקני בבירות, ועל ידו רוקח.

מה הוא מוצא השם סלט ומה הן תולדותיו של ישוב זה? קרוב לודאי שאת מוצא השם הזה צריך, פשוט מאד, לחפש במלה הלטינית Saltus, יער, שם שניתן לה בימי הנוצרים תחת ממשלת הרומאים ואשר נשתמר מהימים ההם.

אך התיתה העיר קודם לכן?

הדבר קרוב לודאי. אפשר להשב, כי בחבל זה העני כל כך בישובי בני אדם, לא ישער שמקום מבוצר כל כך על ידי הטבע כמו סלט ישאר בלי תושבים עד תקופה חדשה בערך.

אף על פי כן, אין שום הוכחה מכוערת ליחס את סלט אל עיר זו או אחרת מן הערים הנזכרות בספורי התנ"כ, עיר שהתנוססה בחבל עבר הירדן. המסורת רוצה לראות שם את הישוב הידוע של רמות גלעד, הנזכר

פעמים הרבה כל כך בתנ"ך, אחת משש ערי המקלט, וסלע המחלוקת בין ממשלות שומרון ודמשק, בימי מלכות בית עמרי. השערה זו אינה יכולה כוף סוף לסמך על שום יסוד ברור, אלא על ההוכחה הזאת: רמות היתה בודאי עיר השובה: שום מקום אחר בימינו, מן המקומות שאנחנו דנים עליהם, אין לו אותה החשיבות שיש לסלט, ועל כן היא רמות היא סלט! הוכחה זו רחוקה היא מהיות מכרעת, ויש עליה תשובות עצומות. ראשית כל רואים אנחנו שגם ערים אחרות שמלאו תפקיד השוב בימי קדם נכחדו לגמרי ואין זכר להן, כמו גת עיר הפלשתים, חוץ מזה על פי מלכים א' ד' יג, נראה הדבר שאת מקום העיר רמות צריך לחפש קרוב יותר לצפון, מפני שעיר זו היתה עיר מושבה של הנצב, אשר בימי שלמה היתה בין חוות יאיר ובארגב הבשן, לכבית השיבה היא העובדה שהשמוש ברכבי מלחמה נזכר פעמים אחדות בתור אפן מלחמה איפי מסביב לרמות: והנה דיה סקירת עין פשוטה על סלט וסביבותיה כדי להוכח שאי אפשר היה כלל להשתמש ברכבי מלחמה כאלה במקום הזה. קרוב איפוא הדבר לודאי שסלט אינה רמות. מחסר עדויות נאמנות על מקום העיר העתיקה הזאת, מענין היה לכל הפחות לדעת אם צריך לחפשה בדרומו של יבוק או נכון יותר בצפונו: אולם גם זה לא נתחור, בשום מקום אין אנו מוצאים בנדון זה שום דבר ממשי.

יום ראשון, ג' אד"ש.

סלט היא בימינו עיר מושב קאימקם (שר מחוז), שממשלתו פרושה מן היבוק עד הארנון, במקום שלפנים

היה נחלת בני גד ובני ראובן ועכשו הוא נקרא בשם אל בלקה [חצי הגלעד].

היה לי הכבוד לבקר את הפקיד הגבה הזה למחרת יום בואי לסלט. ולהביא לו את מכתב ההמלצה ששר פלך ירושלים, אברהים פחה, הואיל בטובו לתת לי אליו. הקאימקם של סלט רצה גם הוא לתת לי מכתב השתדלות כזה למודיר [מנהל] של ג'רש, והוא עמד על דעתו שאקח מכתב כזה גם אל המודיר של מידבא. בשעה שמזכירו ערך את המכתבים האלה, ישבנו על הספה באולם הקבלה של שר העיריה.

מפני שהימים היו ימי רמדן, מובן הדבר שקבלת הפנים הסרה היתה הסיגריתות והקפה הנהוגים, והשיחה נמשכה לה כדרכה, קצת משעממת בכל זאת, ונסבה בהכרח בענינים כלליים ביותר. 1) נעים לי להוסיף שהפקיד הציע לפנינו הילים פרשים ללוותנו אמנם לא לג'רש שהיא מחוץ לגבולות מחוזו, אלא עד עמן, למשל, או דרומה יותר. הצעה שעלינו היה לדחותה מתוך הבעת תודה, מפני שדרכנו הקרובה נועדה לג'רש. אולם מאושר אנכי להגיד בנדון זה שבסלט, כמו בכל שאר המקומות שהיה לי ענין עם פקידים תורכים מן המדרגה הראשונה, לא היתה לי אלא שביעת רצון מיחסם אל הזרים.

---

1) בתור קו קטן אחד מן המנהגים, הנני מרשה לעצמי לציין את הזריזות שבמשך זמן שיחתנו שכל בה הפקיד מתחתיו, על גבי בסאו, אחת מרגליו, ואחריה את השניה, מבלי הניע אף במקצת מן המקצת את שווי המשקל שלו על ידי מעשה זה, שעשהו באותה קלות שבה משכל אדם את ידיו.

יום זה נגמר בטיול אל ההיכל העתיק החרב, אשר ממנו ראינו את שקיעת החמה, ובשיחת ערב נעימה בחדר העבודה של מר סיקס, בין קבוצת ספריו היפים, דבר שהוא בירא, במקומות האלה יקר מאד, אם לא גם יחיד במינו. בהתענינות רבה שמענו את הספורים שספרו לנו פעם מארחנו, פעם מר האלל, שניהם מתיך הכיבות, כיד ידיעותיהם הרבות ב„עניני ארץ ישראל".

יום שני ד' אד"ש

מזג האויר לא היה אמנם עדיין נפלא, אולם במשך כל היום הראשון הוטב הרבה ונתן לנו תקוה טובה ליום מחר. ובאמת כשיצאנו בבקר השכם ביום השני אל הגזרה של בית הכמרים, ראינו לשמחתנו שמים טהורים לגמרי ותקוה נעימה ליום יפה נשקפה לנו כמעט בבטחה. וטוב הדבר, מפני שצריכים היינו להספיק היום מהלך של תשע שעות בערך כדי להגיע עד ג'רש. נפרדים אנחנו מתוך הכרת תודה רבה והתרגשות מעל אדון הבית מר סיקס הנעלה, וכן מעל האדון האלל שנשאר אתו בסלט, ואנחנו מתחילים נדים לאור הבהיר של תחלת היום, בלב שמח על המחשבה שהחלק הממשי של תיורנו התחיל בכי טוב. מוסיפים אנחנו מיד, כדי שלא לשוב עוד לענין זה, שמן הרגע הזה התברכנו במזג אויר מצוין, שלא נשתנה אף לרגע אחד עד שובנו לירושלים.

בראש קבוצתנו הקטנה עובר, על פרדתו, מורה דרכנו החדש, אפנן שמו, אחד מבאי בית תפלתו של מר סיקס, אבר בריא וחזק כבן חמשים שנה, אשר שכרנו אותו ממש ללוותנו, או נכון יותר ללכת לפנינו, במשך

כל שאר ימי נסיעתנו. — — —[1])

בצאתנו מסלט עולה הדרך לצפון לארך שפוע זקוף. אחרי עבר חצי שעה צריך לעזב את הדרך המוליכה לעג׳לון [גלעד] או נכון יותר, עוברת את הירדן ומגיעה עד לשכם. קו הטלגרף עובר גם הוא בצד זה: אמנם יש משרד טלגרפי בסלט, אולם משרד לא בין לאומי, כלומר מגבל לשמוש בשפות המקום, ערבית ותורכית.

יאנחנו פונים אנו ימינה, לפנינו, מצפון, הר הושע׳ הר שמעל ראשו, אומרים, נשקף מראה נהדר (ואני מאמין להם בכל לב), הוא ההר שעל פי המסרת המושלימית נמצא בו קברו של הושע הנביא. מעט גבה יותר, שעה אחת אחרי צאתנו מסלט, נעשה המחזה הנגלה לעינינו נהדר יותר ורחב יותר: זהו כל חבל עג׳לון, אשר גבולו מצפון הוא הירמוק ומדרום היבוק[2]) התאורים של היכל עתיק, קלעת־אר־בין, [מצפה גלעד!] נראים ממרחק רב, ועוד הרבה יותר רחוק, באפק הערפלי, נראים הרי הדרוזים [הר הורן] והצלמון הבלתי ברור של מבצר אחר הרב, קלעת א־צלכד [מבצר סלכה].

יורדים אנחנו אחר כך בהדרגה והננו נמצאים מיד בתוך מקום נפלא: עצים במספר רב, אלונים ירקים גבוהים וזקופים סובבים אותנו והם מתנשאים אלה למעלה מאלה על גבי שני המדרונים של העמק אשר באחד מהם אנו. הולכים ויורדים לאט לאט.

1) קוים אלו סמנים הם להשמטות דברים שלא מצאנו בהם ענין בשביל זמננו או בשביל הקורא העברי.

2) שמו של יבוק בהוה הוא זרקא (הנהר הכחל)

בשעה תשע וחמשים דק, שלש שעות רצופות אחרי עזבנו את סלט, עוברים אנחנו מקום אחד קטן הנקרא רממין, המצוין בזה שיושביו הם רק נוצרים. ימינה, על גבי מין רמה קטנה, בנויים הבתים הקטנים של הכפר, דלים למדי, אך כלם של בניה חדשה. משמאל להדרך רואים אנו, מרחוק קצת הצדה, את בית התפלה הקטן עם המעון של הכמר הלטיני המטיל לו יחידי, על יד מקדשו הצנוע. ברצון היינו נעצרים לרגעים אחדים, אך עוד רב הדרך לפנינו, כי לא עברנו עדיין אלא שליש הדרך אשר עלינו לעשות היום.

בצאתנו מרממין, עלינו לרדת אל תוך אפיק אשר בו שוטף נחל יפה. ירדנו מעל סוסינו לרגעים אחדים, כדי שעל ידי כך תהיה הירידה המהירה מאד נוחה יותר. רואה אני את עצמי מכרח לעלות שוב על האוכף כדי לעבר את שטף המים. ברגע זה נפגשים אנחנו בנוסע אחד: זה הוא ערבי שילד קטן מלוה אותו ומחמר אחריו. לבוש הוא בגדי אירפה, לכל הפחות חלק מהם, ואינו דומה כלל לתושבים הרגילים שבמקומות האלה. אני מתעכב וחוקרו: זה הוא נוצרי מבני המקום, שנולד בשכם; הוא עובר בארץ עבר הירדן מזרחה, ועוסק בהרכבת אבעבועות להמוני העם. אין אני יודע אם ימצא בין הבידואים בעלנים במספר רב שישלמו לו בעין יפה, אולם כונתו רצויה ומהראוי שיעשה עסקים טובים. מחלת האבעבועות נפוצה באמת לפעמים בין שבטי הבידואים תירים ידועים מדברים על אדותיה ברשמיהם [1].

1) עי' Selah Merrill ממזרח לירדן (לונדון 1881) ע' 402

אחרי הנחל הראשון הזה, שהוא בשבילנו נחל הרכבת האצבעות, אבל שמו האמתי הוא נחל ימין, עלינו מיד לעבר מקום מים אחר דומה לזה והוא מצטין ביפיו הרב ולא פחות מזה גם ביקר מציאותו בארץ הזאת רוצים אנו לאמר: אשד. אמנם אין זה מפל של מים רבים, הדומה לאשדות היפים שבהרי האלפים אשר לנו, אולם בכל זאת הרי זה מחזה מרחיב עין. הנחל, הבא אל ראש אחד הסלעים העגלים למחצה, נופל לתוך עמק רב בברכה שנחפרה על ידו. קצת גבה יותר—החרבות של טחנה ישנה, ועל גבו ההר של חול־סלעים, המתנשא מעלינו במזרח מעיף עלינו עין בשתיקה ובלי תנועה כפסל של ברונזה בידואי אחד, מבלי שירגישו בכך. גבה יותר, על אחד משפועי ההר המדשאים, מתבלטים אילו אהלים שחרחרים; אולם מסביב אין רואים לא עדרים ולא רועים.

מעט מעט נעשית האדמה עקבה פחות, השפועים הולכים ופוחתים, עקבות התרבות נגלים שוב, והנה חדוש, על הדרך, הסלולה והחלקה יותר, אשר אנחנו הולכים בה, נראים עקבות גלגלים, עגלות עברו פה, מיד נראה לפנינו מצד שמאל כפר אחד, ואנחנו מתקרבים אליו בצעדים רחבים, אולם כמה מיחדה במינה היא צורת המושבים האלה! הקש והקנים ממלאים תפקיד חשוב מאד בבנינם, וכשאנו באים סמוך לו מבחינים אנחנו גם את התלבשת המיוחדה אשר לכפריים האלה בסקירה ראשונה אין אלה ערביים כלל; על פי הבניה ותלבשתם אי אפשר להשבם לערביים.

באמת אין אלה אלא תורכמנים. מושלמים קנאים, יוצאי מדינה רחוקה, שעל ידי מסירותם לאשלם עזבו את מולדתם, להמלט מרדיפות רוסיה וכמו כן ממשלה שנואה של מלך נוצרי, הם פנו בבקשה אל השלטן שיתן להם אחוזת אדמה, ובגורלם נפלה סביבה זו שבה הננו מוצאים אותם. זה אך שלש שנים, אמרו לנו, שהם יסדו את המושב הזה הנקרא רמן אבל הם כבר הספיקו לעבד את שדותיהם בעבודה פוריה יותר ואפשר לשער שתחת ידיהם לא תהיה ארץ זו שוממה. למרות קנאותם הדתית, לא הראו את עצמם בכל דרכנו פחות בעלי נמוס ודרך ארץ והם מביאים לנו ומציעים לפנינו לקנות מהם אילו דברים עתיקים, אשר ביניהם נמצאים אילו מטבעות אירפאים של הזמן האחרון, שמי יודע באיזה מקרה תעו ובאו למקומות הנדחים האלה.

אך עתה דפק השעון שתים עשרה (רק מליצה היא זאת, כי שום שעון אינו מפאר את משכנות רמן), ונדמה שבא הזמן לנוח קצת; אבל בהסכמה של שתיקה החלטנו ללכת עד היבוק, ועוד משך של שתי שעות הננו עושים את דרכנו. אמנם יפיה של הדרך מרהיב כל הזמן את עינינו ומשכיחנו את עיפותנו. לפנינו נחל יבוק, יש שהוא סגור בתוך גיאיות עמקים, ויש שהוא מתרחב בתאורים עקלקלים ובחופים מכוסים שפע של צמחים. אחריו, צפונה, הגבעות והעמקים של עג'לון, ולבסוף, בתוך אחד העמקים האלה לפנינו, הנה, נראות מצדן ברור לאור השמש שדרות העמודים הגבוהים של ג'רש. מראה זה מקסים אותנו. כי הנה מראש הוא מבשרנו את בשורת

התענוג השמור לנו הערב, וכמו כן כל יום מחר.

לבסוף אחרי עברנו עוד על יד הרבה גבעות שלפני הרים ועל יד חרבות טחנה עתיקה, באים אנו במשעול של מורד זקוף מאד אל האפר הירק המשתרע מיד על שפת הנחל. הננו על גבה מהלט (מעל רום הים) של 230 או 240 מטרים בערך, 600 מטרים נמוך מסלט 1).

והנה אנחנו על שפת היבוק! מים אלו דלוחים במקצת, אולם חיים ונחמדים למראה, אלה הם מי היבוק; מעבר זה שעוד מעט יעברו בו סוסינו הוא מעבר יבוק. דרוש איזה כח ורגעים אחדים של מחשבות ושל עיון, כדי לתאר לעצמנו שאנחנו הננו שם, בתוך אותם המקומות שספורי ספר בראשית 2) וספר שופטים 3) נותנים להם ריח ניחוח של עתיקות ושהנם מעטפים בקסם מסתורין. היבוק! זה עוד יותר נפלא מן הירדן; אם הוא הנהו פחות חשוב, הן הוא רחוק יותר, מצוי פחות. כמה נעימים הרגעים של השעה שעברה עלינו על שפת הנחל הזה, התענוג על המנוחה שמצאנו אחרי שבע שעות של רכיבת על סוס, ובאכילה לתיאבון את צידת דרכנו. שיחים נאים עוטרים את אפיקו של היבוק, מזה ומזה; אולם דרך מפרצים בינות לשיחים מגיעים על נקלה עד לשפת המים. שעת הכשר היתה לי לטבל שם, והנני מתחרט על

1) ירושלים היא 770 מ'. יריחו –270 מ' ים המלח—394 מ'. סלט 536 מ'. ג'רש—536. עמן—83 מ'. ערק אל אמיר [תירוס] 446 מ'.

2) בראשית—לב, כב—לב.

3) שופטים ח' ד—יז: יא, יב—כח. השוה במדבר כא, כד. דברים ב' לז. ג' טז. יהושע יב, ב.

שלא עשיתי זאת. אולם מחשבה זו באה בלבי מאוחר יותר מדאי, בה בשעה שתיאבון שליט כבר פקד עלינו לבצע את פתנו, והרחיצה נדחתה על ידי כך.

מודה אנכי שקדם תארתי לעצמי את נחל היבוק הרבה יותר צר, פראי יותר, לא עליז כל כך ומגושם ובאמת אין הדבר כן. הושב אנכי לודאי, שנמוך יותר נעשה האפיק צר יותר, המים שוטפים שב ביתר עז, ואפשר שכן הוא גם במוצאו! אך איך שיהיה הננו מלאי תענוג מן התמונה היפה והשלוה הנגלה לנגד עינינו, וההניה הזאת על שפת היבוק נשארה בלבי זכרון לשעה אחת יפה של קורת רוח.

אכן כמעט לא היינו עוד עיפים מפני התקוות של היום. עוד בערך כשתי שעות הליכה והננו מגיעים למחוז הפצנו. בערך בשלש שעות הננו ממשיכים שוב את דרכנו ומתחילים לעבר את המעבר; המים מגיעים עד לברכי סוסינו [1]. אחר כך מתחילה מיד, על החוף הצפוני עליה קשה במשעול זקוף, אין אנו הולכים לחפש מימיננו את תוצאות נחל גרש, דבר שהיה גורם לנו סבוב מיותר לצד מזרח, הננו ממשיכים דרך העולה ישר מעבר למעבר, ומיד, בפנותנו לאחור, הננו מתענגים על מראה פה כמראה שהיה לנגד עינינו ברדתנו מרמן: נחל יבוק נגול כל הזמן לנגד עינינו. אולם עכשו נראה לפנינו שפועו הדרומי.

שעה אחת עוברת, שעה אחת ורבע, והנה, בינתים,

1) רחב הזרקא במקום זה הוא בערך 8—10 מטר.

בצדי המשעול, מתחילים להראות שרידים עתיקים, עמודים המתגללים בתוך העשב, מדרגות הצובות בתוך הסלע, גושים מעבדים בידי אדם; פוקחים אנו את עינינו, הננו מביטים ימינה ושמאלה, ותופסים אנו על ידי כך את הסמנים המבשרים את בואנו לכר נרחב של חרבות נפלאות. לבסוף נסב הדרך והננו מול החלק הדרומי של העיר גרש, וראשית כל הננו רואים לפנינו את שער הצפון הגדול בעל שלש הקשתות. הקשת התכונה היא הרבה יותר גבוהה משני הפתחים הצדדיים. הדרך שעבר לפנים מתחת לקשת, נוטה עכשו ימינה, לא מפני כבודה של החרבה אלא מפני החבירה, מפלת גושים במספר רב הוסמת בעד הכניסה הראשית. הננו איפא ממש על אדמת המושב העתיק. מבחינים אנחנו משמאלנו את החרבות אשר מחר נלך לראותן לפרטיהן; אולם היום צריך יהודרן ביותר ולבא אל בית המודיר, או סגן הממונה על המקום, אשר אליו מביאים אנחנו מכתב המלצה. מיד מגיעים אנו אל שטף המים העובר את העיר והחוצה את החומה הישנה לשני חצאים כמעט שוים. עוברים אנחנו מן החוף הימני אל החוף השמאלי, מבלתי יכלת להשתמש אפילו בגשר. הגשר אמנם קים, או נכון יותר היה קים; הוא ישנו עדיין רק במצב של חרבה חשובה, אילם היא נעשה לגמרי אי מכשר לשמוש. מכרחים אנחנו אפא לעבר את המים ברגל, ולהגיע באפן זה אל עבר הנהל הנישב עכשו. הוא המקום אשר בו מתנשאים בתי גרש האידנא. מספרם כשלשת אלפים בערך, וזה בעשרים שנה הנם עומדים במקום זה. תולדותיהם דומות לתולדות

המושב רמן; אלא שבמקום תרכמנים, יושבים שם צרקסים. גם הם נדדו ובאו הנה, גם הם באו ממרחקים כדי להיות באמונתם שלהם. גם הם קבלו מאת השלטון חלקת אדמה בארץ הבידואים. בתחלה, מצאו להם, איך שהוא, מחסה בחרבות גֶרשה העתיקה, אחר כך, בנו להם בתים, בסגנון שונה הרבה מזה של בניני הערביים, בסלט, למשל, ורא פחות מזה גם לבתי התרכמנים שברמן. חמר לבנינם, אהה! שמשו להם אבני הבנינים העתיקים, וידיהם אף הן חלו בהן וגמרו את עבודת ההרס שהתחילו בה הרומיים העתיקים והעידית האדמה ושנמשכה על ידי צפרני הזמן; מוצאים אני בתוך קירות משכנותיהם שקועות אבנים שעליהן כתבות יווניות, לפעמים גם הפוכות ראשן למטה.

בא הרגע למכתבו של הקאימקם מסלט לצאת. הוא נתקבל בהבה, אולם לא נפתח; באמת, המודיר חמיד בֶג שאריו, נשוא המכתב, איננו פה. הוא הלך לגבות את המסים מאת שבטי הבידואים שבסביבה, והוא חונה, בודאי, בשעה זו באהלי בני־חסן. מפני שהאדון איננו, מקבלים אותנו בסבר פנים יפות משרתו, שהוא גם מבני משפחתו, ובנו, שיבק בג, נער זריז למראה, והם מכניסים אותנו לתוך המֶדפֶה, כלומר הבית המיוחד להכנסת אורחים. מכתב ההמלצה של מושל סלט עשה איפא את שלו.

המדפה נחלק לשני חדרים סגורים, מבדלים על ידי

איזה מסדרון מפלש. מסדרון זה משמש מחסה לכלי הרכב שלנו, ולאפנן מירת דרכנו. ואותנו, אותי ואת קרב, מושיבים בתוך החדר הכבוד, אשר בו ספה, ועליה הרצני אפרסקים, ושטיחים. שאר החדר כלו הוא נקי ריקם ובענג אני מציין את הדבר. מיד אתה מכיר שהחדר שהוקצע בשבילנו שונה הוא תכלית שנוי מהחדר השני של הבית, הוא החדר אשר באגף השני ושנועד בשביל אורחים מהמון העם. אנחנו בלינו שתי לילות בתוך חדר הכנסת האורחים של מודיר ג'רש, ואת הלילה השני ביחוד, אשר בו התחכמתי ושכבתי על הארץ, במקום להתענות על גבי הכרים, כביכול, של הספה, השאיר בלבי זכרון טוב של מנוחה ושנה. עוד זכרון הוא על דבר מיחם גדול שהביאו בשבילנו להכין לנו תה. אם הצרקסים שבג'רש אינם אוהבים את מלך רוסיה, תחת זה חביבים עליהם התה על פי מנהג רוסיה ומיחם המתכת הצהבה והנם בשבילם דברים הכרחיים. הם הביאו אתם את המנהג הזה למקומות אלה שבעבר הירדן, אשר עד העת ההיא היה בלי ספק הקפה השחור, המוכן כמנהג הערביים, השליט לבדו בשתית החמין.

הערב הוא יפה. אך מפני שהשעה היתה כבר אחרי חמש ברגע שירדנו מעל סוסינו וזמן ידוע דרוש לנו כדי להסתדר במקומנו החדש, בא הלילה ואין אנו יכולים להעלות על דעתנו לעשות גם טיול־ערב כל שהוא אל החרבות. הדבר הזה יהיה למחר בבקר. מלבד זה, מעל הככר הקטנה אשר עליה מתנשא ביתו של המודיר, משתרע לעיניך מראה העמק, וזה הוא מחזה נהדר שהתענגנו

עריי הערב הזה: עירה קטנה, חדשה כלה, נושבה מאנשים שבאו ממרחקים, המשמרים את מדותיהם ואת תלבשתם הלאומית, והיא על מקומו של ישוב יווני־רומאי קדמון, אשר שרידיו הכבירים מעידים עדיין על זהרו בימי קדם.

כשהנך מדפדף מלון גיאוגרפי־היסטורי, הנך מוצא בו על המקום הזה בקירוב כדברים האלה: „גרשה, עיר עתיקה מעשר ההרים (דיקפוליס) שבא"י, בנחלת חצי שבט מנשה המזרחי. בימינו ג'רש. הרבות יפות". וזהו הכל! שתי שורות, כה בשעה שכל עיר מחוז שהיא תתפס בודאי מקום יותר באותן דפים עצמן 1). גורל משונה! לפנים היתה פה עיר גדולה, רבת עם, עשירה, בעלת השפעה, מדות שטחה, מצבותיה, כתבותיה, שוקיה, יציעיה תיאטרוניה, היכליה, מרחצאותיה, שדרות עמודיה הרבות, כל אלה מעידים על גדולתה. מה נשאר עוד ממנה בדברי ימי האנושיות? מלים אחדות לזכרון. בשביל התירים הרי זאת תגלית ממש.

יום שלישי, ה' אד"ש.

יום זה נשתנה עד תכלית מכל ימי נסיעתנו אין אני עייף עוד על איכפינו. סוסינו בטלים מעבודה והנם מתענגים על מנוחתם ובכל זאת, בשבילנו, גם יום זה הוא יום של עמל ועבודה, מבלים אנחנו את כלו בתוך החרבות.

1) אילו אפשר היה להוכיח בתור דבר ודאי או לכהפ"ת קרוב לודאי את ההשערה שגרש היא רמות, השערה שמגן עליה סר מריל (בספר שהזכרנו, עמ' 284—290), מיד היתה ג'רש קונה לה עבר, היסטוריה.

בטפסנו על גבי קירות, בזעתיקנו ובהשתדלנו לקרא את הכתבות היוניות, אחוזי התפעלות הולכת וגדולה בין כל נפלאות הבניה העתיקה. אי אפשר יהיה לתאר פה בפרוטרוט או אפילו במקצת את הטכניקה של החרבות הענקיות שבג'רש. אסתפק בתתי השקפה כוללת.

אנחנו כבר הזכרנו את שער הנצחון הגדול שמדרום לעיר. ברגע שמר קוק צלם את תמונת פנימיותו, ישב אפנן הכיבנו שפוי, קרוב יותר לצד ימין, על מרומי הקשת התיכונה, גבה הגורם בהרהרת ראש במקצת. בשירד משם ונוכח לדעת כי המכונה צלמה אותו בשעה ששם מושבו במרומים, היתה שמחתו גדולה, והוא הציל מאתנו הבטחה שלא נמנע מהגיד באירפה, בהראותנו את התמונה הזאת: „זה הוא אפנן שם למעלה".—אני שמר הבטחתי.

קרוב מאד אל השער, נמצאת בריכה גדולה, מרבעת, אלא שהיא מעגלה קצת בארבע פנותיה, ומוקפה חומה משפעת בעלת מדרגות. והי זרה, אולם זורה מימית עדיין עם השרידים הנראים מאד של צנורות המביאים שמה את המים מנהל גרש: היא שמשה להוויונות של מלחמות ים. הסירות היו עורכות שם קרבות למהיאות בפיהם של הרואים, שהיו שבעי נחת בטעמם תענוג יקר כזה, שלא יאומן במקום זה הרחוק כל כך מכל ים.

בשאנו עולים מן השער הגדול צפונה, מוצאים אנו מיד משמאלנו היכל שקירותיו עם מגרעותיהם נשתמרו עד להפליא. והעמודים הגדולים הסובבים אותו במעט כלם נפלו לארץ, ושרידיהם הענקיים ממלאים את אדמת הסביבה. אין שום סימן שעל פיו אפשר להגדיר את

האלהות שאליה היה מקדש המקדש הזה; מחסר כל ידיעה, מכרחים לקראו בשם פרוזאי היכל הדרום. ממש על ידו עומד התיאטרון הגדול של ג׳רש, עם מדרגותיו בתבנית חצי גרן עגלה, וכמו כן גם הבימה שלו, אשר חלק מעמודיה עדין קים ועומד. אנחנו עשינו בתוך תיאטרון זה נסיון בבינה להכיר את ערכו מנקודת מבט האקוסטיקה. בשעה שאחד מאתנו תפס מקום במעלה העליונה, עמד השני על הבמה והתחיל מדבר בקול גדול אחר כך השפיל בהדרגה את קולו, עד שדבוריו נשמעו בקול לחש. לתמהוננו הגדול ופליאותנו הרבה נוכחנו לדעת שהקהל שמע היטב את הקול מכל מרחק שהיא.

מצפון לשני הבנינים שהזכרנו זה עתה, משתרעת ככר מישורית המוקפה שדרת עמודים נהדרה חצי עגולה. המשיב והמשה עמודים עומדים מסביב לככר זו הנקראת שוק גרש. באמצע חצי עגול זה, מצד צפון, עוברת דרך הקדש (Via Sacra) הדרך הראשית של המושב, עם שדרת עמודיה הכפולה המקבילה, שמספר גדול מהם מוטל על הארץ, ושעוד הרבה מהם עומדים על עמדם; ובין אלה האחרונים ישנם עמודים שבפתוריהם עליהם וגושי האבן אשר עליהם מחברים אותם אלה אל אלה. רחוב ארוך זה השתרע במרחק מאות אחדות של מטרים. נלכה נא איפא בדרך עתיקה זו ויהיה לני לציין הרבה הפתעות נעימות שנפגש מימיננו ומשמאלנו.

ראשית כל, במרום ההיכל הגדול שרגילים לקראו בשם היכל השמש, לא על יסוד ראיות חיוביות

המעידות את מהותו זו, אלא פשוט מאד על סמך הפתגם הידוע „כבוד לראוי לכך" פתגם שהוא פה די טבעי. אחרי כל אלה יכול בכל זאת זה להיות היכל ציאוס או ארטמיס כמו היכל הליוס. לזה האחרון אין טעמים ונמוקים לתפס את המקום הראשון בג'רש כמו בבעל־בך (Heliopolis). בנין נהדר זה, בעל העמודים הקורנתיים שנשתמרו להפליא, שהיקפם המשה מטרים עומד על מקום גבה. דבר מתמיה, ההיפך ממה שקרה את היכל הדרום, העמודים פה סבלו פחות מההיכל עצמו, אשר חלק גדול מקירותיו טבוע באדמה. די בכל זאת במה שנשאר לתת מושג של המראה הכביר אשר בודאי היה לו בזמן שהיה שלם ומתנוסס ומעריצים רבים היו מבקרים אותו.

מדרום להיכל הגדול, יש עוד חרבות אחרות לא השובות כל כך לכאורה; הבנין החרב הוא בחלקו הגדול הרוס ובכל זאת ראוי הוא לשימת לב ומעורר הוא את התענינותנו. אמנם, על גבי האבנים ששמשו לפנים בלי ספק כרכב לבנין הזה, יש כתבת יונית ששלשה קטעים ממנה מוציאים אנו על גבי שלשה גושים שונים, ומכתבת זו אנו למדים, שיש לנו עסק עם בנין נוצרי, הצלב הרות שם לא פעם, ושמו של מעונה אחד תיאודוס נראה שם. ההיה זה בית תפלה? אין אנו יודעים, הדבר בכל זאת קרוב לודאי, בכל אופן האופי הנוצרי של השרידים האלה אינו מוטל בספק. רק רגעים אחדים לפני שקיעת החמה מצאנו את הכתבת המשלשת הזאת, והננו ממהרים

להעתיקה, אחרי הרבה דברי עיון אחרים שקדמו לכך במשך כל היום. היא מענינת אותנו ענין רב. אולם אין אנו מעיזים לשעשע את נפשנו בתקוה שאנחנו הננו מעתיקיה הראשונים. ובאמת בשובנו לאירפה נוכחנו לדעת שהיא כבר נתפרסמה פעמים אחדות. בכל זאת אין אני מיצר על הזמן שבלינו בהעתיקנו אותה בחפזון, במצבים לא נוחים וההופים על ידי הירידה ההכרהית של היום. יש דבר מה מושך ואפילו מעורר תאוה בכל הטרדות ממין זה; כל מי שהקדיש פעם את עצמו לדבר בזה לא יכחישני.

בין שדרות העמודים הגדולות העוברות בקו ישר את דרך המקדש ואת היכל השמש יש בנין גדול מאד שמראה מצבה לו ואשר פארוהו בשם הפרופיליות. הוא הנהו הפרוזדור אשר בה עולים אל המקדש העליון, והוא מקשט במעשי פסול רבים ובנוסחאות של בניה הנהדרים ביפים באמת. גם פה בין הגושים, הפזורים ומתגוללים בערבוביה על הארץ, העתקנו אילו כתבות.

מצפון לפרופיליות, עומד הקטן בשני התיאטרונים שבגרש. הוא דומה הרבה לתיאטרון שכבר תארנוהו. והוא נשתמר יותר מן הראשון. בשעה שאנחנו בודקים אותו [1]), ותועים על גבי מדרגותיו, שואלים אותנו בחשיבות שני צרקסים, שהדביקו אותנו ושנכנסו אתנו בשיחה, אם אוצרות מחפשים אנחנו ואם יש תקוה למצאם. אחרי ינע, בשעה שעמדתי על גבי כדור גדול ובמקרה הורדתי

1) אנחנו נסינו שוב אותו נסיון האקוסטיקה, שתארנו כבר לעיל בנוגע לתיאטרון הגדול.

את הקצה של ברזל אשר למקלי. והנה השמיעה הרפיקה קול של מתכת ומיד הרדו אלי שני האנשים מיודעינו בקריאה: „מַסַרִי" (כסף)!! אני בארתי להם היטב שאין זה עניננו, ואין אני בטוח שהם לא שבו באיזה ליל אפל להרים את הטבלא או אפילו לשברה, ולהפש אחרי האוצר. ואחרי שלא מצאו אותו, החליטו בודאי שאנהנו הספקנו לקחתו משם.

יש לציין עוד בנין אחד, שבלעדיו אי אפשר לתאר לעצמנו ישוב מן התקופה היונית־רומאית, המרחצאות. הנה הם מימיננו, בשעה שאנו מוסיפים ללכת בשדרת העמודים ומשאירים מאחורינו את התיאטרון הקטן. זהו אסף מרכב של חדרים ושל כפות, המיחדים בלי שום ספק לכל צרכי הציביליזציה הצרופה שעשתה את המרחץ לאחד מצרכי הקיום והרוחותיו החביבים ביותר.

ועוד בנינים אחרים, 1) פחותים במעלה, הרוכיב יותר, אבל שאנו יכולים עוד להבחין את שרידיהם, את מפלותיהם לכל הפחות. וכל זה, אם אפשר לבאר כך, החלק הרשמי של העיר אלה הם הבנינים הצבוריים. הבנינים הפרטיים בודאי מלאו את הסביבה הרחבה של הככר, והמריהם, שהנם מפוזרים אבל עדיין טובים לשמוש, שמשו לצרקסים לכונן את בניניהם המרבעים, שנוספים

1) זה שתי שנים בערך פרסם העתון של החברה הגרמנית לחקירת א"י מאמר (שהננו מתענגים לקרא בו) מאת מר ג. שומכר על ג'רש, בתור המשך למאמרים המדעיים המענינים כל כך, אשר פרסם בעתון הנ"ל (XVI. עמוד 62—83, 153—170) בשם זה: רשימות ממסעי בחורן, עגלון ובלקה. ובאשר הוא מתאר כיד בקיאותו הטובה, בין שאר הדברים, את הדרך מגרש עד סלט.

עליהם לפעמים מין יציע חיצוני או מרפסת.

אנחנו בלינו יום מאשר, אבל יום מלא עבודה ועיפות, בין שרידים נעלים אלה והננו נושאים אתנו, הרית על לוח לבנו זכר שרידי החרבות המהללים האלה, הצלמון הנאה של היכל השמש, העמודים לאין מספר של דרך הקדש והשוק, הקשוטים הנהדרים של הפרופיליות, ועוד פרטים אחרים רבים כל כך שהנך רואה אותם תחלה, ואחר כך הנך בודקם בעיון. השמש האירה היום באור הם ומוזהב; שום ענין, שום נשיבת רוח אינה באה להרעיד את שלות האויר. ברצון היינו ממשיכים את טיולנו בין שברי האבנים וזיזי החומות, לארב לכתבית הדשות שאולי תמצאנה... אבל הרגעים הנם ספורים ומחר בבקר צריך לשים לדרך פעמינו, לעבר שוב את נחל יבוק ולטפס על שפיעי הגבעות הדרומיות האלה, הנראות שם באפק.

יום רביעי, ו' אד"ש.

מזג האויר מוסיף להיות יפה להפליא, סוסינו שלא עבר עליהם יום אתמול בטפוס בין החרבות, נחו היטב ולא יקשה להם לעבר היום מהלך של עשר פרסאות בערך, דרך המובילה אותנו לרבת בני עמון. אגב עלי להגיד, ששום דבר לא היה קשה יותר בשעה שהיינו עוד בירושלים, מאשר למצא את המדה הנכונה של הדרך בין גרש ובין רבת בני עמון. העדויות בנדון זה גם של אנשים אשר בקרו את המקומות האלה סותרות זו את זו להלוטין, האחד העריך את המרחק שבע עשרה פרסה. אחר החליט להיפך שאפשר ללכת ולשוב רק ביום אחד! אולם האמת

היא באמצע, והפעם צדק הבידיקר בנדון זה (תשע פרסאות וחצי). תחת זאת, אם המרחק רשום בדיוק במירה דרך מפרסם זה, אבל תכנית הנסיעה זמניה לא נכונים ביותר, אז יותר נכון קצרים יותר מדי ולא אוכל להיות בטוח שבהם אספיק לעבר את כל הדרך. אם, מאידך גיסא, אני משוה את דרכנו אל הדרך שעבר בה האדון לֶה סטרַנג׳ 1) הישב אנכי שדרכנו נוטה קצת יותר מערבה מדרכו. נקודת יציאתנו היא גרש עצמה ולא, כמו אצלו, הקבר של נבי הוד, אשר על גבי גבעה מזרחית יותר, כן עברנו את היבוק קצת יותר במורד הנהל, וכל דרכנו סבלה על ידי כך. בכל זאת גמרנו את דרכנו במותו בעמק בקיעה ובהרבות יג׳וז. אולם עוד נשוב לדבר על זה.

נתנו תקוה בלבנו שהמודיר של ג׳רש אולי ישוב לביתו לפני צאתנו וכי נוכל גם להביע לו את תודתנו על הכנסת האורחים אשר, אמנם שלא בפניו, ערכו לנו באי כחו בטובם, ושנתנינו ממנה מאד. צריכים היינו להסתפק בהבעת תודה לבנו הצעיר ולפקידיו עושי רצונו.

עוד פעם אחת יתירה מצינים אנו שרצוי מאד לצאת עם צאת החמה, ותמיד יארע לך איזה מארע המעכב את היציאה. קמנו בשעה חמש ואין אנו יכולים לעלות על אופנינו אלא בשש וחצי. עוברים אנחנו את הכפר כמו

1) עיין בספר „Across the Jordan“ מאת ג. שומכר (לונדון 1886), אשר בו (ע׳ 268—328) ספורו של ג. לה סטרנג׳. A ride through Ajlun and the Belka during the autumn of 1884. השוה ביחוד ע׳ 298—308. דבר מפליא בספור זה המביא לידי התפעלות רבה והמדויק בכללו, שהצרקסים שבגרש נחשבים לנוצרים, ולפיכך הם שנואים על שכניהם המושלימים.

שעשינו שלשם. אולם מובן הדבר, דרך שיבה, ורואים שוב על דרכנו, בעין של השתוממות ועצבון, את מצבות העבר הנעלות האלה, עד לשער הנצחון הגדול. כשבאנו שמה המשכנו את דרכנו עוד משך של חצי שעה בערך בדרך שעברנו בה ביום השני; אחר פונים אנו פתאם שמאלה והננו יורדים במשעול זקוף בתוך האפיק של נהל גּ׳רש. עוברים אנו זרם מים קטן זה, אחר הולכים אנחנו לארכו על הופו השמאלי עד לתוצאותיו אל הנחל הראשי, ושם, מעט יותר קרוב למעלה הנחל מאשר בפעם הראשונה הננו עוברים את מעבר יבוק, בערך שלש שעות ושלשת רבעי שעה אחרי צאתנו מביתו של המודיר.

בבואנו אל החוף הדרומי, מתהילים אנחנו מטפסים בשפועים קשים למדי של גבעות ההוסמות את דרכנו מפאת דרומית מזרחית. המשעול זקוף; פה ושם הננו פוגשים בידואים ובידואיות עם מקניהם. עולים אנו ועולים. בתשע שעות ורבע בערך הננו עוברים לפני הורבה אחת, כרבת ג׳ובה. שלשת רבעי שעה אחר כך רואים אנחנו מרחוק מימיננו את הכפר רמן התורכמני, שעברנו לפני שני ימים. בעשר שעות ורבע באים אנו אל באר הנמצאת בתוך שפלה קטנה או מישור קטן שקראו לנו את שמו מרדי אבו סַמֵיר. שם נמצאת שכונה עזובה של בידואים: האהלים ויושביהם מפוזרים; גבובים בודדים של אבנים מוטלות במקומן, מכסות שיחים, ששמשו מקומות משכב, ומלבד זה שירי אשים. בשעה עשר ושלשה רבעים, עוברים אנו לפני שכונה של בידואים, בעצם זמן עבודתם, ורבע שעה אחר כך— לפני שכונה שניה גדולה יותר מהקודמת:

שתיהן שייכות לשבט בני חסן. שואלים אנו למודיר של גרש, אבל איש לא ראהו כלל. אגב, בחשבנו שם על אדותיו עולה על לבנו שלא בדרום לזרקא צריך לחפש אותו. גבול שלטונו אינו משתרע רחוק כל כך. בין שתי השכונות יש הרבה בשם כרבת אל קמצֶה. לבסוף, בשעה אחת עשרה והצי, בפנותנו צפונה, מקסמים אנהנו על ידי מחזה המצטיר באפק, שם במרחק: כפה כבירה, נהדרה כפת שלג מצטלמת על פני השמים: זהו הר החרמון, שבהתלהבות מקדמים אנו את פניו בברכה. זה ארבעה חדשים וחצי שעזבתי את שוייץ ומאז לא ראיתי עוד הר מכסה שלג, ראש נאה זה של החרמון נדמה לי כבבואתם של הרי האלפים שלנו. בעוד שלשה שבעות בערך הננו צריכים לראות את הכפה המבריקה בלבנוניתה, בין שכם ובין דותן, ומהרגע חזה והלאה כמעט שלא נתעלם עוד מעינינו במשך השבעות הבאים, בשעה שאנו סבבנו אותו לאט לאט כמעט בכל היקפו [1].

אחרי שעה קלה של מנוחה יוצאים אנחנו, שבעיב ובכחות חדשים ואחרי כשעה אחת עוברים אנחנו לפני מעין השוטף לתוך הנחל אם רומנה. רחוק יותר, מצד מזרה, נקרא הנחל הזה בשם נחל אל כללה. מימין,

1) מראש מגדל הרוסים שעל הר הזיתים אשר היינו שם ביום חרף אחד (19 לינואר 1894) על פני שמים לגמרי, בלי שום ענן ראינו, בפנותנו בפאת צפונית מזרחית, בקצה האפק, הר לבן, ואנחנו חשבנו לאפשר שזהו הר חרמון. אולם, כשעלינו שמה שוב, בשביעי למרץ, נוכחנו שהדבר הלבן נעלם; זה היה איפא ענן פשוט. תירים אחרים יכולים להיות מרומים על ידי אותו דמיון, ולכן הנני מציין את העובדה הזאת.

לעמתו, נגלה נחל טַעַבְּקֶרָה אשר עליו מתנוססות החרבות הנקראות בשם זה. בשעה שאנו רוכבים לארך השפועים רבי העשב האלה, רואים אנו מתוך שביעת רצון ידועה שהדרך, הדומה לזו של הבקר, היא מתקנת במדה נכרת ושיש עכשו אפשרות ללכת קדימה בשנַים במקום השביל ההודי התדירי של המשעולים הרעים. והנה פתאם מבחינים אנחנו עמוד בו אלפי שנים מתגולל ליד הדרך ובמרחק מעט, אחרי שעברנו מספר דקים ידוע, ראינו שם עמוד שני, וביניהם מוצאים אנו, מתחת לרגלי סוסינו אילו עקבות מרצפה עתיקה ואפילו רשומים של עקבות גלגלי עגלות שנשארו באבן: הננו על גבי דרך עתיקה רומאית. ברור הוא הדבר פה, באשר זה עתה נוכחנו במאד מאד שהדרך נעשתה טובה יותר. עובדה זו הפליאה אותנו כלום צריך אני להגיד זאת! הדבר הגדיל את התפלאותנו על גדולתה של ממלכת רומא, התפלאות שהיתה כבר חזקה למדי בעמדנו לפני בניני גרש ושבודאי עתידה היא להתאשר עוד על ידי מחזה החרבות שברבת בני עמון. המשורר, בפנותו אל העמוד נִדוּם ובדברו אליו על המנצח הגדול אשר הודות לו קים הוא, הוא אומר:

זה בהן הענק שחותמו טביע בך בכל מקום על נחושתךָ!

האם אי אפשר כמו כן, בצדק, לפנות אל העולם הידוע של הקדמונים, לקרא אליו שהוא נושא צלם לא ימחה שנשאר מ„בהן ענק" אחר, זה הבהן של הלאום הנאה, שתפקידו היה להדביר עמים תחת רגליו. זמן מה אחרי שובנו לאירפה קראנו בעתון זורנל די גנף מיום 14 לאוגוסט 1894, מכתב מבוסניה. המחבר ספר ששמע

בהביע המושל הכללי של בוסניה והרצוגיבינה, האלוף די קראי, את הדברים האלה: „הוי! הרומאים, מוצא אני אותם בכל. כשאני מצוה לבנות דרך, בטוח אנכי, אם רק יכוונוה כהלכה, שתעבר שוב בעקבות הדרך העתיקה של הרומאים". נסיון זה שעושים האוסטרים בתוך הצי האי הבלקני, יכולים לעשות במקום המרוחק הזה שהוא עכשו כמעט שמם, ארץ עבר הירדן, שהיתה ארץ של בידואים עד התקופה הרומאית ושאחר כך נעשתה שוב לארץ הבידואים. תקופת הציביליזציה שבאה מידי ממשלת רומא הכבירה היא אפוא כמו פרק מיוחד או נאת מדבר בתולדותיו של המקום הזה.

אחרי שעברנו, בשעה אחת ועשרים וחמשה דקים אחה"צ, לפני מעין וראינו, רבע שעה אחר כך, ששה עמודים המוטלים זה אצל זה, הגענו עד לדרך ההולכת ממערב. זאת היא הדרך המתחילה במקום הנקרא בקיעה, המשתרעת בין סלט ורבת בני עמון, מקום ישר בערך ופורי למדי. המפה שנערכה בעמל רב כל כך ובקשי גדול כל כך על ידי הליטננט (עכשיו מאיור) קונדר וחבריו בהוצאת החברה האנגלית לחקירת א"י, איננה מכילה, לדאבוננו, את כל המקום הזה. הטופוגרפים אמיצי הלב שהזכרנו היו מכרחים לעזב את עבודתם באמצע והחליטו שבשביל הדרך מגרש לרבת בני עמון אין לו לנסוע מפה נכונה כזו המוכנה לשמושו בכל א"ין ישראל המערבית ובחלק הגון פחות או יותר של ארץ עבר הירדן 1).

1) עי׳ ס. ר. קונדרי חת ומואב. חקירת סוריה בשנת 1881 ושנת 1882 (מהדורה שלישית, לונדון, 1892).

מעט רחוק יותר, נפרדים אנחנו. אמנם בצער. מעל הדרך הרומאית והננו באים (בשעה שתים ועשרים והמשה דקים) אל מקום עשיר בחרבות ובשרידים ממינים שונים. מקום זה נקרא בימינו בשם יַג׳וּז. מה הוא שם זה ? איזה ישוב קדמון גנוז מתחת לשרידי החומות האלה ? ההיתה פה עיר מימי העמונים או מימי בני ישראל ? או אפשר לכל הפחות מכון חשוב מתקופת הרומאים ? אין להם לארכיאולוגים תשובה לשאלות אלו, ושום השערה קרובה לאמת אינה מתקבלת על הדעת.

צריך ללכת הלאה. הסוסים, אשר לא חדלנו לעורר במשך כל יום נסיעה זה, עושים עוד את דרכם בחריצות, אם כי אין ספק שהתקוה למנוחה קרובה יש בה כדי לשמח לב בהמה ואדם. לבסוף, בשעה ארבע והצי, הננו יורדים מעל סוסינו על ראש הגבעה המתנוססת מעל לרבת בני עמון מצפונה ושלפנים עמד עליה מבצר העיר.

עמן זו היא בירת עמון העתיקה. היא נקראה אז רבה, או מלא יותר רבת בני עמון. היא נזכרה פעמים רבות בכתבי הקדש, 1) וביהוד בספור מלחמת יואב שר צבא דוד עם חנון, מלך בני עמון2) מחוץ לחומת רבה זו, שצרו עליה צבאות ישראל. נתנו בזדון על פי פקודות בגד שלוחות מאת המלך את אוריה אל מול פני המלחמה החזקה וימת שם. קרבן תאוותיו של מושל והתרצות פשע של שר צבא נאמן אל אדוניו.

1) דברים, ג, י״א; יהושע, יג, כה; שמואל ב, יז, כז; דה״י א׳, כ, א׳; ירמיהו מא, ב, ג; עזרא כא, ב.
2) שמואל ב׳, יא—יב.

התנ״כ מזכיר שם הלאה ש„עיר המים״ נלכדה בידי השר שצר עליה. המלך דוד התבשר תכף ומיד ובבואו אל המחנה היה הוא, מבלי עמדו בסכנה, שהנצחון נקרא על שמו: הוא עמד בראש לוכדי העיר ולקח את עטרת מלך בני עמון ותהי על ראשו.

זו „עיר המים״ קימת עדיין עד היום הזה. זו היא העיר התחתונה היושבת על חוף היבוק אשר הננו מוצאים שוב פה אחרי אשר עזבנוהו בבקר. אחרי עברנו את רבה, בלכתנו ממערב למזרח, הוא מתאר ענול רחב (קשת שדרכנו ביום זה היתה לה למיתר) והולך משם ועובר לדרומה של גרש. מקום שם עברנו שתי פעמים ובאשר הוא שוטף ממזרח למערב ונופל לבסוף לתוך הירדן.

מעל לעיר התחתונה, או עיר המים, מתנשאה איפוא גבעת המבצר, היא מתרוממת בגבה גדול ועל ראשה הרבות גדולות, אבל שלא נשתמרו יפה, כנראה שרידי היכלות וארמונות מבצרים. רואים שם גם ברכה עתיקה ומבוא של מערה, אשר בקרקעו יש באר גדולה מאד ואשר היא מתחברת עם המבצר על ידי מבוא צר שמתחת לאדמה.

הבנין היהידי בכבר זו שהיתה לפנים מוקפה חומה נשגבה, זו גם במצב של השתמרות כל שהיא. הוא בנין שזמנו מימי הבינים ואשר אפי של בניה ערבית לו. הוא היה נקרא בשמות שונים, אלה חשבוהו להיכל ביצנצי, (כל הראיות מוכיחות טעותה של השערה זו) אחרים קוראים אותו אהל רבה, עוד אחרים חושבים אותו למסגד עתיק. הענין מוטל בספק. אולם תחת זאת ידוע הוא שכדי לדון על יפיו של בנין זה לא צריך להסתפק בראיה מן החוץ בלבד; כי

בראותך אותו כך הוא לגמרי בלי שום סמנים. צריך להדר לתוכו ואז נראים לעיניך כל הפרטים המעניינים והאמנותיים באמת של הבניה הזאת.

טוב יהיה להתעכב בראש גבעה זו שהחרבות אשר עליה המכסות אותה נותנות צל נפלא מאד ואשר מעל מרומיה נראה לעינים מראה מרחב נהדר. אך היום נוטה לערב ועלינו עוד מוטלות שתי עבודות, לבקר את החרבות של העיר התחתונה ולמצא לנו מחסה להלין בו הלילה. יורדים אנחנו מעל המבצר והננו באים אל תוך המשכנות דהאידנא.

כמו בגרש כן גם פה הננו בין צרקסים. פה כמו שם יש מכון שהוא אחד ממושבות האנשים שבאו ממרחקים ושהביאו אתם אל מקומם החדש את תלבשתם ואת מנהגיהם של מולדתם הישנה ובלמדם עם זה גם את שפת הארץ אשר אוו למושב להם. הצרקסים שברבת בני עמון הדשים הם בבלקה יותר מאלה שבגרש זמן בואם מונה רק שנים אחדות. לפי דברי הנוסעים וחוקרי הארץ יש להם חלק גדול של קנאות ואינם מקבלים את הנוצרים בסבר פנים יפות. אין אנחנו איפוא רחוקים מסכנה. וביחוד אחרי שאין לנו שום מכתב המלצה למי שהוא בעמן, מקום אגב, שאין בו מודיר. התרגמן שלי פ. קרם התודע אמנם בירושלים אל אחד מנשואי הפנים שבעמן מחמד אפנדי, שבא אל עיר הקדש מי יודע באיזה מקרה. אנחנו משתמשים בדבר זה והננו שואלים שיראונו את ביתו של מחמד זה. „הוא בדמשק" ענו אותנו. בשורה לא נעימה ביותר! לאשרנו אין קרם בא במבוכה והנהו

שואל לאחיו של מהמד אפנדי. מעולם לא הייתי מבין אם ידע קרם את קיומו ואת שמו של אח זה או אולי היתה זאת מצדו המצאה מחוכמה למצא בזה תוך כדי דבור תחבולה מהירה זו; איך שיהיה הדבר עלה בידו. אמרו לנו שמהמוד אפנדי הוא בביתו והוליכו אותנו אל משכנו. מחכים אנו זמן מה בפתחו מפני שמהמוד עומד בתפלה; אולם לבסוף כאשר הופיע לעינינו רואים אנו אדם באמצע שנותיו, רזה וקין קומה הגוף תפוס באחד ממיני המעילים הרוסיים הצרים שעל גבי הוהו ישנם כעין כיסים בשביל גלילי הברוד ועל ראשו כובע שער. אכן, זאת היא התלבשת של הצרקסים שברבת בני עמון ובגרש. על ברכתנו ועל בקשת מחסה לנו הוא עונה בהשיבות של קיר רוח שאיננה הסרת חן ומהרגע הזה יכולים אנחנו להשב את עצמנו לאורחיו. אף הוא מכיר ברצינות את הובותיו, חובות בעל בית, עד כי בשעה שתרגמננו רוצה לפתח את שק הצידה הוא עוצר בו: „מה אתה עושה? אומר הוא לו, השב את כל זה; אלה הם אורחי, וכל מחסורם עלי". וכך נעשה הדבר, מהמוד ספק את כל צרכנו ועוד בקש סליחתנו על שאינו יכול לעשות יפה יותר וטוב יותר, את בואנו הפתאומי הוא חושב לו לשמחה.

השתמשנו בשעה האחרונה של היום ומהרנו, האדון קוק ואנכי, ללכת לסבב את ההרבות אשר בעיר התחתונה. תכף בבואנו יכלנו לשים עיננו שם. צריך ללכת לארך היבוק, בעל הגלים הפוחזים, שלפנים עבר עליו גשר טוב, הרב עכשו ושחלק גדול מאפיקו חבוי בין נמלים שנעשו בימי

קדם. על שפתו השמאלית מתנשאת בסיליקה יפה, ששלש עזרותיה הנן עדיין נכרות על נקלה, עם שלשת קמרוניהן; קצת רחוק יותר, המרחצאות, עם עמודים נאים העומדים עדיין ומגרעות של בניה יפה. בפנים הכפר דהאידנא יש בנין שמראהו הוא חידה סתומה למדי. מסגד, מתקופת ימי הבינים.

לארך הכפר עוברת שדרת עמודים גדולה היא אמנם פחות צפופה מזו של גרש אבל בכל זאת חשובה גם היא ביחוד בחלקה המזרחי. לבסוף ממש בקצה דרך הקדש ועל שפת יבוק הימנית עומד התיאטרון הגדול של יבת בני עמון, הצוב בחצי עגול בתוך צלע ההר אשר מעל לעיר מצד דרומית מזרחית. המדרגות הנן עדיין במצב טוב, הבימה נהרסה יותר. ולכל הצרות בשהפשו הצרקסים מחסה כוננו מושבם בתוך התיאטרון ועשו להם משכנות שמראם אינם מתאים כלל וכלל אל המראה החשוב של הבנין.

מעריכים אנהנו את מספר המקומות השונים של קהל הרואים לששת אלפים בערך. הבידיקיר, אמנם, אומר שלשת אלפים. אולם, מאידך גיסא, קראנו זה כבר במאמרו של פ. סיורנה 1) מספר של ששת אלפים בספרו

1) Revue biblique, II (פריס, 1893), עמוד קמ"ג. במאמר זה (עמ' קיט—קמה) הנקרא בשם Chronique, מספר הדומיניקני המלומד על נסיעה בעבר הירדן. הוא פרסם את הדין והחשבון המקוצר של נסיעה שניה לאותו מקום Revue biblique, III (1894) עמ' תרט"ז והלאה.

של הפרופיסור גיאורג אדם סמית [1] מספר של שבעת אלפים, ובספרו של הד"ר מֶריל [2] מצאנו אפילו עשרת אלפים. חושבים אנחנו איפוא שנוכל להחזיק באומדנא הראשונה, שאיננו חושבים אותה למופרזה.

קצת צפונה לתיאטרון הגדול, ישנו תיאטרון קטן, גם הוא תחת כפת השמים, הנקרא עפ"י רב האודיאון של רבה. בחרבותיו אין אנו פוגשים אלא שועל שבהתקרבנו היא ממהר לברח. בשובנו קדמו אותנו באבנים אחדות צעירי רבה שמצאו לחובה ולענג לזרק בנו.

בתקופה היונית־רומאית, אשר רב החרבות האלה הן מזמנה, לא נקראה עמן בשם רבה אלא פילדלפיה, שם שבו קראה תלמי השני פילדלפוס, מלך מצרים, שכבשה ופארה. השם הקדמון הושב לה בתקפו על ידי הערביים, אפשר גם לשער שהוא לא מש לגמרי מפי בני המקום שבסביבתו. אולם במשך דורות רבים, היתה העיר שוממה מיושבים, וזה אך זמן לא רב התישבו בה יושביה החדשים. ישיבתם שם הראתה כבר וגם תראה עוד את ההריסה המעציבה של החרבות היפות האלה, ולא יאחרו הימים שתמונותיהן הנעשות בימינו לא תהיינה עוד אלא צורת דברִים שנכחדו ואינם.

לעת ערב, שבים אנו אל משכנו של מחמוד מארחנו, ואותו אנחנו מוצאים בתוך החדר המרוח והמסדר

1) גיאורג אדם סמית, הגיאוגרפיה ההיסתורית של הארץ הקדושה (לונדון, 1894), עמוד תר"ד.

2) הספר שהזכרנו, עמוד תע"ז—תע"ח.

ומתוקן יפה יפה של המדפה שהוא עצמו ואחיו שאיננו כאן בנוהו לשם הכנסת אורחים, כמו שעשה המודיר של גרש. בעל הבית לא יכל עוד להתאפק וישב אל השלחן, מפני שיום תעניתו היה ארך ותיאבונו גדל מרגע לרגע. תיאבוננו אנו לא היו לו תביעות יתרות אחרי יום שבו הספקנו הרבה כל כך. הולצים אנו איפוא את נעלינו כדי לשבת על גבי השטיחים, והנה אנחנו, אם לא מסביב ממש אבל לכל הפחות יושבים או שפופים מסביב לטבלא גדולה המונחת על גבי שרשיף קטן. מארחנו מחלק את מנותינו, והננו מתכבדים בבשר, בארז ובירקות, שנעשו באמת בטעם טוב. אחר הופיע המיחם הגדול של נחשת צהבה, ואז מתחיל ערב הנמשך זמן רב אשר בו לא תחדלנה כוסות התה להסתובב במעגל, הרבה צרקסים באים בזה אחר זה, נלוים אל עגולנו ומשתתפים, מי יותר ומי פחות בשיחתנו. אולם זה, המואר על ידי מנורת נפט התלויה בתקרה, ואשר בו נמזג התה ביד רחבה לכל המסבים, אולם זה, אשר בו אנו מדברים ערבית עם אנשים הלבושים בתלבשת רוסית או טטרית, כל זה יחד הוא חזיון נפלא שלא ישכח.

אחד מן הנושאים החשובים בסדר היום הוא נסיעתנו של יום מחר. תכניתנו, שנערכה לפני עזבנו את ירושלים, היתה להמשיך את דרכנו לדרומה של עמן, כדי לבקר את השבון ומידבא ולשוב משם ליריחו דרך הר נבו ומעינות משה המפרסמים. החסרון שבסדר הליכה זה הוא שלא נוכל לבקר את תירוס העתיקה היא ערק אל אמיר, היושבת ממש בקו ישר העובר מעמן לגשר הירדן, ושעלינו

יהיה באפן זה להשאירה מצדנו. אולם אי אפשר לו לאדם שיהיה לו הכל, ושיראה הכל, וצריך הוא להיות שמח בחלקו.

אפנן מורה דרכנו, שעד הנה מלא באמונה את תפקידו, תפקיד של בן לויה, לא יכל היה עוד בכל זאת למלא את חובתו בתור מורה דרך לנו בדרומה של רבת בני עמון. הוא הודיענו זאת בפה מלא מן הרגע שהזמנו אותו, ובהביעו את תנאיו המיחדים שעל פיהם יכול הוא להיות בן לויתנו. והדבר היה באמת טבעי מאד. צריך שלנוסעים יהיה מי שהוא מבני המקום הזה. בסביבות סלט, עד גרש ועד עמן, היה אפנן ממלא את כל דרישותינו בתור שומר לראשנו. דרומית יותר הענין הוא אחר. אולם חשבנו שהצרקסים מארחינו, האדיבים כל כך ורבי החסד כל כך, לא ישיבו את פנינו ואחד מהם יהיה מלוה אותנו. אך תוחלתנו נכזבה. אחרי המלכו בחבריו באר לנו מחמוד שהמקומות הסמוכים לחשבון הנם נושבים עכשו על ידי שבט של בידואים אשר אין שלום ביניהם ובינו. בזמן אחר לו היינו מביעים את רצוננו ללכת דרומה היו הצרקסים מלוים אותנו בחפץ לבב. אבל עכשו מן הנמנע הוא שלא יפגשו עם אויביהם, ומחמוד אינו רוצה לקחת על עצמו לא כלפי הממשלה ולא כלפינו אנו את האחריות לסבך נוסעים אירפאים באיזה מאורע שבודאי תהיינה בו יריות רובים משני הצדדים. וכך השיבו הצרקסים את פנינו משמשנו בתור מורי דרך, והם יודעים היטב, וגם אנו יודעים זאת, שבלעדיהם אין אנחנו יכולים להוציא לפועל את תכניתנו, ועל כן עלינו איפוא להסתפק במועט,

והננו נכנעים לכך בחפץ לב, ביחוד אחרי שיש לנו תשלום גמול ביד רחבה. לא נראה עוד את חשבון, את הרכות השבון העתיקה, בירת סיחון מלך האמורי ;[1]) לא נראה עוד את מידבא[2]) ועלינו לעזב בלי שמוש את המכתב אשר נתן לי הקאימקם של סלט בשביל המודיר של מידבא, וכן גם את ההמלצה שנתנה לי בשביל הכמר הקתולי שבארין ההיא מאת הכמר סי׳ורנה, הארכיאולוג המלומד והאהוב של המנזר הדומיניקני ס״ט סטיפאן בירושלים. לבסוף עלינו לסבב ולא לבקר את ההר המפרסם שמעליו עולה לפנינו זכרו של משה, אשר מת על מפתן הארץ היעודה, שאליה היתה נפשו קשורה עולמית. תחת זה נראה את תירוס, מושב נפלא זה החצוב בסלע, עם חרבותיו שטהרתן לא נתהירה וכתבותיו המסתוריות, והולכים אנו ללון הלילה, הבא באהלו של עלי דיאב, השיך של שבט אדואן הבידואי. תקוה כפולה זו מנחמת אותנו על ההכרה להפרד מעל נסיעתנו הקודמת.

הערב הלך לו, שעת השנה הגיעה. המבקרים מן החוץ נשתמטו אחד אחד, רק מחמוד לא נפטר מאתנו. לכבודם של אורחיו אין הוא הולך לישן בחדרו, אלא הוא

1) השוה במדבר, כא, כא—לב ; דברים ב, כד—לז, ועוד.

2) עין על מידבא **Revue biblique** א׳ עמ׳ תרי״ז—תרמ״ד, מאמר (עם תבניות וציורים) המקדש כלו לעיר זו, מאת הכמר ביזרנה. מר שומכר גם הוא פירסם מאמר על מידבא (השוה העתון של החברה הגרמנית הפלשתינאית, טז, עמ׳ קסב). מראה אנכי כאן כמו קדם על שני המאמרים האלה שנתפרסמו והנני רחוק מהיות כפוי טובה או מבטל את ישותם של כמה וכמה ספורי נסיעה וחקירה על חצי הגלעד (בילקה), הישנים יותר ושבכלל הנם ידועים מכבר.

מכונן משכבו בחדרנו. וכדי להבליט יותר את אות הכבוד והיקר הזה הוא מזמין גם את אחד מבני אחיו שיעשה גם הוא כמוהו. עוד מעט תהיינה איפוא מטותיהם מוצעות, או, ביתר דיוק, שטוחות בצד מטותינו. אך בשעה שמשרתיו של מחמוד מכוננים את משכבו ואת משכב שארו, מסדר הוא בכבודו ובעצמו את מטות אורחיו, הוא פורש על הארץ את השטיחים ואת השמיכות ומניח אותם ואת הסדינים הלבנים בזריזות רבה כל כך עד שאפילו סוכנת הבית המומחה ביותר לכך היתה מקנאה הרבה באמנותו זו. הכל ערוך ומתוקן, את המנורה לא כבו אלא הקטינו את אורה ואנחנו נרדמים וישנים שנה עמוקה וערבה, דבר בעתו אחרי יום של רכיבה על סוס, הרבה סבובים בין החרבות וארבע שעות של דבור בערבית.

יום חמישי, ז' אד"ש.

מקיצים אנחנו אחרי לילה מצוין והננו נהנים עוד פעם, לפני צאתנו, מהתה הנעים של מארחנו. אחר הננו נפרדים מעליו בתודה המה על הכנסת האורחים האדיבה. אנחנו באנו לעמן בדעה קדומה נגד הצרקסים, שאין מרבים לדבר עליהם טובות, והצטערנו קצת על קבלת הפנים שתערך לנו. ואולם, מצאנו שם אנשים חביבים למאד ונוחים.

בשעה שש ושלשה רבעים יוצאים אנחנו, והננו מטפסים תחלה על גבי שפוע קשה מאד ועולים מעמק היבוק. אחר כך מגיעים אנו עד למישור המתנשא עליו ושנגלה לעינינו עטוף שטיח מרהיב עין של פרחים בעלי

צבעים שונים. הנה הצבע האדם החריף של הכלניות עולה על הכל. והנה צבע התכלת של פרח אחר, בשפע רב כל כך עד כי אפשר לחשבו לאגמים קטנים של מי תכלת.

מיד הדביק אותנו הצרקסי עלי, שנתן לנו מחמוד אפנדי בתור מורה דרך ושילוה אותנו עד כלות היום כלומר עד בואנו אל עלי דיאב. אפנן אמנם ידע את הדרך עד תירום אולם לא ממנה והלאה.

שתי שעות אחרי צאתנו באנו אתו לדרך המובילה מסלט עד מידבא. קרוב לפרשת דרכים זו נמצאים הקברים הנקראים בשם קבר אל אמרה, קברות האמירים. עשרה דקים רחוק יותר, מתחילים אנו לרדת אל עמק סר, והנה, פתאום, מתגלה לעינינו תמונה שלמה במרחק רב: זוהי שלשלת הרי יהודה, ביחוד הר הזיתים, שעליו מתנשא מגדל הרוסים הגבה. למחזה זה הננו מרגישים להלוטין את עצמנו שבים מתיורנו, ומודדים אנו במבטנו במרחק את המקומות האלה הידועים לנו שהתיצבו לפנינו פתאם ואשר הננו רואים אותם שוב בשמחה. מעבר לשקע העמוק של הערבה, קצת שמאלה במרום הרי יהודה, נראית עירה קטנה שבתיה לבנים: זוהי בית לחם.

בשעה תשע מגיעים אנו לבתים הראשונים של מושב צרקסים חדש, זהו הכפר של נחל סר יצור חדש לגמרי שאיננו בנוי על שום מקום ישוב עתיק. אין חרבות במקום זה, אלא מושב חדש, שמשכנותיו מרבעים, ומראם מעיד בם על אופי של סדר טוב ואמידות. הצרקסים האלה הנם אכרים באמת ונבוני דבר. אנחנו עוברים בכפרים

אחר עוברים אנחנו את שטף המים הפוחזים וההומים הזורם בתחתית הנחל, והננו ממשיכים את דרכנו בלכתנו לארך חופו הצפוני. פעמים אחרות פוגשים אנו על דרכנו בחרבות של טחנות עתיקות. הראשונה נקראת אל־בצית. במרום, משמאל, היינו על החוף הדרומי, הננו רואים מערה משונה ששמשה מושב ושיש לה לא רק פתח, אלא גם חלון אחד עם שבכה שכורגו נדמה כאילו הוא חצוב בתוך הסלע. מקום זה נקרא בשם מַעֲלַקת ודי סִר. שתי טחנות עתיקות אחרות נצבות עוד על הדרך, בשעה שאנו רוכבים בתוך העמק הזה, שכלו משקה וירוק, נאת מדבר ממש בתוך ארץ חסרת מים זורמים. לבסוף, בשעה אחת עשרה באים אנו לתירוס.

תארו נא לעצמכם, מעל לנחל עמק, אשר בו אצים המים הפוחזים של נחל סר עולה מדרגה גבוהה, מכסה עשב עבה, ומשתרעת לארך של קילומטר אחד לפחות. ככר זו, שהזרם גובלה מצדה הדרומי, סגורה מצפון בקיר סלעי, חצי עגול, אשר בצלעותיו חצובות מערות במספר רב, שלפנים שמשו מעון להמון רב. משאירים אנו את סוסינו לרגלי הסלעים ומתחילים לעלות: צריך לקחת אתנו מאורות ולבלי לשים לב לעיפות כדי לתור את המערות הרבות האלה. מספרן רב מאד והנן חצובות בסלע ממש באולמי משתה, או כמקדשי דת, עם קמרוניהן או נכון יותר חקרותיהן בעלות שני שפועים. ספסלים, הצובים גם הם בתוך האבן, שמשו מושב לארך הקירות. במקום אחר ישנם אבוסים חצובים גם הם בתוך צלע הסלע, והם הנם ארוות עתיקות. מאיזו תקופה מוצאה של חציבה זו, בירות

אלו של שוכני מערות, דבר זה אי אפשר לברר. אולם במאורע היסתורי ידוע, בזמן ידוע, בין 182 ובין 176 לפני המנין הרגיל, היו המקומות האלה מפרסמים מאד, הורקנוס הכהן הגדול לישראל, כשרב עם אחיו, עזב את ירושלים לבא לגור במקום הזה וקרא אותו תירוס. אין ספק שלא הוא היה הראשון שהשתמש במערות האלה ועשה אותן למושבות בני אדם, אולם בכל אופן הוא הרחיב ופתח את המושב המיוחד במינו הזה אשר עשה אותו למקום מושבו, ומשם, מקן־נשר זה בתוך ההרים, הורה במשך זמן ידוע את חוק תורתו במקומות אשר מסביב. אומרים שהוא גם קרא את עצמו בשם מלך, וזהי שנים אחדות בתוך המושב ההפשי שבגבולו. אולם אחר כך פגש הורקנוס במעצורים, תקוותיו נכזבו, בגדו בו, נואש וגמר את דרך חייו המשונה על ידי אבוד עצמו לדעת.

המימיו הוא אם מתקופה קדומה יותר או, להיפך, מאחרה יותר, זו הכתבת הכתובה שתי פעמים על כתלי הסלע של תירוס העתיקה? אחרי עמל רב עלה בידי בהיותי מובל על ידי בידואי מקומי, להעתיק על נקלה אחת משתי הכתבות האלה. והכתבת השניה, שהיא סוף סוף דומה לראשונה, המחברת מאותן חמש האותיות, לא יכלתי כל הזמן להציל מפי הבודואי, אף לא משום איש אחר, שיודו אם הם יודעים את מציאותה, ובכל זאת נדמה היה לנו שעל ידי תקוה לבקשיש נוכל לפעל עליהם. אולם באתי לידי מסקנה שהם בעצמם אינם יודעים איפה היא נמצאת. העתקת הכתבת האחרונה הזאת שלא

יכלתי לראותה במקורה ולהעתיקה נתפרסמה בדפוס על ידי החברה האנגלית להקירת ארץ ישראל.

הדבר המיוחד והמרגיז שצריך לציין על אדות כתבת זו הוא שהיא מכילה סוד שאין יודעים פתרונו. יש דבר מה מעליב את יודעי השפה העברית שעליהם להודות שהכתבת העברית היחידה, או כמעט היחידה, שמוצאים בא"י היא חידה שאין לה פתרונים. עלבון זה הוא אולי מועיל מאד. אולם הוא אינו נעשה על ידי כך פחות קשה. לפנים, היו אומרים לקראה ע ד נ י ה, שפרשוה, בעקשנות, „ע ד ן י ה". עכשו נוהגים יותר לקרא טוביה דבר שבכל זאת אי אפשר בשום אופן לפרשו „ד' הוא טוב", כמו שרוצים אחרים, אלא זה הוא שם פרטי, טוביה[1].

לא היתה זאת עבודה קלה אלא עבודת טפוס בתוך הסלעים, ממערה אחת לחברתה, בין השעה האחת עשרה לשתים עשרה, במדרגת חום כמעט של תקופת תמוז. מזג האויר שבאמת טוב הוא זה ימים אחדים הביא לנו

1) האות השלישית היא ב, של האלפא בית העברית העתיקה, הרביעית היא יוד של אותו טפוס, בלי שום ספק, אם כי הן שונית קצת על גבי הציור. החמשית לבסוף היא ה' אולם מטפוס האותיות המרבעות. שני טפוסים של כתב משמשים איפוא זה בצד זה בתוך כתבת אחת של חמש אותיות! הדבר הביא כמעט לידי מחשבה שזיוף יש כאן, מעשה תעתועים... אולם מה היתה כונתו של המזיף במקרה זה? אין היא מובנת לנו. ההיפך ממה שהיה במאורע המפרסם של חרסי מואב, או נכון יותר במאורע הזיוף של ספר דברים שמצא שפירא. עיקר השאלה היא בנוגע לאות הראשונה; העגולה היא לגמרי אות זו אם מחברות אליה נוספות בראשה? אין אני זוכר כלל שראיתי הוספות אלה; אני לא העתקתיה; אולם אין זו ראיה. האות השניה היא או ו או ד אם כי היא דומה ביותר למראה אות נ.

חום קשה. בתוך עמק צר זה של נחל סַר, על גבי כבר זו הפתוחה לחום הצהרים, בתוך מבואות סלעים אלה הקלויים בחמה, נעשה באמת אויר של אזור החום, ואנו מרגישים יותר את להט קרני השמש בצאתנו מן המערות האפלות. ובכל זאת אין אנו מצטערים כלל על הרגעים שעברו עלינו בהקירת הסַבכה המיוחדת במינה הזאת, אשר ממנה יוצאות מבהלות לפעמים הפרות שאנחנו מחרידים את רבצן. ממש בקצה המערבי של שורת הסלעים אשר סביבנו. כפלים הוא מענין אותנו, מפני שהוא נחצב כנראה בידי אדם ועל חזיתו מעבר פניו ארבע שורות מאוזנות, שעליהן מגרעות קטנות או כוכין עגולים דומים לכוכי הקברים; שמתחתם יש מין זר; אחר כך, מתחת לזר, שוב שתי שורות של אותם הכוכים, האחת בת חמשה, השניה בת ארבעה; בסך הכל עשרים וחמש מגרעות.

על הככר המתנשאת מעל לתירוס נקל להכיר עוד היום את שרידי החומה שהיתה בודאי מבצרה לפנים. אחר כך, מערבה יותר, רואים שרידי ברכה גדולה, או מקוה מים, גדולה כל כך עד שאפשר להחשבה לאגם קטן, ולבסוף חרבות בנין, מצבת זכרון. עולים אנו שוב על סוסינו והננו פונים אל מקום זה הנקרא קצר אל עבד, היכל העבד. החזית המזרחית אשר באמצעה נפתח מבוא גדול היא הרוסה פחות. משני העברים מתנשאים זיזי קירות, בנויים גושים גדולים, ודבר נפלא ויקר בארץ זו, אבנים אלו יש להן כיורים בולטים מאד: מכל צד שני אריות, שעודם נכרים על נקלה; ופרט מוזר ובלתי שכיח,

הארויות שמימין ושמשמאל אחוריהם מפנים אלה אל אלה; במקום שיפנו כלם כלפי הפתח האמצעי של הבנין מתרחקות הן החיות האלה לשני עבריו.

איזה הוא הגזע אשר בנה את החומות המוצקות האלה לפאר אותן בכיורים ענקיים? מספקים בזה הארכי־אולוגים, ומחלקים הם בדעותיהם מבלי בוא לידי הסכמה היזבית. עוד פעם יתירה הננו נוכחים לדעת שתירוס היא מקום רב החידות: המון המאורעות האלה, כתבות בלתי מובנות אלו, בניה זו שאין לדעת למי ליחסה, שאלות הרבה כל כך הדורשות פתרונן. צרוף מלא אמין, חריף, קרוב לודאי, מקרב אחת לשניה את הכתבת שחושבים לקראה „טוביה" אל כתבת „העבד של ההיכל", ורוצים לגלות בהן את עקבות „טוביה העבד העמוני" הנזכר פעמים אחדות בנחמיה [1]. אולם כל כמה שיהיה מענין צרוף זה אין הוא מפיץ שום אור על תולדותיו של הבנין הזה. אולי עלינו לחשבו רק לזמן ממשלת יון־רומא [2]? או אינו אלא מהתקופה של הורקנוס? או אולי הוא אחד השרידים מימי ממשלת הפרסים בארץ הזאת? או עוד מעשה ידי הכנאים העברים או העמונים אשר מימים קדמונים יותר? ובנוגע לאפיו של הבנין ולתעודתו, ההיה זה היכל אם ארמון? ואפשר דבר אחר? אין אנו יודעים בנדון זה מאומה[3].

---

1) נחמיה ב, י, יט ועוד.

2) השוה פרו ושפיה, תולדות האמנות בימי קדם, כרך ד, (פריז 1887) עמ׳ רי״א.

3) בנוגע לשם הנוכחי ערך אל אמיר, מספרים קונדר (בס׳

עוברים אנו על סוסינו את צלע הגבעה הנראית ממעל להיכל העבד, מצד מערב, המבדילה בין נחל סר ובין נחל אחר הוא נחל משה, שאין בו מים. שב, על השפוע, אנו מתעכבים וחוסים מתחת לאילו שיחים הנותנים קצת צל, ואנחנו אוכלים את ארוחת הצהרים. ומורה דרכנו, מושלימי אדוק וקנאי שומר את הרמצאן ואינו טועם טעם של אכילה או טפת מים, למרות חומו של יום, עמל הדרך וכבד בגדיו אשר עליו. גם סיגרה אינו מעשן, ובאיפן זה הוא מראה הרדת כבוד חזקה לשמירת דתו. למחר בבקר קרה אותנו המקרה לראות שהעיקרים שלו במובן המוסרי והישר ביחוד לא היו כלל שוים במעלתם להסתגפותו הרוחנית.

מעטים הם הדברים שעלי לספר על הזמן של שלש שעות וחצי שלאחר כך. אנו הולכים ויורדים כמעט כל הזמן, מלבד כשיש צרך לעלות קצת כדי לרדת אחר כך על פי התפתלויותיו של המשעול. אחרי שהלכנו זמן רב לארך נחל משה, ופגשנו שם במקומות שונים מערות שלפנים היו נושבות, חרבות לא השובות, ולפעמים גם בהמות שבידואים רועים אותן, הננו מגיעים לבסוף עד לעמק חדש, שנחל מים יפה עובר בו. זהו החלק התחתון של נחל יתרו (שעיב), ההולך מסלט ומתארת קשת מעגלה מאד. עוברים אנחנו את השטף שמימיו מרבים למדי במקום זה, והננו מפריעים בדרכנו אחד מבני המקום

שהזכרתי, עמ׳ שס״ג) והכ׳ סיורנה (במאמר שהזכרתי, עמ׳ קמא) אגדה ערבית, המתכונת לבאר את תולדותיו של זה כן גם את תולדות קצר אל עבד.

המתרחין בהם. משם אין הדרך רחוקה עוד: כרבע שעה אחד מגיעים אנו לשבטו של השיך אשר לבני אדואן, עלי דיאב. אנחנו יורדים מעל סוסינו (שעה חמש וחמשה דקים) לפני האהל הראשי, והנה אנחנו עומדים לפני זקן אחד, בא בימים כנראה, אולם עדיין רענן, לבוש בגדים פשוטים ככל בני מינו, אבל מראה לו בכל זאת של נשוא פנים ומכבד. זה הוא השיך הגדול בכבודו ובעצמו בהעתרו לבקשתנו ללין אצלו הלילה, הוא מחזיק את ידנו בהשיבות לאות ברכת „ברוך הבא״. אנו הודרים לתוך האהל, הננו טועמים טעם מנוחה אשר אחריה, עלי להודות, גרמו לנו השעות האחרונות של רכיבתנו אנחות לא מעט.

הרמדאן אוסר עוד על הבידואים לנגע בקפה שמשרת שחור העור עוסק בהכנתו על גבי הגחלים. אולם אנחנו שאין התענית הלה עלינו יכולים להציע לפנינו תכף ומיד את המשקה המעודד הזה, והנה הם אינם נמנעים מעשות זאת. הקפה של הבידואים, החריף מאד, בלי סכר, אולם מתובל הרבה במיני בשמים. אינו נעים להיך כל שותיו; אך אני הנני נהנה ממנו. עיני מארחינו נשואות בכל רגע אל השמש השוקעת: שעת מוצאי התענית ממשמשת ובאה, לבסוף היא באה. ומיד נדמה כאילו הכל שב לתחיה ולפעולה בתוך האהל הגדול השחרחר. האנשים באים אלה אחרי אלה ומתיצבים בקבוצות מוזרות, פה ושם, תחת היריעות הרחבות ההומות של האהל והאהלים הצדדיים, יריעותיהם מורמות כדי לתת מעבר חפשי לאויר ערבת הירדן הנעים והחמים.

עלי דיאב הוא, כפי שמעידים בתקף, בן שמונים

שנה; יש אומרים תשעים. מלאי סימני תנועה היו ימי חייו; איש ריב ומדון היה לפנים, פעם עם הממשלה, פעם עם שכניו, וביחוד עם השבט הרב של בני שכר אנשי הקרבות. זהו סוף סוף אדם גדול, אשר לפקודתו עומדים אנשי צבא אשר מספרם, כפי שאומרים, מגיע לאלפים. אילו מעשים נפלאים יכל היה לספר, הן על עצמו, הן על אביו, דיאב השיך הזקן, שבמשך שנים רבות עמד בראש בני אדואן1) עבשו תורו של עלי להיות זקן שבטו, ובקרוב יירש את מקומו בנו הבכור, שלטן שמו.

בהזכירנו את בנו בכורו, עלינו להגיד, שחמשה בנים היה לו לעלי, שאת שלשת הגדולים שבהם שלח החוצה: אנחנו לא ראינו אותם, החמשי הוא ילד בן שבע או שמונה שנים השרוי עדיין בין הנשים, על כן היחידי שרואים אותו באהל האב הוא הרביעי, סעוד, נער יפה בן שמונה עשרה או תשע עשרה שנה, שצבע פניו לבן דהה, חום כהה במקצת, עם עינים שחורות גדולות קרועות בפוך. הוא מסב אתנו בסעודה הערוכה לכבודנו מאת אביו. כמו אמש בסעודתו של מחמוד הצרקסי, מובא האכל

1) בין שאר הספורים ספרו לנו את המעשה דלקמן, שהננו מוסרים פה שלא על אחריותנו. דיאב ובנו, אחרי תקופה של קרבות נגד השלטון התורכי, היה מוכרח על פי פקודת הפחה לבא להתיצב לפניו. השיך הזקן, שהיה לו יסוד לחששות, צוה את בנו שיעשה כמוהו: ובשעה שהגישו להם את הקפה, שלא היתה שום דרך שלא לשתותו, הגישו האב והבן את הקפה אל פיהם, אבל לא שתוהו, כי שפכוהו על זקנם. הפחה ובני לויתו נכזבה תוחלתם לראות את שני הבידואים נופלים מתים מחמת הרעל. אולם השנים של האב והבן נהרסו לגמרי מפעולת המשקה הצורב, והשנים הנראות עכשו בפיו של עלי דיאב, הנן, כנראה, שנים תותבות.

על גבי טס גדול ששמים על ספסל קטן בחוץ לפני האהל. אנחנו יושבים מסביב למקום הזה יחד עם השיך הזקן ובנו. אחרים אינם מסבים אתנו על יד שלחן הכבוד הזה. מכבדים אותנו בבשר, העשוי בשני תבשילים שונים, בארז משבח, בכרוב: אין הם מערבבים יחד בתוך הקערה, אלא מסדרים יפה, כל דבר לבדו. כל אחד אוכל לפי טעמו ותיאבונו. לנו נתנו כפות, וכתור באור הם מוסיפים כי הם עושים זאת על כי בודאי „איננו יודעים" כיצד אוכלים באצבעות, והבטוי הזה אינו בלי יסוד. עלי ובנו, אדרבה, „יודעים" כיצד אוכלים באצבעות, אני מאשר את הדבר, והם ממלאים את עבודתם בזריזות, בעדינות ואולי גם בנקיון המעיד בהם, מנקודת מבט של בידואי, על מה, שאנו יכולים לקרא נמוסים נאים. הם שולחים שלש אצבעות, רק שלש, אוחזים בנחת בשר או בארז והנם נושאים את הלגם באופן זה אל שפתותיהם מבלי אשר יפול אף פרור אחד, אף גרגר אחד. זוהי אמנות. ואחרי הסעודה בא אחד מן המשרתים, יוצק מים על שתי הידים השלוחות אליו מאת אדוניו. בתור משקה משמשים מים שאוכים בלי ספק מהנהל הקרוב ושהנם קרים מאד מאד. אחרי הסעודה הננו מבלים את הערב בשיחות שונות. קצת עם עלי העושה עלינו רושם של שתקן, אבל הרבה עם סעוד ועם אחרים. מורה דרכנו מרבת בני עמון הוטף ואוכל בכל פה אחרי יום תמים של צום. שם, מתחת לאהל, ישנם גם פועלים בנאים, שבאו מחיפה. מה הם עושים פה. אצל השיך של ארואן? אני חושב שהם עוסקים כאן בבנין מצבת קבר או בתקונה,

האנשים האלה הנם נוצרים, ואחד מהם מתגאה מאד בארבע המלים הצרפתיות שהוא יודע. הוא שואל אותי בדרך כל בני המקום בלי הרף, על כל העולם כלו, וביחוד על ארצי. תמיהה גדולה: אין אני לא אנגלי, לא צרפתי, לא גרמני, לא אוסתרי. לא איטלקי, „מי הוא איפוא מלכך?" —„אין לי מלך כלל!" —„אם כן יש לך מלכה כמו לאנגלים! —לא, בודאי לא!" עיניו נוצצות, הוא הבין: „אתה הנך אמריקני!" —לא, חביבי, כלל וכלל לא, אולם טעותך עצמה מעידה כך שיש לך קצת מן ההבנה הנכונה למדי. ואתם, השויצים, בני ארצי היקרים, רואים אתם שאין לנו כל תקוה שמולדתנו הקטנה תהיה ידועה מאד מעבר לימים.

מעט מעט פוסקות השיחות, השאון הולך וקטן. פתאם נשמע בתוך החשכה מירכתי האהל קול קריאה אטי, קול עז, כל הבידואים קמים ועונים על ההזמנה הזאת. החזיון נפלא צודה לך בפשטותו, כי הנה קבוצות אנשים באדרותיהם הרחבות הגדולות, מסודרים בשורות ישרות מאחורי אחד מהם המנהל את סדר קריאותיהם. והנם נושאים אל שמי הכוכבים את רנתם חד הגונית והגרונית של תפלתם.

אחר כך באה המנוחה. כל אחד משתרע ומתכונן לישן. אנחנו קבלנו מיד מארחנו השיך הזקן שמיכות ושטיחים, ובשכבנו על אדמת העשבים של עמק הירדן בשעה שהאויר מתנועע בחפש תחת האריג המתנפנף, ישנים אנחנו שנה ערבה, המפרעת פעמים אחדות על ידי נעירה טפשית של החמור המתקרב אל האהל ושמיד הוא

נרתע בתקף. גם הכלבים משמיעים מזמן לזמן את נביחותיהם אולם לבסוף משתתק הכל, הכל שלו, והנה דמית השקט של המדבר שוררת על המחנה הישן.

יום ששי ויום שבת, ח׳ וט׳ אד״ש.

בשעה שבע ושלשה רבעים רוכבים אנחנו על סוסינו. החינו את ארוחת הבקר לאחר כך ונפרדנו מעל השיך הזקן והננו פונים הירדנה. אפנן שלוה אותנו עד הנה הוא ילוה אלינו עוד עד יריחו. תחת זאת אנחנו פוטרים את הצרקס שלנו אחרי שלמנו לו שכרו. אך התחלנו את דרכנו והנה הוא אין אלינו על גבי סוסו הקטן בצעדים מהירים ומדביקנו, והוא מעתיר עלינו את תחנוניו והפצרותיו, פעם הוא מודיע שאבד לו כספו שנתנו לו, פעם הוא מאשים את התרגמן שלנו שהוא לקחו, וערבב את שקריו בשבועי שבועות ובחרפות וגדופיו, וכל זה רק כדי להוציא מידנו איזה בקשיש בתור הוספה. והדבר נמשך, נמשך. נמשך כמעט עד הירדן. לבסוף עיפה נפשנו מטרדנותו, והננו זורקים לו איזו מטבע קטנה: מיד האירו פניו, הוא נעשה חביב לגמרי, מחפש מסלות ללבב התרגמן שלנו שזה עכשו השפיל את כבודו, גמר בזה שהוציא מידו סיגרתית אחדות, וכדפקו את סוסו בשתי רגליו הוא עוזב אותנו. מבלי שהצטערנו על זה כלל.

מגיעים אנחנו כמעט עד הנהר. ברגע בואנו אל הגשר, רואים אנחנו שני פרצופים חשודים, שנעלמו בתוך שיחי הנהר. איש אחד רגלי, משבט בני אדואן, הולך כל הזמן אתנו משיצאנו משכונתם. תחלה שאלתיו אם הוא שומר לראשינו שלוח מאת עלי דיאב. אך לא, אנחנו הננו השומרים לראשו, כי אדם חביב זה שעליו היה ללכת ליריחו התחבא ומצא מגן בנו. גדות הירדן עם חורשותיו העבות שם רע יצא להם, חשד שוא.

עוברים אנחנו את הגשר, ומיד הננו באים אל

החוף המערבי. וכלנו הסכמנו בכל לב להתענג על רחיצה בנהר, וקרם מכין את ארוחת הבקר שתנעם לנו כפלים בצאתנו מתוך המים הקרים. כשאנו מתכוננים לעלות מן המים, והנה קול שעטת סוסים נשמע מעל רצפת הגשר. זה הוא סעיד בנו של עלי דיאב. הבא מזוין, ואתו פרדות טעונות שקי תבואה שאביו שלח ליריחו תחת השגחתו. אנחנו רוכבים יחד דרך הערבה, שהיא עכשו יבשה מאד, שונה לגמרי ממה שהיתה בשבוע שעבר. ככה, אמנם על סוסים עיפים, הננו באים, במשך זמן קרוב לשעה וחצי אל מלון הירדן.

פה נכנס אנכי אל מקום ידוע לי ועוד מעט ונפרדתי מקוראי. מה באמת אומר להם עוד! ששארית היום ההם הזה עברה עלינו ביריחו בשקט ובמנוחה ובטיול של שלוה, ומר קוק שלא ראה עדיין את ים המלח, הלך משם באמיץ רוח אחרי הצהרים בתוך מדרגת חום סנגלית. ואחר כך, למחר, בשעה שבן יויתי עם חבריו שמצא ביריחו, התמהמה ולא אץ לשוב ירושלימה, מהרתי אנכי להראות עם חברי שלא ראיתיב זה שמונה ימים, ויצאתי עם קרם בשש שעות בבקר ובעשר וחצי התדפקתי על דלתות ביתי בירושלים. ובאותו יום, בשעה אחת אחר הצהרים, הייתי בקה"ק וראיתי את הכניסה ההגיגית של הפטריארכים, הלטינים, היונים, הארמונים לבושים בבגדי יו"ט מוקפים בפמליא הרמה שלהם: נדמה לי אז שתיורי אצל הצרקסים ואצל הבידואים לא היה אלא חלום שעה מהר.

לצערנו לא נוכל להגיד באיזה ספר או ירחון בא במקורו המאמר הזה של מר ל. גוטיה, פרופיסור לתיאולוגיה בלוזן, כי מפני התנאים הנוכחים אי-אפשר לבוא בדברים עם המתרגמים הנכבדים מר יש"י אדלר ומר ש. ה. ברכוז.

ת. ל.

יעקב שבעוויץ

מלואים
להמדות שהתורה נדרשת בהן.
דרך קצרה

זכר לנשמת אוהבי ואהובי
הרה"ח המופלא ר"אמ לונץ ז"ל

בל"ב מדות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי מדה ט' שנינו. מדרך קצרה כיצד? 1) ואהיה מתהלך אל אהל 2) ומשכן, היה צ"ל ומשכן אל משכן אלא שדבר הכתוב בדרך קצרה.

מאימתי 3) נדון הדבר בקצרה? מה שצריך הענין לו

---

1) במקרא נאמר כן: בש"ב ז' 5 ואהיה מתהלך באהל ובמשכן, ואח"כ בפסוק 6 בכל אשר התהלכתי בכל בני ישראל. וע"י מדה י"א סדר היה אלא שנחלק. ובדברי הימים א י"ז 5 נאמר ואהיה מאהל אל אהל וממשכן [ועוד הפעם יעויין מדה י"א הנ"ל] ואח"כ בפסוק 6 בכל אשר הלכתי וגו'.

2) אולי, לפי שבמקרא משתנית המלה: בשמואל באה ובמשכן ובדה"י באה וממשכן, קצר התנא ושנה אותה בקצירה בלי אות השמוש.

3) במקום אחר נבאר אי"ה למה הוסיף התנא דוקא רק במדה זו השאלה „מאימתי נדון הדבר" ותשובתה „משיצטרך", כי הן הלא זהו הענין של כל מדה ומדה שאנחנו מודדים כל מקרא קשה

עכ"ל. התנא גופו שונה לנו משנתו לרב ב„דרך קצרה". כי בהביא התנא משל למדה מן המדות, הוא מביא רק משל אחד שממנו הלא נוכל לימד רק אופן אחד, בעוד שהמדה כוללת אופנים רבים הנכנסים תחת השם שנקב התנא למדה זאת, שעל פיהם מתישבים מקראים קשים רבים, וכל האיפנים האלה הם מסוג מדה אחת.

וגם מדתנו זו שאנו עסוקים בה כוללת, ביתר הברותיה, אופנים רבים שעל פי כלם אין המקרא נעשה חסר במקרה ובשגיאה חלילה מחסר בונה ודעת, כ"א הכותב סלל לו בכונה „דרך קצרה" על פי אופנים ידועים לו שבחר בהם.

מלמדנו ורבנו הגדול רש"י ז"ל מרבה להשתמש במדה זו [באופנים אחרים צריכים, אמנם, עוד תלמוד] והוא ז"ל ג"כ תופס לו „דרך קצרה" באמרו לאמר: „הרבה מקראות חסרים תיבה" וכדומה 4)

על אחד מאופני המדה של „דרך קצרה" חפצים אנו להעיר במקום זה. וכדרכנו עד היום, נביא בזה שלשה ארבעה משלים מכתובים שמתישבים באיפן אחד מהמדה ההיא.

א. שופטים י' 8, וירעצו וירוצצו את בני ישראל בשנה ההיא שמנה עשרה שנה את כל בני ישראל

בה באותה מדה שבה יוכל המקרא הקשה להתישב: כלאמר אם הקורא מוצא כי בדרך איזה מדה שקבע לנו התנא יכול איזה מקרא להתפרש ולהתישב אל נכון נדרש אותו המקרא על פי אותה המדה. ואם לא רבו המקראות ש„מצטרכים" לאותה הדרך, להתישב בה, לא היה נופל השם „מדה" לאותה הדרך שבה מתישב רק מקרא אחד.

4) עי' למשל בראשית א', תיכף בהתחלת פירושו.

אשר בעבר הירדן בארץ האמרי אשר בגלעד.

כיצד יכול האויב לרעץ ולרוצץ אותנו בשנה ההיא שמנה עשרה שנה מלאות?

והמלות „בני ישראל" המשלימות את המאמר למה נשנו ובאו שתי פעמים? ולמה הרבה כ"כ לבאר ולתאר את המשיב השני ואמר: „את כל בני ישראל אשר בעבר הירדן, בארץ האמרי, אשר בארץ הגלעד, בעוד אשר בהמשיב הראשון הסתפק רק בשתי מלים?

וביצד התאחדו בפסוק 7 הפלשתים שבמערבית דרומית של ארצנו יחד עם האויב, הרחוק הרבה ממנו, בני עמון שבמזרח הארץ?

אולם דוקא שתי התמיהות האחרונות ממציאות לנו את ישוב הקושיאות שאנחנו מבקשים. מהן נוכח כי המקרא מדבר פה על דבר שני המציבים, ועל דבר שני להוציבו, וע"ד שני מקומות רחוקים זה מזה, וע"ד שני זמנים מובדלים בכמות מספרם, וכנראה גם ע"ד שני מיני להין בבחינת איכות קשי השעבוד; אלא שהכותב הזה הלך בדרך מהפכת ממה שמצאנו במקומות אחרים ששם מהפך הכותב מאמר אחד שמצטרך ל„משלימים" רבים, מחלקהו הכותב ועושה ממנו מאמרים רבים [5]) ופה תפס לו הכותב להפך „דרך קצרה" לצרף, למזג ולהתיך שני מאמרים למאמר אחד ועל הקורא, שתמסר לו המדה ההיא, להפריד המאמר המועתק הזה ולהלקו להלקיו למען הבינם כהגן: בקצרה

5) עי' למשל בראשית י"ז 10—12 בענין המילה שבשביל שלשה משלימים עשה ממאמר אחד בעל שלשת משלימים לשלשה מאמרים מובדלים, ושנה ושלש הפעל ימול שלש פעמים.

לשוב לעשות המקרא לשני מאמרים נפרדים.

ועד שנמצא בדברי קדמונינו ז"ל שם נאות לאופן הקצור הזה, נכנהו לפי שעה „אופן ההתכה" שבמדת „דרך קצרה" כי פה כאמור נתכו שני מאמרים למאמר אחד.

ונבא לבאור הכתובים:

בפסוק 7 ספר הכותב ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד פלשתים וביד בני עמון. הרי פה לפנינו ב' עמים לוחצים היושבים ברחוק מקום גדול זה מזה; וממילא יובן כי שבטי בני ישראל הלחוצים היו גם כן רחוקים זה מזה כרחוק האויבים הלוחצים וכמו שמבליט הכותב אחר כך בפסוק 9 ו י ע ב ר ו בני עמון את הירדן להלחם גם ביהודה ובנימין ובית אפרים, כי לכתחלה לחצו ושעבדו רק השבטים שישבו במזרח הירדן, אלא שאחר כך החליטו גם לעבר את הירדן למערבו יכבשו גם השבטים המערבים המדכאים כבר מלחץ הפלשתים.6) אבל למבראשנה היה כל אויב מעיק, לוחץ ומציק רק את השבט הקרוב אליו. וכן נוהג מנהיג ההיסתוריה את עולמו יכן הוא הן את ההיטא נגדו ונגד עצמו: הוקא אותו הגוי שאנו „החונפין ומהניפין,7) הוקא הגוי שבו אנו מתבוללים, ואשר הרבי

6) כנראה הושיבו העמים הכובשים נציבים משלהם בהארץ הנכבשה לפניהם; ואותם הנציבים של שני העמים הלוחצים באו ונתקרבו יחד ונועצו להתחבר כדי לשעבד לגמרי, בכח השתתפותם, את כל הארץ תחתם. ואפשר ג"כ שמבין שהכיר נציב בני עמון את חולשת הפלשתים יזם מזימתו לשעבד את ישראל תחת מלך בני עמון גם נגד רצון הפלשתים.

7) הכאב הנורא גורם שלא נוכל להבליג ולהתאפק מלעשת פה „אזכרה" לחללינו בשנת שראינו בה רעה, שנת 1905 ברסיה; את

עבודתו את אלהיו אנו זומרים בלבבנו, דוקא אותו הגוי יהפך לנו „לרועץ" ומרוצץ אותנו.

וכשמנה הכתוב בפסוק 6 את אלהי הנכר שבהם בחרו בני ישראל לדבק בהם וללכת בדרכיהם, מבינים אנו מעצמנו כי את אלהי פלשתים בחרו לעבד אלה משבטי בני ישראל שישבו בקרבתם של הפלשתים, היינו שמעון, דן ויהודה..

ומי בדור במרבם שקוץ בני עמון? בודאי לא שבטי זבולון ונפתלי, שלא באו כלל במגע עם בני עמון. כי אם אלה השבטים, שישבו בקרבת בני עמון: חצי מנשה המזרחי, גד, ואולי גם ראובן [8]) ששכונת ישיבתם קרבתם והביאתם לידי מגע חמרי ורוחני.

ושיעור הכתובים איפא כך הוא: פסוק 6. ויוסיפו בני ישראל לעשות הרע ויעבדו [אלה השבטים. היושבים בקרבת העמים העובדים] את הבעלים וגו' ואת אלהי בני עמון [במובן אלה השבטים שישבו בקרבתם בעבר הירדן]

אשר עשו לנו „פועלי" יוזפקי בפלך יעקאטערינאסלאוו, כי קמו על „פויליניו" אשר מהרו לבשר ל„רעיהם" הטובים את הבשורה המובהן בשורת ההפש, ויקומו על ה„מכשרים" וישליכום לתוך היורות המרתיחות ויבשלום חיים, ואת אשר עוללים פועלי פאלען לפועלי ה„בונד„, הדבקים בשונאיהם כאשר ידבק האיזור למתני איש.

8) כדהי"א ה' 9 נאמר על ראובן: ולמזרח ישב עד לבא מדברה למן הנהר פרת, כי מקניהם רבו בארץ „הגלעד" ומן הפסוק 10 שלאחריו משמע שישיבתם זו קדמה לימי מלוכת שאול. ואולי מרמז לזה הכתוב פה, כדרכו בקצרה, באמרו „בארץ הגלעד" ובאמרו „כל בני ישראל אשר בעבר הירדן" וגו' ואולי מרמז המקרא, באמרו: „בארץ האמרי אשר בגלעד" למשפחה אמורית אחרת, שלחצה את בני ישראל בפעם אחרת, במקום אחר.

יעי' פסוק 11 כאשר לחצו אתכם מצרים, אמרי וגו'.

ואת אלהי פלשתים [וכמובן עיד הפעם אלה השבטים שישבו בקרבתם, היינו שמעון, דן ויהודה] ובפסוק 7 ויחר אף ה' בישראל וימכרם [את שבטי שמעון, דן ויהודה] ביד פלשתים וירעצו—פסוק 8 את בני ישראל [שמעון, דן ויהודה הנ"ל] שמנה עשרה שנה 9). ונחזור אל פסוק 6 ויחר אף ה' וימכרם [שבטי עבר הירדן המזרחי: חצי מנשה, גד ואולי גם ראובן כנ"ל] ביד בני עמון וירוצצו [8] בשנה ההיא [הסמוכה לעת רדת מתנ לעבור הירדן, לדכא, כנ"ל, כל הארץ תהתם בשותפות עם דפלשתים או גם נגדם כנ"ל] את כל בני ישראל אשר בעבר הירדן המזרחי וגו'. והיך ומפרט, בשלש הפרשיות הבאות, עניננו עם בני עמון, ומן פרשה י"ג ואילך מפרט עניננו עם הפלשתים והולך ומסיים מה שקרה בפרק הנ' 6. 7 שעבדו [שבטי שמעון, דן ויהודה] את אלהי פלשתים ושמכרם ה', בחרון אפו, להפלשתים שדבקו בהם ובאלהיהם.

---

9) במס' שבת נ"ח: בתוס' מביא ירושלמי „החולק על מסורתנו" במספר שנות שפיטת שמשון ושעבוד הפלשתים, והנה בפרשה ט"ז 31 נאמר כי שמשון שפט עשרים שנה, והיה אפשר איפא לאמר, כי מה שנאמר בפרשה י"ז 1 כי נתן ה' את בני ישראל ביד פלשתים ארבעים שנה, הכונה על אותן שמנה עשרה שנה שרעצו הפלשתים אותנו כנזכר בפרשתנו זו, יחד עם אותן עשרים השנה מועד שפיטת שמשון שבאו בפרשה ט"ז 31 הנ"ל, והמספר הקטן „סוכם" ונכלל, כידוע, את הגדול ובהגדול; אמנם אפשר גם לאמר [ועי' רמב"ן שמות א'] שקשי השעבוד התחיל רק אח"כ כשהתחיל שמשון להתגרות בהם—עי' ט"ו 11 „הלא ידעת כי מושלים בנו פלשתים ומה זאת עשית לנו". ויעויין שם מקדם 10, ויאמר איש יהודה—לפלשתים—למה עליתם עלינו? בשפה כזאת מדבר עם נכנע קדם שמתחדד המצב וקדם שמגיע הכיבש לרעץ את העם הנכבש ורוצץ אותו.

ב. בפרשתנו זו:

פסוק 11 הלא ממצרים ומן האמורי, מן בני עמון ומן פלשתים.

ופסוק 12 וצידונים ועמלק ומעון לחצו אתכם ותצעקו אלי. ואושיעה אתכם מידם:

במקום אחר עמדנו על הנבואות־תוכחות שבספר שופטים [בפרשה ב' 1 — 3. פרשה ו' 8 10 ותוכחת הפסוקים שאנו עסוקים בה עתה] הנושאות עליהן הותם של קצור; כי לא להנבואות והתוכחות בעצמן היתה מצימצמת אז עיקר כונת הכותב, כי אם להוכיח אופן השגחת ה' על עמו ואל מעשיו ואופן הנהגתו עמו, ולכן קצר בהנבואות עצמן.

והנה גם פה נתכו שני מאמרים ששיעורם ככה: הלא מצרים, אמרי, בני עמון, פלשתים; וצידנים[10]) ועמלק ומעון לחצו אתכם ותצעקו אלי ואושיעה אתכם מידם: מן מצרים, מהאמרי וגו' ומן עמלק ומן מעון.

10) אפשר לשער שצידונים דכאן הם המה הנזכרים ביהושע י"ג 4 ומערה אשר לצידנים. ענין המערה הזאת והעם היושב בסביבותיה כבר בארנו באחד ממאמרינו הקודמים: אותה המערה בהיותה, אולי, אחת המערות הגדולות אשר בארצנו, אותה המערה שבדרום ארצנו שמשה למקומות אוסם ומחסנים לסחרת עם צידון היושב לצפון הארץ. ואלה שאצרו שם סחורתם קבעו בה ובמסבותיה סביב משמר מקבץ מעמים רבים: מעמלק, מכנעני ומאמרי: ולכן נזכר צבא המשמר הזה, פעם בשם כנעני [במדבר י"ד 45 וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא] ופעם בשם אמרי [דברים א' 44 ויצא—מהמערה? — היושב בהר ההוא: שניהם במלחמה אחת של המעפילים] ולכן אולי בא שם הכולל להאספסף השומר הזה בלשון רבים „צידנים". ושבשופטים י"ח 7 ג"כ כנראה הכונה על הסוחרים.

והבדיל הכותב את ארבעת האויבים שבפסוק 11 על ידי סימן היחס שממנו שהוסיף להם כנראה, מפני הבדל כחם של האויבים המנוים ראשונה מן כח האויבים המנוים באחרונה; שבכל אופן לא היו שלשת האויבים האחרונים כל כך מסכנים לנו כמו הארבעה הראשונים: צידון עם המסחר לא היה שקוע כ"כ בעניני כביש ובמלחמות בכלל; ועמלק ומעון [אומה לא גדולה בדרום ארצנו, נזכרת בהתטיטות. ובאו גם בדה"י בשם רבים „מעונים" דה"י ב' כ"ו 7] כל אחד מן העמים הקטנים האלה לא היה יכול להיות לנו מסכן הרבה מפני קטנו. ואם גם נניח כי מצרים שבפלשתני מכונת „למציר" של ההטיטות שהיתה נמצאת על המיצר שבין מצרים לפלשתים ול"א על המצרים" הגדולה, הנה אעפי"כ אין ספק שהמצרים ה„אמתים" הוקי ידיו של מצור ויד פלשתים נגדנו.

ובדבר האמרי רמזנו כבר למעלה שכנראה לחץ איתנו פעמים רבות וכן בני עמון, אין כספק שהי גרו בנו פעמים רבות; שבכי בישא! וכפרט שאלה האחרונים היתה טענה נגדנו [מה שצריכים אנו לזכור תמיד...]

ג. שמואל א. ו' 19. ויך באנשי בית שמש, כי ראו בארון ה' ויך בעם שבעים איש חמשים אלף איש. בענין פרשה זו יש לעמד: פעם בא „אנשי" בית שמש, ופעם בא „עם": ב15 ,19 [וכן 13 המובן ואנשי בית שמש קוצרים] בא אנשי בית שמש, ורק בפסוקנו בא „עם". ומדוע באו המספרים שבעים וחמשים אלף בלי קשר! והמספר המבהיל חמשים אלף בעיר רגילה, בלתי

מרכזית, ובימים הקדמונים ההם יהיה מספר המתים בלבד מספר נורא ומבהיל כזה!

כל אלה יתישבו בפשיטות עפ"י אופננו זה כבה: ויך בעם חמשים אלף איש, ויך באנשי בית שמש שבעים איש. וגם המספר הזה שבעים איש מתים בעיר רגילה, קטנה, הוא מספר עצום: יעוין במס' תענית כ"א. שלשה מתים בשלשה ימים הרי זה דבר. ושם בכפר עמיקא שישבו בו ת"ק רגלי ויצאו ממנו ג' מתים בשלשה ימים זה אחר זה ונחשב לדבר.

אך איזה עם, ועוד עם רב כזה נאסף פה בזמן זה — זה יודע לנו, אחרי אשר נעמה, ברשות קוראינו, על שני מקומות סתומים אחרים:

בשופטים י"ח 30 נאמר ויקימו להם בני דן את הפסל ... הוא ובניו היו כהנים עד גלות הארץ. רגילים אנו להבין הדבר עד שאנשי הארץ יצא ממנה לגולה; אולם השיבר בצד הבאור הזה, כי תיכף בפסוק 31 מסמן הכתוב בהחלט את ימי קיום הפסל ב„כל ימי היות בית האלקים בשילה" ובהחרב שילו לא גלה העם ממנה. ובשמואל א' ד' 1 נאמר. ויהי דבר שמואל לכל ישראל ויצא ישראל לקראת פלשתים וגו' וינגף ישראל וגו' בארבעת אלפים איש. הזקנים קראו נדהמים: למה נגפנו ה' היום! ואח"כ נפלו במלחמה זו עוד שלשים אלף איש. וקרה האסון הנורא, היחידי בהיסתוריתנו כי הלך ארון ה' [שבו היו למצער שברי הלוחות] שבי לפני צר! וכל זה במלחמה של שמואל שהיה מפורסם כ"כ לנביא ה'! שהוא ערך אותה! והעם לא קרא כלל תגר על שמואל ולא ערך כל מחאה על אשר שלחו למלחמה זו!

אמנם נבא שמואל לעיל ג' 11, 12 לאסון נורא אשר „תצלינה אזני השומע אותו" אך קשה להעלו על הדעת כי הוא בעצמו יוביל את העם אל טבח נורא ,זה ואל אבדן הארון כפי ההבנה השטחית בהכתוב בפסוק 1 זה: ויהי דבר שמואל לכל ישראל ויצא ישראל לקראת פלשתים. ונפלא הדבר, כי מלבד בחצי הראשון שבפסוק זה לא נזכר עוד שמו של שמואל נביאנו בכל שלשת הפרשיות. לא במשך המלחמה, ולא בשליחות להוצאת הארון משילו, והבאתו למלחמה ולא בלכתו שבי ונפלו ביד הערלים. אשר גם בני עלי בחרו במות על יד הארון מבהיי בוז, היי „מות" באלה. האמנם שקט שמואל כל העת שהיה ארון עזנו ומכתב אלהים חגים בידי ערלי הבשר והלב? הנתן דבר כזה להאמר ואפילו רק להעלותו על הלב?

וכל העקוב הזה כלו ישוב ויהי למישור עפ"י המדה פסקא באמצע פסוק שהיא החצי הראשון מכללו של רש"י ז"ל, הכלל „נחזר על הראשונות" שבארנוהו בהירושלים תרס"ו אחרי מלאת בתרס"ה ת"ת שנה אחרי מותו. במקום אחר כבר הזכרנו המדה פבא"פ, ועוד עתידים אנו לבארה אי"ה בארך ובהרחבת הענין בפעם אחרת, ופה נבאר בקצרה רק כדי להתר הסבך שבענינגו זה. בפרשה ד' 1 איננו מספר כלל שמלחמת המגפה מלחמת הדמים הזו היתה עפ"י שמואל נביא ה', נביא האמת.—מפרש בולט שרק הזקנים נהלו הענין- 3. 4- המקרא מזכיר בתור יועצים ועושים רק את הזקנים והעם, ולא כל נביא, ולהמעין יראה עוד כי כל עיקר ההדגשה של הפסוקים ג' 19 – 21 וד' 1 הוא להראות כי שגו הזקנים

שלא שאלו רשיונו של הנביא הנאמן לה׳, עד שאיננו מפיל דבר מכל דבריו ארצה, ואעפי״כ עברו הזקנים בשתיקה על הנביא הצעיר. ואחר „ויהי שמואל לכל ישראל" היה הפין הכותב לספר מה שיבא בפרשה ז׳ 3 ששמואל פנה לכל ישראל בהבטחה שה׳ יצילם מכף פלשתים אם ייחדו לבבם אל ה׳ לבדו ויסירו אלהי הנכר, ובעיקר נאפופי העשתרות, אלילת האהבה בתענוגיה, אלילת מיליטהדונים המתועבה. וא״כ בראשית פרשה ד׳ אחרי ויהי דבר שמואל לכל ישראל תבא הפסקה, נפסק הענין ונספר ספור צדדי נורא־נורא, ובראשית פרשה ז׳ קדם ויאמר שמואל לכל בית ישראל, אחרי ההקדמה ששמואל ראה כי זה בעשרים שנה נגהו כל בית ישראל אחרי ה׳ תבא המדה, נחזור על הראשנות, שחיזר הכתוב אל מה שהחל בפרשה ד׳ 6 והפסיק שם—ובא עתה פה בפרשה ז׳ ונומר, כי הוכיחם הנביא הנאמן לה׳, ובשמע העם לקולו לכל אשר אמר ואפילו בהוראותיו לשעה להקריב טלה חלב — יעו״י שמות כ״ב 29, וחברו בויקרא כ״ב 27. ועי׳ בע״ז כ״ב –ולשאב מים במקום יין שחסר להם ולשפכם לפני ה׳, ואחרי אשר שמע בית ישראל לנביא וגם התודו והודו כי אמנם „חטאו" ז׳ 6׳ אז באמת נושע בית ישראל הלך והושע עד שנכנעו הפלשתים—יעו״י ד׳ 9 – ולא יספו להתנפל עוד בגבול ישראל ותשבנה הערים הנכבשות ביד הפלשתים— לישראל, ושמואל נתקבל גם לשופט ושמעו לקולו אפילו להוראתו בענין שלום עם האמרי, שהוא מן ז׳ האומות.

עתה נבא לבקש המקום שבה עבדו ישראל את העשתרות: הבעל והעשתרית היו אלילי עמי הצפון הפורי

מקום שאיננו חסר כל דבר—שופטים י"ח 10—מקום עם הצידונים בעלי המסחר העשירים המתפנקים על כל טוב, וגם ישראל היושב שמה מבדל ומפרש מיתר אחיו — שם שופטים י"ח 23 — בעמק לבית רחב שגם מקדם לא היה לה דבר עם אדם, שם י"ח 7, שם נפתה לב ישראל ללכת אחרי התענוגים ויזנח אחר אלילת האהבה והתענוג עד אשר באו שם הנביא ותלמידיו — להקהיל את העם מדן ועד באר שבע—למלחמת החובה להוציא את הארון מיד הפלשתים אז נודעה ונגלה הארין ליתר בני ישראל — וזו היא „גלת הארין"--שופטים שם י"ח 30—שהיה בזמן חרבן שילו—שם 31—ודא, ודא. אחת היא, ואז כנראה עלה בידי שומרי הדת הפטריוטים האמתים לשלט על הקהל, ואז נקבין העם סביב בית שמש להוציא הארון מיד פלשתים בחזקה; אך מהפסוקים ו' 13 19 ומן ז' 2—6 משמע כי תשובתם היתה בראשונה מעושית, „התלהבות חקויית", לכן מצאה ההשגחה, כי עת לה' לעשות ותכבד יד ה' על הפלשתים עד כי מעצמם השיבו את הארון, והעם הנקבין בבית שמש שמחו לראות—שם ו' 13 וכן 19 צריכים להבין במלוא השם „בשמחה"—את הארון שב מאליו וע"ז חרון האף והמגפה אשר היתה בעם ואשר רכבה לבבם, עד אשר ננהו לבסוף באמת אחרי ה' לבדו וימירו את אלהי התענוגים והשעשועים באלהים אמת לבדו.

וכענין זה באר ידידי המנוח הרה"ח שר בן חיל העדולמים בקבצו „שושנים לשר בן חיל", את המקרא במדבר כ"א 18 באר חפרוה שרים במחוקק כרוה נדיבי

העם במשענותם.

באחרונה נ.יא מקרא סתום וקשה ההבנה שמדתנו „מצטרבת" גם לקצרות יתרה וגם למלוא מלים שהנביא השמיטן בדרך ידוע לו בסמכו על דעת הקורא.

ישעיה כ"ה 16 הנני יסד בציון אבן אבן בחן פנת יקרת מוסד מוסד המאמין לא יחיש. ונעיר אך ורק על עברו של גוף שלישי במלת יסד אחר הנני שבאה בגוף ראשן במדכר בעדו.

והנה עקר מלוא מלים הביאו המבארים למאות והכלל הזה ידוע לכל בר בי רב ואפילו דחד יומא. למשל:

בראשית ד' 23 כי איש הרגתי לפצעי וילד— הרגתי—להבורתי.

חצי הפסיק השני מתמלא מהציו הראשן בקחת השני מהראשון המלה הרגתי. וכן שם 24 מתמלא הציו של המקרא השני במלת יקם שבאה בהציו הקדם. בבמדבר כ"א 8 אש יצאה מחשבון. ולהבה יצאה מקרית סיחון.

ושם כ"ג 19 לא איש אל ויכזב. ו—לא—בן אדם— אל—ויתנחם.

ומקראות כאלה לאאות כי כן המדה, כן הדרך.

וכן יבואר פה בישעיה מקראנו שהכאנוהו.

הנני—מיסד—בציון אבן בחן פנת מוסד, הנה הוא יסד בציון אבן בחן יקרת מוסד המאמין לא יחיש.

יהקל על קורא צעיר הצגנו הגוף הראשון קדם, אבל כנראה הביא הנביא מקדם הגוף השלישי הנה הוא— יחזקיה כבר יסד—בפעל—בציון.

דור הנביא מאן לשמע לא לקולו ולא לקול המלך יחזקיה הצדיק, ובאו שניהם לידי העצה לגדל דור חדש על ברכי התורה והנבואה כדרך שעשה מ"ר ע"ה, ואחריו שמואל אליהו ואלישע. שיחזקיה הרביץ תורה ידוע כבר, וכן ישעיה כידוע מ„בניו" תלמידיו כי את מי יורה דעה ויבין שמועה? הלא לגמולי מחלב ולהמעותקים משדים שם 9.

בודאי יארכו הימים, אבל אתם המאמינים אל תקיץ נפשכם בהמשך הזמן „המאמין לא יחיש!"

א. מ. לונץ ז"ל

קורות היהודים בירושלים במאה האחרונה *).

תק"ע-תרע"ה.

מבוא

התקופה הזאת היא רבת העלילה בארץ הקודש בכלל ובירושלים, עיר המרכז, בפרט, כי בה רחב וגדל הישוב במאד באופן שאי אפשר היה לראות מראש. ואם כי בראשיתה, לאמר בהפרק הראשון (תקע—תר) צעד הישוב בצעדים מדודים אך בעקב התקונים המדיניים שנעשו מיד אחרי זה בארץ ישראל ובכל ארץ תורכיה והמאורעות

*) ברוח נדכא ובלב דוי הנני מוסרת המאמר הזה לדפוס. הרבה עמל ויגע בו אבא ז"ל בהתחלת החורף העבר; ברגלים כושלות, נשען על מקלו הלך לבתי זקני ירושלם לחקר ולדרש לזכרונות לקנות כתבי-יד, שטרי חוב וכל מיני דוקמנטים, כל החומר והלבנים הכין להבנין של „קורות היהודים בירושלם במאה האחרונה" והוא הבנאי איננו... עזב עבודתו באמצע, אך הספיק לסדר את הפרק הראשון, עוד חשב לעבר עליו ולשכללו כי בהרבה מקומות יש סימני הערות והוספות, לכהפ"ח יראה אור הפרק הזה, כמו שהניחו אבא, ולא תלך כל עבודתו לאבוד... ת. ל.

ההמיריות וההוהניות שקרו לאחינו בארץ הצפון ותנועת חבת ציון וישובה שהחלה להתפשט בכל הארצות, הלך ישוב עיה"ק וגדל בצעדי ענק ויתפתח באופן נעלה ומצוין כמו שיבואר. אולם טרם שנחל לבאר את המקרים והמאורעות לפרטיהן עלינו לתת לקוראינו תאור מתכונת העיר אז ומצב יושביה.

העיר היתה אז מצומצמת בפנים החומה וגם השטח הזה לא היה מיושב די, בכל רובע ורובע היו בתים רקים מאדם ולכן היה שכר הדירות בזול, וגם מחיר כל מיני מזון היה בזול ושארי צרכי אדם מלבד שהיו בזול היו התושבים מסתפקים במעוטם ויחיו חיים פשוטים מאד, ונהגו את עצמם במאכלם, חיי בתיהם ומלבושיהם באופן הנהוג בארץ הקדם ולא פנו למותרות, לעומת זה כמובן היה אז גם הריוח דל ומצומצם מאד.

העיר נחלקה אז, כמו שהוא גם היום, לחמשה רובעים שנקראו בשמות על שם רוב יושביהם, והם (לפי מהלך העיר) : א) ה ר ט א ־ נ צ ר ה (רובע הנוצרים) בצפון מערב העיר, שמשתרע על גבעת „אקרא" עד חומת העיר, בה ישבו כל הנוצרים ומפלגותיהם (מלבד הארמנים) ולכל אחת מהן היו כומריות גדולות בעד הכומרים, מוכדים, בתי ספר התתונים ותיכוניים ורוב היו בנינים חזקים שנבנו בתכונת מבצרים למען הגן עליהם בעת צר מפני גנבים ושודדים מפנים ומחוץ, המפלגות הראשיות שבהן עמדו תחת השפעת הפטריכים והן נתחלקו לשתי מפלגות ראשיות 1) הקטולית, תחת השפעת וחסות הפטריאך

הלטיני, 2) הסלווית, תחת השפעת הפטריך היוני. רבוי האורחים מארצות אחרות וביחוד מיון ורוסיא הסבו להעדות האלה הון גדול שנה שנה, שעי"ז יכלו לאחד ולגדל את בניניהם בפנים העיר וליסד להם מושבות ובנינים בבית־להם ושארי הכפרים הסמוכים לירושלים ולרכוש להם אחוזות גדולות מחוץ לעיר שנמצא להם אז לקנות במחיר זול מאד, ומהכנסות הרבות שבא לידם כלכלו את בני עדתם בלחם ובתי מעון חנם. גם להעדות היותר קטנות, כהסורים, המורונים (יושבי הלבנון) והקופטים ועוד, היו בתי תפלה מיוחדים ובתי מעון להעולים שלהם ב) בַּבּ האַן־א זֵית (רובע המושלימים) החל במורד המזרחי של גבעת אקרא וישתרע על פני כל המורד, עמק הטירופיין והלאה למזרח על פני כל גבעת בצעתא (שנקרא היום בַּבּ הִטֶא) עד חומת העיר, אבל החלק האחרון היה כמעט ריק מאדם ויושביו היו מבני דלת העם, לעומת זה ישבו המושלימים גם בחצרותיהם שבשארי הרובעים של העיר. ג) הַרת אל מגרבא (רובע המערבים, והם המושלימים שהגירו ממרוקו ואלגיר אשר באפריקא) גובל במזרח רובע היהודים ומשתרע עד לפני חומתו המערבי של הר הבית, רוב בתיו הם „הקדש" שהוקדש לפני מאות בשנים מאת אבו מדין אל גוס, ומהכנסותיו נתמכים בני העדה הזאת. ד) הַרט אל אַרמַאַן (רובע הארמנים) התפשט כמעט על כל חלק הר ציון שבפנים החומה עד המורד המזרחי, מספר הארמנים לא היה רב אך הכמריה שלהם גדלה מאד בעקב העולים הארמנים הרבים שעלו שנה שנה לחוג פה את חג פסחם.

ה) חָרַתְ אל יהוד (רובע היהודים) הכיל את כל מורד הר ציון כמעט עד קצהו. הוא נקרא בשם זה על כי בו התישבו היהודים מזמן קדום, אבל באמת היו בו רק בתים והצרות אחדים קנין בספם של היהודים. והיהודים ישבו בבתי הישמעאלים שמלאו את כל הרובע וששכרו אותם מהם על פי חזקה. וזה דבר החזקה: היהודי הראשון ששכר הצר מגוי וישב בה שלש שנים רצופות נהיתה ל„חזקתו" על פי תוקף שטר החזקה שנכתב בפנקס הבד"ץ ונמסר בידו לראיה. ואז היה אסור ליהודי אחר לשכור את הבית או החצר מהגוי, ורק הוא „בעל החזקה' היה משכירם ליהודים בדירה קבוע, והיו כאלו שרכשו להם חזקות אחדות אב בירושה מאבותיהם ואם בחזקת עצמם. ומזה הרויחו למצער את שכר דירתם הם ולפעמים גם עזר לפרנסת ביתם. בתים צבוריים ומוסדים כמעט שלא היו אז כלל לעדת היהודים בירושלם מלבד ארבעת בתי הכנסיות המאוחדים והחצרות הגובלות בהן, ובתי התלמוד תורה ועוד הצרות אחדות שנפלו להעדה בעזבון והקדש. החצר הגדולה שברחוב היהודים העקרי שנקרא בערבית „דיר שכנאזי" שהיתה אחוזת האשכנזים במאה החמישית היתה אז כולה חרבה ושממה ומלא עפר, מיום ששרפוה והחריבוה הישמעאלים, בשנת תפ"א, שנגשו בהם סבים עצום שלא יכלו לשלמו.

המשת שערי העיר שהיו אז (כי ה„שער החדש" נעשה זה כל' שנה, והשער הקטן „בַב—אַל זַהרַה" היה אז סתום באבנים) היו נסגרים בכל לילה משקיעת החמה

עד עלות השחר. (וגם ביום הששי בצהרים נסגרו על משך שעה אחת בשעה שהמושלימים הולכים להתפלל במסגד הגדול שלהם אשר בהרם), בכל רחובות העיר היו סובבים שומרים לשמור מגנבים, ושני השוקים הקדומים והם שוק הבשמים ושוק הבשר היו נסגרים בלילה בדלתות עץ לבלי יוכל איש לפרוץ דרכם. וגם בשארי השוקים נסגרו החנויות עם שקיעת החמה, ומשעה השניה והלאה היה אסור לאיש ללכת ברחוב. ועי"ז היו התושבים בטוחים מגנבים ושודדים. (ורק להיהודים ההולכים אל ביהכ"נ לפני אור היום ל„תקון חצות" וכדומה היה מותר ללכת ברובע שלהם גם בלילה).

בשני צדי הרחוב המשתרע משער יפו עד הרחוב המקורה (שנקראת היום בפי היהודים בשם „החנויות החשוכות") היו מדרכות קצרים לעוברים ושבים וזה הקטין עוד את רוחב הרחוב הראשי הזה, חלק גדול מהרחוב המקורה היה מלא ערמות אבנים ותלי עפר. וכל החנויות שבשני צדי הרחוב הראשי שבעת הן השוק הראשי (שוק הבאטראק) לכל מיני סחורות, היו מלאות עפר ודומן, ורק במשך הזמן החזיקו בהן אילי הארץ ויפנו אותם ויהיו להם לצמיתות. מספר יושבי העיר היה כעשרת אלפים נפש. ובהם כאלף נפש יהודים.

הנהגת העיר היתה מסורה בידי מושל העיר (מוטאסאלים) שהופקד מעיר הבירה. הדינים בין איש לרעהו התנהגו ע"פ משפט הדת (מחכמת שערייה) והשופט היה הקדי, וגם המושל לא היה יכול לתבוע לאיש על עונו רק

באמצעות הקדי, והוא היה הדן־יחידי [1]), ולעדים לא נתקבלו רק מושלמים ולא בני יתר העדות. ההנהגה הצבאית היתה מסורה ביד שר מאה, ושר הזנדרמים. צירי ממשלות אחרות לא נמצאו אז עוד בירושלם. ואולם בעכו נמצא כבר אז קונסול לממשלת אוסטריא ורוסיה ועוד, שהגין גם על נתיניהם היושבים בירושלם.

פרק א. תק״ע—ת״ר.

היהודים היו אז כלם לעדה אחת, עדת הספרדים וגם המשפחות המעטות מהמערבים שהיו בעיר והמשפחות הבודדות מבני האשכנזים נספחו אליהם, והאחרונים שנו רבם את בגדיהם האירופאיים בתלבשת הספרדים למען ינצלו מקנאת הקנאים הישמעאלים שעיינו את הפרנקים ושביניהם נחשבו בעיניהם גם היהודים האשכנזים, ואותם כנו בשם „שכנזי" (בנגוד להיהודים הספרדים שקראו אותם „יהוד" לאמר יהודי). והמה קבלו מעדת הספרדים תמיכה קטנה לפרנסתם שזה היה להם כסות עינים לשלוח שלוחים גם לארצות ח״ל מושב האשכנזים. העדה היתה קטנה ומצערה אך התנהלה בסדרים נבונים, בראשה עמד רב ראשי שנתכנה בתאר מיוחד „עט״ר" (עטרת ראשינו), ואליו נספחו בהנהגת העדה תשעה מהחכמים היותר מובהקים להברי בית דין, וכל ב״ד של שלש כהן בכהונתו שליש

1) זמן רב כהנו ארבעה שופטים, מארבע הכתות הדתות של המושלימים איש איש מכל כתה, למען יוכל כל מושלימי להתדיין, אצל שופט בן־מפלגתו.

חשנה, הליפות, ויחד נהגו מלבד את כל הענינים הרוחניים גם את סדר „החלוקה" הבאה מחו"ל, אך חשבון ההכנסה וההוצאה של החלוקה וגם ההכנסה המקומית לטובת תשלום המסים היתה מסירה בידי פקיד (או פקידים) שעליו הוטלה המשרה לחלק הכספים, לשלם המסים להממשלה ולנהל את חשבון ההכנסה וההוצאה [ההכנסה בשנת תקע"ד היתה סך 20. 101566 אריות[1], וההוצאה: תשלום חובות 38484 והוצאות הכולל 20. 18976 יתרון ההכנסה 44106 איריות, היא הגרוש, והתושבים כנו אותו בשם אריות ע"ש צורת האריה שהיה להגרושים העתיקים].

ומשרת הפקיד היתה חשובה מאד להחזקת הישוב אך קשה וכבדה היתה ולפעמים כרוכה במסירות נפש, כי כל התביעות והגביות של הממשלה הראשית והמתנות וכדומה היו הכל נתבעות ממנו, ובעת שהיה חסרון בהקופה היה מוכרח להשיג כספים ברבית ולשלם את הרבית בזמנו, וכמובן קרה שהיו זמנים שהפקידים לא יכלו למלאות את חובתם לנוגשיהם ומצבם היה ברע עד כי נאלצו לברוח מהעיר לחברון או עיר אחרת ולעזוב את משרתם לאחר, ובכל זאת נמצאו תמיד אנשים שקבלו עליהם ברצון את המשרה הכבודה הזאת.

העדה נחלקה אז לארבע מפלגות: א) מפלגת החכמים ותופשי התורה, אשר התפרנסו מתמיכות אחינו בחו"ל. ב) מפלגת האומנים והפועלים (רבם מילידי הארץ). ג) מפלגת

1) חשבון ההכנסה וההוצאה הזה העתקנו מפנקס בעל אקטף קטן בן 40 דפים שבו נרשמו כל ההכנסה וההוצאה בפרטות ובסדר נכון, שכתוב בעברית ובכתב אוספיניולי ונמצא בארכיון של מר חיים מיכל מיכלין.

הסוחרים, ואלו התפרנסו בעבודתם ומסחרם ולא לקחו כל חלק מכסף התמיכה. ד) מפלגת העשירים שעלו לבלות את יתר שנותיהם בארה"ק ולהקבר אה"כ באדמתה, והמה חיו מפרי כספם שהניחו בחו"ל בידי בניהם וקרוביהם (בהמפלגה הזאת היו אלמנות עשירות רבות ומהן נשאו לחכמים עניים).

להעדה היו שני מיני הכנסות, מקומית והצונית. המקומית היתה „מהכנסות העזבונות" אשר הונהגה ונתקנה עוד מרבני עיה"ק שבהמאה השלישית, והיא „כל מי מיושבי ירושלם בין שנולד בה ובין שבא מחו"ל אשר ימות בירושלם ובשעת פטירתו לא יהי' בירושלם אחד מיורשיו הראוי ליורשו עפ"י דין תורה אז יזכו פקידי כוללות העיר בכל מה שהשאיר אחריו בכסף מזומן או במטלטלין (תקנות ירושלם). ההכנסה הזאת הביאה אמנם סכומים הגונים לקופת העדה מאשר כי מרבית מהעולים לעיה"ק היו זקנים באים בימים, בכ"ז לפי עדות רבני העיר ומנהיגיה בימים ההם דיה היתה רק לתשלום המסים קנית, קרקע לבית הקברות ועוד [1]) ולכן הוכרחו להשתמש גם במס (גבילא) על מוכרי היין ועשית היין ועוד [2]) הטלות, לאמר מסים שהטילו בהערכה על העשירים לפי מצבם וכשגם אלה לא הספיקו להוצאות הוכרחו למלאותה מההכנסה החצונית לאמר החלוקה.

---

1) כפי עדות הרב ש. סוזין בהקדמת הספר תקנות ירושלם, ירושלם תר"ד.

2) מפנקס של הפקיד הנזכר.

ה ח ל ו ק ה נקבצה מארצות חו"ל ע"י השלוחים שהיו יוצאים תמידים כסדרם. השליחות נחלקה לשלש מחלקות. שליחות ארץ תורכיה, שליחות ארץ המערב (מרוקו ואלגיר שבאפריקא) ושליחות פראנקא (מערב אירופא).

חו"ר הספרדים נוכחו כי לב אחינו האשכנזים שבאירופא המערבית מלא חבה וחמלה לאחיהם חובקי אה"ק ונכונים הם לעזור להם, אך צנור ההשפעה של השולחים הבאה עליהם פעם לשלש שנים אינו מספיק להולכה של שפע תמידית ולכן החליטו לכונן באחת מקהלות אירופא הגדולות והקדומות מרכז גבאות לארה"ק שיקרא בשם פקידים ואמרכלים, שעל ידם יאספו כל הנדר והנודב לטובת ארה"ק מארצות אשכנז, הולנדיא, צרפת ואנגליא ועוד. ואחרי שקלא וטריא בחרו בהעיר ההשובה אמשטרדם, ובחדש כסליו של שנת תק"ע בה תשב לכסא עד היום. וגבאיה הוכתרו בתאר הכבוד „פקידים ואמרכלים". הראשונים שכהנו בהכהונה הזאת היו הרבנים: כמוהר"ר י צ ח ק בה"ר נטע ב ר י י ט ב א ר ט, המכונה ג ו ט א י י נ ד ע והר' א ב ר ה ם במהר"ר אהרן פ ר י נ ץ מ א ל ק מ א ה ר, וכמוה"ר צ ב י ה י ר ש ל במהר"ר משה ל ע ה ר ן. המשרה הזאת הושמה בראשונה על שכמם מאת בני ירושלם של עדת הספרדים ואשכנזים. ונזר הגבאות נשלח לידם ע"י השדרי"ם ר' י ע ק ב ד ו ד יקותיאל הכהן ר א פ פ א פ ו ר ט, ור' ר פ א ל י ע ק ב מ ט ל ו ן מירושלם, ומשרתם זאת נתאשרה בחדש אדר שנה ההיא, מאת האבדק"ק אמשטרדם הרב מוהר"ר י ע ק ב מ ש ה זצלל"ה. ובחדש כסלו תקע"ג כאשר היה

באמשטרדם השר"ר הר"ר יצחק בן רבי ס"ט. החתם גם הוא עליו. עפ"י כתב הנבאות ניתן להם הכח והעוז לנהל את כל ענין מעשה הצדקה של א"י כפי שיראו לטוב עפ"י חוות דעתם והסכמתם הם מבלי שיוכל שום איש לערער עליהם או למחות כנגדם" ומעת ההיא והלאה הכניסו הפקיא"מ את עצמם בכל עניני א"י. ומלבד פעולתם העקרית בנוגע להחלוקה, שמו את לבם ליסד מפעלים קביעים, ולכל מפעל טוב וענין חשוב שנעשה באר"י וביחוד בכל עת צרה ופגע שלא תבא, היו הם ראשי העושים והמעשים, ועי"ז היה תמיד דעתם נשמעה ומכרעת, תמיד עמדו בחליפת מכתבים עם הרבנים והמנהלים שם „ארבע הארצות" (ירושלם, צפת, חברון וטבריא).

ומזמן לזמן היו שולחים גם שליח לערי רוסיה ופולין, וההכנסה הכללית היתה נחלקת לשלשה חלקים (כמו שהיא נוהג עד היום בעדת הספרדים) שליש להוצאות העיר, שליש לתמיכת אלמנות ויתומים עניים שאין להם כל מלאכה, ושליש להספקת החכמים שנקרא בשם „תפארת ישראל" ושנתחלק להחכמים לאיש איש כפי ערכו ומעלתו שתי פעמים בשנה בחג הפסח ובחג הסכות, מלבד ראש הרבנים והמנהיג שהיו לוקחים חלוקה אחת יתרה בין שתי החלוקות הנזכרות. הכספים היו באים לארה"ק באמצעות הגבאים על החלוקה שבקושטא, ורבני עיה"ק וראשיה היו שולחים להם מדי שנה בשנה השבון ההכנסה וההוצאה. לגדולי החכמים היתה הכנסה נוספת על חלקם מהחלוקה א) משליחות לארצות חוץ. ב) מהכנסת הישיבות שהיתה כמעט לכל אחד מהחכמים הגדולים. הישיבות בימים ההם

(ובן תמה עד היום בעדת הספרדים) אינן כהישיבות הנהוגות בערי אירופא הנועדות להגדיל את ידיעות התורה בין הבחורים ועולי־ימים כי אם נועדו ביחוד רק לחכמים נודעים בשם אשר יבואו ללמוד בה אם כל היום כולו או חלק ממנו, ובעד זה יקבלו סכום קצוב שנה שנה ממיסד הישיבה (רק לרגלם ישבו מספר בחירים השוקדים על למוד התורה), והישיבות האלו הן רק מסדים לתחזקת החכמים. מיסדי הישיבות האלו הקדישו על הרוב בחייהם סכום קצוב לקרן קיים אשר פרותיו תהיינה להספקת החכמים הלומדים בהישיבה, או שישלחו שנה שנה הספקת השנה להחכם העומד בראש הישיבה. יש ישיבה שהכנסתה מרובה וישיבה שהכנסתה מיעטת, וכמובן שהעשיר שהקדיש סך גדול להחזקת ישיבתו יבחר לו את החכמים היותר נודעים והיותר מצוינים. הכנסת הישיבה היותר השובה הביאה אז ללומדיה סכום של 120 גרוש בשנה והיותר עניה שבהן הביאה 50 גרוש לשנה. זכות תלמיד בהישיבה עובר בירושה מאב לבן ומספר הישיבות הלך ורב מדור לדור ע״י שלוחי ההלוקה שכ״א מהם השתדל בהיותו בחוץ לארץ למצא עשיר אשר יכונן על שמו ישיבה בירושלים למען ימנה גם הוא בלומדיה. אבל רבים מהישיבות נתבטלו במשך הזמן, אם מפני שמיסדיהם העשירים לא עזבו קרן קיים להספקתו ולכן נתבטלה ההספקה אחרי פטירתם, או גם מפני שבתי השלחנות שבהם הופקד ה„קרן קיים״ מטו ופשטו את הרגל ו„קרן הישיבה״ הלך לטמיון, אולם לעומת זה צמחו תמיד ישיבות הדשות. מלבד הישיבות האלו שלמדו בהם רק תורת הנגלה היתה אז ישיבת החסידים „בית אל״ שנוסדה אז בראשית

המאה הזאת מאת הרב המקובל הנודע ר' שלום שרעבי ז"ל ולומדיה מהחכמים היותר מצוינים עסקו בהתמדה בלמוד חכמת הקבלה ויתפללו בה בכוונות עפ"י הסוד (והיא מתקיימת עד היום) ולהישיבה הזאת היה זכות מיוחד לשלוה שלוחים מיוחדים בעד הספקת לומדיה.

הסוחרים האומנים והפועלים אעפ"י שלא קבלו כלל מהקופה ולהיפך הועמס עליהם לשאת חלק במסי הממשלה, בכל זאת לא קנאו בחחכמים ולהיפך כבדו אותם מאד, ויראת החכמים היתה על פניהם, יראת העונש שאם העיז איש המוני לבזות אחד החכמים תיכף היו הב"ד מטילים עליו (אחרי גבית עדות) עונש ידוע לפי החטא, פיוס ברבים, קנס לקופה של צדקה או גם חרם ונדוי שזה היה העונש היותר גדול וע"ז היה הנענש מוכרח להכנע, אך יותר מזה היתה יראת הכבוד היא יראת התורה ויראת הרוממות, כי החכמים ידעו לשמור על כבודם בשבתם בביתם, ובצאתם בשוק, הדרת פניהם ותלבשתם היפה והנקיה הוסיפה להם לוית חן, בלכת ראש הרבנים או ראש הבית דין הלך לפניו אחד השמשים לפנות לו הדרך, וכל העם היושבים על דוכני חנויותיהם או על כסאות אומנתם היו קמים מפניהם ודורשים בשלומם.

הסוחרים, עסקו רובם בסחר הארג (שהיה כמעט כלו בידי היהודים) שהיו מביאים מעיר החוף בירות או מדמשק, הלפנות, היינו חלוף מטבעות זהב במטבעות כסף ונחשת או להיפך, ומכירת וקנית מטבעות זהב קטנות לתכשיטי נשים, ולפעמים גם שטרי־המחאה על סוחרי בירות (גם

החלפנות היתה כולה בידי היהודים), ולמעט מהם היו חנויות מזון ברובע היהודים.

האומנים והפועלים: רוב ענפי האומנות היו בידי היהודים, בחייטות, סנדלרות, נגרות, ופחחים, וצורפי זהב וכסף, חרשי ברזל, עושי כרים וכסתות, והמה עבדו בחנויות אם ברחוב היהודים וגם בשוקים המיוחדים לזה, ופרנסתם היתה מצויה להם בריוח (כי הישמעאלים מאסו את המלאכה וגם אלה מהם שלא יכלו לחיות מפירות אחוזותיהם בעיר ובשדה, עסקו במסחר עם הפלחים בתבואה, ירקות ובשמים, משא מתן של בהמות אך לא במלאכה). הפועלים עסקו בכל מיני עבודות קשות, רבם היו מילידי הארץ ומתושביה מדורות קדומים, מצבם הרוחני היה דל מאד ורובם היו אנשים גסים והם נקראו בפי ההמון בשם „מוריסקא" וידעו רק התפלה ולקרוא לתורה עפ"י הנגון הקבוע בלי הבנת פירושה, אך עפ"י טבע הנטוע בבני ארץ הקדם לא בקשו מותרות, והיו שמחים בחלקם, ולעת ערב בכלותו עבודתו הקשה הלך לו הפועל אל ביהכ"נ ומשם הוא בא הביתה להתענג בחברת אשתו וילדיו על הסעודה הדלה והרזה, שיוגש לפניו.

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

ישוב חדש מהאשכנזים

בשנת תקע"ב פרצה מגפה גדולה בארץ הקדש, וביחוד הזקה מאד בארץ הגליל ואלפי נפשות נפלו לפי הרבה והיא ארכה יותר משנתים. רבים מיושבי׳ נמלטו עוד בראשית

המגפה לירושלם שאם גם בה פרצה המגפה אבל בה היתה קלה מאד ורק אנשים בודדים נלכדו ברשתה, ובין הנמלטים היו הרב הגדול ר' מנחם מענדיל תלמיד מובהק של הגר"א מווילנא והר"ר אברהם שלמה זלמן ציזק מקידאן שההליטו לכונן ישוב אשכנזים בירושלם. שניהם עלו יחד לראשונה בשנת תק"ע לצפת יחד עם שירת האשכנזים שעלתה עם הרב ר' ישראל משקלאוו1) ויחד עם המשפחות היהידות שהיו כבר בירושלם, עוד לפניהם, שמהם נודעים לנו בשמותיהם הרב ר' סעדי' אחד מתלמידיו של הגר"א ובנו ר' נתן נטע, והרב ר' משה, היו כעשרים נפש ומספר הגברים עלה למנין מצומצם, ולמלאות מנינם הוכרחו לרוב לצרף את אחד מעדת הספרדים או תנוק וספר תורה בידו 1) ומיד שכרו את החצר שבו היתה הישיבה של הרב הגאון ר' חיים בן עטר ז"ל בעל אור החיים, ובה קבעו ביהכ"נ

---

1) האגדה תספר כי בנסעו מקושטא לעכו נזדמנו באניה אחת עם הרב הגאון החסיד ר' אברהם דוד אב"ד מסיראקע בעל „לבושי שרד" ו„ערבי נחל" אחד מגדולי החסידים שבזמן ההוא. וכנודע היו שניהם מתנגדים זה לזה בעניני העבודה מן הקצה אל הקצה אך במובן בשבתם באניה התקרבו זה לזה ויפלפלו כל הזמן בנגלה ונסתר. ולבסוף לפני עזבם האניה מלבד שנעשו אוהבים זה לזה כמאמר רז"ל „ואת והב בסופה", הוברר אצלם ואצל שארי הגדולים שהיו עמהם באניה כי המנגד הגדול לחסידות ר' מנחם מענדיל תלמיד הגר"א גדול יותר בנסתר מהרב בסיראקע ראש עדת החסידים וכח הרא"ד מסיראקע יפה יותר יותר מהרמ"מ. בשם הרש"ס.

1) הקטן הזה חי עד העשר הרביעי להמאה הנוכחית והוא ר' אברהם ליפשיץ, שהיה מתפאר בזה לפני כל העולים החדשים וגם אני הכרתיו.

וישיבה ויתפללו בו כל ימי השבוע מלבד שבתות שפחדו להתפלל בו ולקרות בתורה משום שלא היה להם רשיון על ביהכ"נ כחוק, ואז התפללו בהפרוזדור שבין ארבעה בתי הכנסיות המאוחדים של הספרדים דמיוחד לסוכה, שנתן להם מאת העדה הזאת. שמחתם של בני העדה הקטנה הזאת גדלה מאד בביהמ"ד שאנה ה' לידם וקבעו בו מיד חבורה להגות בשיעור קבוע ביום ובלילה במקרא תלמוד ופוסקים וגם בתורת הנסתר וקבלה מעשית.

שני האנשים האלה הרב הגדול ר' מנחם מענדיל והרב ר' שלמה זלמן צורף שעמדו בראש העדה, אעפ"י שהיו רחוקים הרבה זה מזה בתירה והסידת בכל זאת ניכל לציין את שניהם בתור מיסדי הישוב של האשכנזים האחרון, שניהם ירו את אבן הפנה לבנין הישוב הזה ועל ידם הלך וגדול, שניהם היו אנשים מצוינים מאד, הראשון מלבד שהיה גדול בתורה בנגלה ובנסתר היה גם בעל רוח כביר וחובב ארה"ק בכל לבבו, הוא היה אחד מגדולי תלמידיו של הגר"א מווילנא שמלא את חפין רבם לעלות לארה"ק וליסד בה ישוב של אשכנזים „מתנגדים" או „פרושים". אבל מפחדם להתישב בירושלים מפני קנאת תושביה לכל הגרים הבאים מארצות חוץ לארץ, התישבו לראשונה בצפת ויהי שם מנהיג העדה עד יום בואו לירושלים, והראש"ז היה ג"כ תלמיד חכם גדול וגם אומן במלאכת הצרפות, איש בעל מרץ ומעשה, חצי היום ישב והגה בתורה וחציו השני ישב על שלחן עבודתו להרויח טרף לביתו. הוא היה יליד העיר קידאן וגם בעירו היה מצוין

בחבת ארה"ק וכשהחלו השיירות לעלות לארה"ק נמנה גם הוא בין העולים. מאד דאבה לבבו על שאין בירושלים ישוב מהאשכנזים, ולכן כאשר הכריחם המקרה לבוא ירושלימה דבר על לב הרמ"מ ודעימיה שלא יחתו מפני כל וייסדו בה ישוב למרות עול הגלות הקשה. ודבריו פעלו על לבותיהם ולא שבו עוד לצפת גם אחרי ששקטה המגפה בארץ. הוא היה איש גבה הקומה וגבור אמיץ בגופו וגם בעל רוח כביר ללחום בעד רעיונו גם נגד גדולים ותקיפים ממנו. וחפץ ה' הצליח תמיד בידו להוציא מחשבותיו הטובות לפעולות, העדה הקטנה הזאת הודיעה מיד בשמחה את דבר ישובם החדש לאחיהם שברוסיא, ולגבאי המרכז של החלוקה בשקלאוו והם האחים הגבירים ר' יעקב ור' יוסף רויזעס כתבו שישלחו את חלקם בכסף החלוקה ליד נשיאם הרמ"מ בירושלם, ומאז נהיתה החלוקה באה לירושלם (דרך חוף יפו) פעמים בשנה על שם הרמ"מ.

בחדש סיון תקע"ג עלה לירושלים גם הרב הגדול ר' ישראל משקלאוו (בעל פאת השלחן). הוא היה חברו של הרב רמ"מ מגדולי תלמידיו של הגר"א מווילנא שיסדו את הישוב של האשכנזים פרושים בארה"ק בשנות הששים למאה הזאת. בפרוץ המגפה בגליל (תקע"ב) נמצא הוא אז ברוסיא שנסע שם לעורר שם את אחינו על החזקת יושבי ארה"ק, ובשנת תקע"ג שב לצפת והמגפה שלטת עוד בכל תוקף עזה ויאלץ לברוח עם ב"ב [בחדש סיון] ירושלימה, אשתו אשר כנראה נוגפה עוד בהיותם בצפת מתה עליו בדרך, ויקברה בשפעמר (משפרעם) והוא עם ב"ב באו ירושלימה, ואולם גם בה שלטה אז המגפה

ובמעט כל בני ביתו מתו במגפה בימים הראשונים לשבתו בה. הרב הזה שב לצפת אחרי זמן קצר (בראשית שנת תקע"ד) וינהל שם את בני עדתו.

בימים ההם, (ביום ב' תמוז תקע"ג) נמלטו עוד שבעים ואחד נפשות אשכנזים מצפת מחמת המגפה ויבואו ירושלימה, ומפני שהיו בהם נגופים לא נתנה אותם הראשות להכנס העירה, ובהשתדלות פקיד עדת הספרדים הובאו להמערה הגדולה שבצפון העיר הנקראת מררת-אל מתג'אר, וכפי המסורה בשם מ ע ר ת צ ד ק י ה ו. שמה ישבו שמונה ימים, ואח"כ שכר להם הפקיד שני בתים קטנים של ערבים אצל חומת העיר ושמה ישבו עד סוף חדש תשרי תקע"ד שאז הורשה להם לבוא העירה אחרי אשר שלם הפקיד בעדם הג'פר (כופר נפש) כפי החק[1]. אין ספק כי מספר מהם נשארו בירושלים גם אחרי ששקטה המגפה אבל במותם לא נדע. כמו כן אין אנו יודעים אם בשנתים הבאות (תקע"ד—תקע"ה) באו עוד משפחות חדשות מהאשכנזים להתישב בירושלם, ואולם בשנת תקע"ו ידוע לנו שעלו לעיה"ק הרב ר' שלמה זלמן שפירא מוואלאזין ואתו צעיר ווילנאי מצוין שנודע בשם ר' אריי נאמן שלקחו להיות לחתן לבתו, וקרוב מאד שעמם באו

1) מפנקס חשבון הכנסה והוצאה של עדת הספרדים בזמן ההיא, ישם כתיב „ההוצאה עליהם (הפלטים הנזכרים) מאבל וג'פר (כופר) ושבירית 1135 אריות, ע"ז לקחתי סיוע מרבי משה אשכנזי 197.20, מיד נדיבים שונים ומיד השר ג'יליבי רפאל ס"ה 221.20, נשאר הוצאה 913.20 יש בידו כתב מן הרב רבי מנדל אשכנזי פקיד של שכנאז באומרו בבוא שליח של הכולל שכנאז תומ"י ישלח לי סיוע".

לעיה"ק גם הרב ר' הלל ריבלין בהרב ר' בנימין משקלאוו (תלמיד הגר"א) ור' יהודה יודיל ב"ר יוסף ממוהליב (שני אלה האחרונים חתומים על מכתב מירושלם תקע"ז שנתפרסם בה"ירושלים" כרך ד' צד 114), וכנראה שעם העולים האלו עלו עוד מספר ת"ח ובעלי אומנות כי מפני סכנת הדרכים וקושי הנסיעה היו נוסעים עפ"י רוב לארה"ק בשירות גדולות.

בין העולים ההדשים האלו היו אנשים חשיבים, בעלי צורה ובעלי מעשה ומרין ובהם נוסף כח ועוז להמתישבים הראשונים שעמלו בבנין ותקון הישוב והרהבתו. מאז נתחזק ונתבסס ישוב האשכנזים על יסודות חזקות, כי אחינו ברוסיה שידעו כי יש כבר קהלה חשובה מאחיהם בירושלם השתדלו בכל עוז לתמך בידם. גם מצבם הרוחני היטב כי בין המשפחות החדשית נמצאו צעירים שנזקקו להגדיל ידיעותיהם בתורה מפי רב ומורה ואז השתדל הרמ"מ ודעימיה להגדיל את לימוד השיעורים בישיבת "אור החיים" לכל כתה וכתה לפי מצב ידיעתה (מהמכתב מירושלם הנ"ל). ובין העדה הקטנה (וכמו כן בינם ובין אחיהם בצפת) הזאת שהיו כולם מסורים ל"ישוב ארה"ק לשמה" שררה שלום ושלוה בלי קנאה ותחרות וכולם יחד השתדלו בבנין ותקון הישוב ואיש לרעהו יאמר חזק. — מאז נמצא בירושלם שתי עדות מיוחדות: עדת הספרדים הקדומה ועדת האשכנזים פרושים הצעירה. גם הממשלה הכירה את האשכנזים לעדה מיוחדת; בכל זאת לעניני המסים היו האשכנזים נכללים בין עדת הספרדים. וכמו כן היו בתי

המטבחים. בית הקברות ועיד בידי הספרדים שנים רבות אחרי יסוד ישוב האשכנזים.

ישוב הספרדים הלך וגדל, גם מרבוי דפנימי וגם מהרבוי החצוני; הכמים, עשירים ובעלי בתים נהרו לעיה"ק מכל ערי ארץ הקדם, ביחוד רבו האלמנות הזקנות והם הלוו מכספם להעדה, וגם תמכו בידי החכמים העניים ועזרו להעדה בכל מקרה ופגע רע. מלבד הת"ח והתמהוי נמצא אז בעדת הספרדים גם חברות ל„תקון הצות" וחברת „מעטד", ומקופת העדה תמכו בידם לדוצאות דשמש, קפה1) וכדומה.

כשגדלה העדה ראו ראשיה כי לירושלם ולהם נאת שבראשם יעמד רב גאון מציין ובשנת תקנ"ג מצאו חו"ר העדה איש שהיה ראוי ומוכשר לשבת על כסא הרבנות בירושלם, והוא הרב הגדול כמוהר"ר יוסף רפאל הזן שכבר יצא שמו לתהלה בבקיאותו והריפותו ע"י ספריו הנודעים, חקרי לב, שמונה חלקים שו"ת ומערכי לב, ב' חלקים דרושים. ואם אמנם בעלותו ירושלימה לפני שנתים הגיד בפירוש כי תעודת בואו לארץ הקודש הוא אך ורק לשבת במנוחה, ויבחר לו אז את העיר הקטנה חברון למושב לו, בכ"ז אחרי שהו"ר ירושלם הרבו להפציר בו שיקח על שכמו את משרת הרבנות בירושלם, ובראותו כי כבוד עיה"ק דורש זאת ממנו נעתר לבקשתם ויקבל עליו את המשרה הזאת. שמחת יושבי ירושלם ברבם הגדול והמפורסם שבחרו בו גדלה מאד, כי ידע ידעו כי ע"ז יגדל כבוד ירושלם ויוטב המצב הרוחני ואגבו גם המצב החמרי ולכן עשו לכבוד בואו חגיגה גדולה ונהדרה שלא היתה כמוה

1) כנהוג עד היום שנותנים לאלו הקמים לתקון חצות לשתות קפה

בירושלם, כל גדולי ורבני ירושלם הלכו חברונה ויביאוהו בכבוד גדול ובבואו קרוב לשערי ירושלם יצאו לקראתו כל היהודים אנשים נשים וטף ויביאוהו העירה בקול המון חוגג. הרב חזן נהג את רבנותו בכל תקף ועוז וגם בעיניני הממשלה היה נכבד וחשוב מאד כי חכמתו, והדרת שיבתו שתו לוית חן למשרתו הגבוהה, „ובימיו נעשה נס" [1];

שבע שנים ישב על כסא הרבנות וכל יושבי עירנו כבדוהו והעריצוהו במאד ויקראוהו בשם הרב חק"ל, לאמר בעל המחבר של ספר חקרי לב וברמז להפתגם המסתורי „הקל תפוחין קדישין". וביום כ"ג חשון תק"פ עלתה נשמתו השמימה.

לאות כבוד לזכרון המנוח לא מנו הו"ר העדה רב אחר על כסאו עד אחרי עבור שנת האבל שאז בחרו בהרב הגדול, זקן ונשוא פנים, שהיה ג"כ מרבני איזמיר שעלה לעת זקנותו לעיה"ק ירושלם לבלות יתר שנותיו במנוחה, הוא הרב ר' יום טוב דאנון זצ"ל. אך הוא לא האריך ימים במשרתו ובשנת תקפ"ג שבה הוחו אל על. קרוב לשנה לא מלא איש את מקומו ורק בשנת תקפ"ד נמנה הרב שלמה משה סוזין על כסא הרבנות בירושלם והוא האריך ימים על משמרתו יתר מהרבנים שקדמו לו, עד שנת תקצ"ו.

---

1) מהותו של נס זה לא נזכר ברשומת „שלשלת יוחסין" של משפחת חזן (שנדפס בסוף ספר ישרי לב) שמשם העתקנו הדברים האלה וגם זקני ירושלם החיים עמנו כהיום אינם יודעים מזה דבר, אך אין ספק שהיה נוגע בענין הקלת עול הגלות.

ישוב האשכנזים גם הוא הלך וגדל מעט מעט. רבם היו אנשים עניים שכל משענתם ופרנסתם היתה על החלוקה הבאה משקלאוו, ובשגדלה העדה לא הספיקה החלוקה לפרנסתם ורבים מהם סבלו עוני ומחסור. מלבד זאת נהי' קלקול בגבית החלוקה ברוסיה, כי פרנסי העדות שם הרשו את עצמם ללוות מקופות רמב"ן לטובת צרכי עדותיהם ובבוא השליח מא"י לא היה להם לשלם את החוב, ע"ז מעטה החלוקה מאד ומצב האשכנזים בארץ הקודש שנתפרנסו אך ורק מהחלוקה היה רע ומר מאד. ויתעוררו ראשי העדה בצפת ויבקשו את גדולי הרבנים ברוסיה לתקן תקונים ולגדור גדרים לטובת החזקת ישוב ארה"ק. התעוררותם עשתה פרי, כי גדולי רבני רוסיה כהרב ר' ארי' ליב קצינלנבויגין מבריסק והרב ר' חיים מוולוזין ועוד יצאו בקריאות לעם כי אסור לנגוע בקופת רמב"ן ולהשתמש בה לצדקות אחרות. אולם כל קריאות הרבנים הועילו אך מעט לטובת החלוקה הבאה מרוסיה כי מפני הלחץ והעגי ששרר ברוב קהלות רוסיה לא יכלו גבאי הצדקה לפעמים למנוע מלהשתמש במעות רמבעה"נ לצורך פדיון שבוים והספקת עניים רעבים ללחם. בשנה זו פנו האשכנזים לבקש חלקם בחלוקת הפקידים והאמרכלים של אה"ק בעי"ת אמשטרדם, כי עד עתה אם כי כבר עברו עשר שנים מיום שנוסד ישובם לא זכו עוד לקבל ישר תמיכה ועזר מהפקוא"מ באמשטרדם שעל ידם נאספו כל נדבות ארץ אשכנז והולנד. וכאשר שלחו הספרדים שליח כוללם לאמשטרדם שלחו גם האשכנזים מירושלם שליח מיוחד לדרוש את זכות עדת האשכנזים

בכספי אמשטרדם, ולפעול שיקצבו חלק מסוים מהצרקה לעדות האשכנזים שבארה"ק ושישולת ישר לידם. ועפ"י החלטת הרבנים דאמשטרדם, הַג, ורוטרדם נמסר ענין פתרון השאלה להפקוא"מ שהם יפתרוה עפ"י חות דעתם ובניסן תקפ"ג נעשה הפשר שעל ידו קבלו האשכנזים בירושלם 39 % והספרדים 33 %.

תקפ"ג.— יסוד המיסיון הבריטית. חברת ההסתה שבלונדון בהודע לה כי הישוב בירושלם הולך ומתגדל ובהשבה כי מפני העניות וחוסר מוסדים פילנטרופים ילכדו נפשות רבות בחרמה, יסדה פה בשנת תקפ"ג סניף לחברתה ותחל את עבודתה המטושכה בעיה"ק כאשר נבאר להלן. בין ראשי פעולותיה שלהו הנה רופא מומחה שיבקר את החולים חנם וגם סמי מרפא, נתני להם ובמשך השנים הרחיבה חוג פעולותיה הפילנטרפיות שתוכם עצור רעל לענה, ותהינה ימים רבים לאבן נגף ולצור מכשול לעדת היהודים בירושלם.

— — — — — — — — — —

עוד לא עבר חצי יובל מהעת אשר סבלו תושבי עה"ק ובתוכם היהודים תלאות וחרדות ע"י חיל הצרפתים, והנה עוד הפעם שואה ומשואה. בשנת תקפ"ד התקשרו הישמעאלים יושבי ירושלם למרוד בסלימאן פשה פחת דמשק אשר הכביד עולו עליהם מאד. ובמבצר שבירושלם היו רק כחמש מאות אנשי חיל מחיל הארנוטים, ויעשו יושבי ירושלם בערמה ויאמרו לשר המבצר כי חפצים הם להלחם עם יושבי בית לחם. לכן ילך עם אנשי

הילו להלחם עמהם, ובתום לבבו האמין להם וישאיר בהמבצר רק אנשי צבא מעטים והוא עם כל אנשי צבאו הלכו בדרך בית לחם. הם אך יצאו את העיר ותושביה מהרו ויגרשו את בני החיל המעטים מן המבצר וילכדוהו, ומיד ירו בכלי תותח להודיע להאנשים אשר מחוץ לעיר כי כבר לכדו את המבצר. אז הבין שר המבצר את תרמיתם אך אחר המועד והתושבים באו העירה ויסגרו שעריה. השר ואנשי חילו המעטים ברחו מפחדם לדמשק וממשלת העיר נשארה בידי המורדים אשר השחיתו התעיבו עלילה וביחוד הטילו על עדת היהודים הקטנה מסים כבדים מנשוא.

כאשר נודע דבר המרד להממשלה בקושטא, מהרה לצוות אל עבדאללה פשה פחת עכו ללחום עם יושבי ירושלם, ובחדש תשרי תקפ"ו עלה על העיר בחיל גדול ויחן על הר הזתים, וממורד הר המוריה ירה כדורים על המבצר (הישן) העומד בצפון מקום המקדש. אך יושבי המבצר לא עמדו מנגד ויורו גם עליו חצי מות, ויאלין לעזב את הר המוריה ולשוב למקום תחנתו שבראש הר הזתים ומשם ירה בכלי תותח על העיר ויהרבו ויהרסו בתים רבים, אך איש מיושבי העיר לא נהרג 1) כי כלם התחבאו בבתי

1) הר"י שווארץ בספרו „תבואות הארץ" וגם בתרגומו האשכנזי Das heilige Land מיחס את הדבר הזה לנס ופלא, וכותב „לא יאומן כי יסופר הדבר, אך בכ"ז כן הוא". אך בכ"י של אחד הזקנים המפלגים בעיר קדשנו שהי' לפנינו מסופר כי רק שלשה כדורים ירו בכל יום העירה, וגם אותם קלעו במקומות פנוים ואינם מיושבים מבני אדם לאיים את המורדים ולהפחידם כי יפתחו את שערי העיר, ובכ"ז נהרסו בתים רבים ויושבי העיר היו כולם נחבאים בהמרתפים והמחילות, ורק ביום האחרון התרה בהם, כי אם לא ימסרו את העיר אז ישרפנה כלה וילכדנה בחזקת וישלול שלל.

האוצר והמרתפים שמתחת להבתים (ורק הרב המקובל כמוהר"ר ידידי' אבולעפיה במאנו לבטל מצות סוכה נפגע ברגלו מאחד הכדורים וישאר נכה רגלים עד יום מותו) ולבסוף הסכימו המורדים למסור את העיר בידי הפחה אחרי אשר גם הוא הציע לפניהם תנאי שלום נאותים. וביום הושע"ר נמסרה העיר בידו וביום שאחריו (שמיני עצרת) פתחו יושבי העיר את השערים והוא נכנס עם חילו ברוב כבוד והדר העירה, וכל גדולי העיר מכל בני הדתות באו לברכו ולנשק ידיו. וגם ראשי ופקידי עדת היהודים באו לברכו. ויטיל על היהודים לשלם מס שנתי בתור שכר שמירה לבלי יגעו בהם התושבים לרעה. שלשה ימים ישב עבדאללה פחה בירושלם ואת המשרות העביר מאיש לרעהו. וביד כל אחד נתן מאמר כי הוא ממנה אותו. ויניח חלק מחיל צבאו בהמבצר, וביום כ"ד תשרי עזב את ירושלם וישוב לעכו. בתום השנה כשהלכו פקידי עדת היהודים לעכו ויביאו אליו את המס שהטיל עליהם, קבלם בספ"י ויתן לכל אחד למנחה צניף של צמר לצנוף מסביב למגבעתם לאות כי מרוצה הוא מהם, וגם מכתב מליצה להמושל שהפקיד בירושלם כי ישים עינו עליהם לטובה.

כאשר אמרנו לקחה עדת האשכנזים לה לביהמ"ד את הבית שבה הי' ישיבת הגאון כמוהר"ר חיים בן עטר זצ"ל; בראשונה התפללו בה רק בימי החול כאשר הזכרנו. אולם אח"כ החלו להתפלל בו גם בשבתות וימים טובים, ובכ"ז היו תמיד בפחד ודאגה לבלי יודע להפקידות כי עשו להם ביהכ"נ, ולא פעם ושתים הוכרחו לבוא בלילה ולהוציא ממנו את ספרי התורה. אך בכ"ז התאמצו לחזק את מצבם

באמצעות קונסולי ארצות מולדתם, שישבו בערי החוף חיפה, עכו ובירות. ביחוד יזכר לטוב שם האדון רפאל פינאטי (הוא אחד משלשת האחים אליהו, רפאל והלל לבית פינאטי אשר נתכבדו בתואר הכביד „גנרל קונסול לממשלת רוסיה על חופי ים התיכון") קונסול אוסטרי בעכו שהשתדל לפני פחת עכו וגם לפני הולי בדמשק לטובת היהודים בירושלם[1]). גם השר אנטוניוס קאטיפאגי קונסול רוסיה ואוסטרי בעכו הגין על היהודים וביחוד על האשכנזים, וישלח למענם מכתבים לאוהביו ולמיודעיו שבירושלם להגן עליהם ולעזרם בעת דחקם[2]). הישמעאלים שראו כי ראשי עדת האשכנזים הנכחית הם אנשים כבירי כח ורבם חוסים בצל ממשלת אירופא, חדלו להציק להם בדבר ההובות, אולם רדיפות, בזיונות ומכות לא חדלו מהם. את זה קבלו בני העדה ההדשה הזאת באהבה, לאמר לשם גלות ויסורי ארץ

---

1) מכתב בשפת טורקית מאת הולי של דמשק להשר רפאל פוגאטי שנכתב ביום 8 אב שנת 240 למספרם, נמצא בידנו והננו נותנים בזה העתקתו לעברית: „לכבוד פאר האמה היהודית והעדה הישראלית ידידנו מר רפאל קונסול אוסטריה, יהיי סופו טוב.

קבלנו את מכתבכם בנוגע להתנצלותכם על אשר לא שלחתם את מתורגמנכם לקבל פנינו בחאן אלמינה ביום שבת. התנצלותכם נתקבלה ברצון משום שאנו יודעים מקדם ומעכשיו אהבתכם ונאמנותכם לנו, גם בקשתם בנוגע להיהודים תושבי ירושלם ה' ישמרה, עבור למראית רצונכם נציה להמתסלם שלנו בירושלם שיסעד אותם ויתן להם הגנה יתירה ושמירה מעולה. והיה ידוע, ביום 8 אב שנת 240— ולי דמשק חאגי מצטפה.

2) היהודים ידעו להכיר טובה למטיבהם ושנים אחדות אח"כ, בשנת תקפ"ו, כשהלכו שני משולחים מאה"ק לערי ליטא הודיעו לאחיהם את חסדי האנשים האלה ובשובם הביאו להם מכתבי תודה וברכה כאשר נזכר להלן.

ישראל. למען הנצל מעט מהרדיפות והתלאות, השבילה עדת האשכנזים אשר מספר בניה נתגדל שנה שנה להרחיב את משכנה ה"אאת מרחוב היהודים לצד מערב במעלה הר ציון ברובע הארמנים. אשר הם, בהיותם ג"כ גרים בארץ, לא הציקו להיהודים שכניהם.

בשנת תקפ"ז הופיע ממערב אור נגה על שמי הישוב בירושלם, כי בראשיתה בא לבקרה אחד מגדולי ואצילי עמנו בבריטניה הוא השר משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית. הוא בקר את ראשי שתי העדות, ובארבעה הימים שישב בירושלם הכיר לדעת את מצב אחיו שהשליכו ארצם ומשפחתם ויעלו לחונן את עפר ארה"ק ולבלות את יתר שנותיהם בארץ אבותיהם, ויחליט לתמוך בימינם בכל אשר יוכל. עוד שש פעמים עלה השר לבקר את ארה"ק ובכל פעם עזר את יושביה בנדבות וגם יסד מוסדי חסד ועבודה לטובתם (כאשר יבואר בהמשך המאמר), וגם בשבתו בארצו שלח תמיד נדבות להחזקת ענייה. הוא היה הרוזן הראשון מבני עמנו שעלה לבקר את אחיו בארה"ק, ובשובם לביתם פרסמה אשתו מחברת קטנה באנגלית1) שבה תארה באפן מצוין את מראה עיר הקודש והרגשות הנעלות המתנוצצות בלב כל איש יהודי בבואו אליה, והמצב הדל של יושביה היהודים והתלאות שהם סובלים.

1) Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine by Judith Montefiore, London 1836. לא נתפרסם ע"י מוכרי ספרים, ותמצית ממנו תורגם בגרמנית בספר השנה של וורטהייטר, וויען, 1843.

בשנה זו אבדה עדת האשכנזים אבדה גדולה שאינה חוזרת כי ביום א׳ ר"ח אדר נאסף אל עמיו מורה ומאורה, נשיאת וקברניטה הרב הגדול כמוהר"ר מנחם מנדיל, ויתאבלו עליו במאד. ומאשר כי שמו היה נכבד בכל ארץ רוסיה חששו ממלאי מקומו פן יתמעט מנת החלוקה ולא יוכלו לכלכל אף בלחם את ענייהם, ולכן התעודדו וימהרו לשלוח ביהד את ראשי עדת הפרושים שבצפת שני שלוחים לחזק את המעמדות ברוסיה לבל יתמוטטו. במקום הרב המנוח ר׳ מנחם מנדיל מנו ראשי העדה בתור ראש העדה את בנו הרב ר׳ נתן נטע ואת הסוכנות והגזברות נתנו על שכם הר"ר ארי׳ נאמן ושניהם מלאו את תפקידם באמונה. המשולחים היו החכם היקר רבי שלמה זלמן שפירא מירושלים והחכם ר׳ שלמה זלמן כהן מצפת. ראשי העדה בירושלים השתדלו בינתים ללות כסף בנשך [1]) לפרנס את בני עדתם בלחם עד בוא כסף המעמדות. המשולחים הצליחו בדרכם לחזק את מעמדות החלוקה, וכפי הנראה מצאו המשולחים האלה לנכון להעתיק את מושב „הגבאות הראשיות" שהיתה עד העת ההיא בעיר שקלאוו, לווילנה בירת ליטה, שבה נשארה בשלמותה עד הזמן שהתהילו כוללות הפרושים להתפרד ולהתפורר [2]). העתק מושב הגבאות לעיר ווילנה שנודעה כבר אז בגדוליה, חכמיה ועשיריה עֵזֶר עיקרי לבסוסו של כוללת הפרושים וחזוקו. רבני העיר הזאת

---

1) את הכסף לוו לפעמים גם מאת ראש כניסת הארמנים על שטרי חוב כתובים בכתב עברית.

2) ועד היום בה מושב הגבאות של כוללות ליטה, זמוט, קורלנד וליפלנד.

ופרנסיה עמדו תמיד בחליפות מכתבים עם רבני ארה"ק וראשיה בכל הנוגע לחזוק מצב קהלות הפרושים. המשילחים הבינו לעשות גם לטובת מעמדם המדיני של היהודים באה"ק, ובהיותם ברוסיה פרסמו את טובת מטיביהם שהשתדלו לעזור את היהודים בארץ ישראל ממצוקות ותלאות, והם האחים לבית פוגאטי קונסולי רוסיה על חופי ים התיכון והשר אנטוניוס קאטיפאגי קונסול רוסיה ואוסטריה בעכו. ובשובם לארץ ישראל הביאו עמם מכתב תודה וברכה רצוף עם שיר ותפלה מאת עדת הפרושים יושבי ליטה ורוסיה הלבנה להשר אנטוניוס קאטיפאגי, ובשנת תקפ"ה שלחה עדת הפרושים שבליטה שיר בשם „מנחת כליל" להאחים לבית פוגאטי [1].

המשולחים שיצאו כפעם בפעם מעדת האשכנזים שבירושלם והמכתבים אשר הפיצו תושביה הראשונים, עוררו את אחינו שבארצות המערב לעלות ירושלמה ולבלות בה את יתר שנותיהם. משפחות שלמות וגם חבורות של משפחות ובהם גם אנשים צעירים, מלומדים, בעלי דעה ורעיון כביר, אומנים מצוינים[2] ועשירים

1) המכתב והשירים האלו חוברו מאת המשורר הנודע אד"ם הכהן ונדפס בספרו „שירי שפת קדש" ח"א עמוד 137—144 ועמוד 145—151.

2) אלה דברי החכם ד"ר א. ל. לוי במכתביו משנת תקצ"ח (בדביר חלק א' עמוד 47) „והיה לנו ר' מרדכי פתח בירושלם למשל אחד מני עשרה, כי הוא היה לפנים פאר עקד האומנות בווילנא, וגם היום יוכל להתגדר באומנתו אף בארץ אשכנז, ויעזוב את כבודו את שפעתו, לאכול לחם עצבים בזעת אפים בירושלם, ועוד זולתו

מפורסמים עזבו את ארץ מולדתם וילכו נדוד חדשים מספר למען הסתפח בנחלת אבותיהם. העולים האלה אשר מרביתם היו מארץ ליטה ורוסיה הלבנה ומעטים מיתר ארצות אירופה, חזקו ואמצו את הישוב הצעיר של עדת האשכנזים ויתנו לו הכח והעוז ללחום עם כל המפריעים והמכשולים שמצא על דרכו, להתקדם ולהתפתח במדה השובה.

שנים מהעולים בראש העשריה האחרונה של המאה הששית ראוים להזכר ביחוד. הראשון היא הרב ר׳ יהוסף שווארץ ז"ל מביירן שבא ירושלימה בי"ג ניסן תקצ"ג, אשר הלק גדול מזמנו הקדיש למחקרי הארץ ודברי ימיה ונתפרסם מאד בספרו החשוב „תבואות הארץ" שהיה למקור ישע לכל חוקרי הזמן, כהיהודים בני העמים, ומיד אחרי צאת ספרו לאור תורגם ללשונות אשכנז ואנגלית. ויהוסף המשביר את תבואות הארץ לא בא לעת זקנותו לארה"ק, כ"א בהיותו במבחר ימי עלומיו, מיד אחרי עזבו את בית מדרש העליון למדעים שבעיר ווירצבורג. ובטרם לקח לו עזר כנגדו עזב את ארץ מולדתו, אחיו ובני משפחתו ויותר משנה הלך נע ונד בארצות שונות (לרגלי הדבר והמלחמות אשר שררו אז בארץ תוגרמה והארצות הסמוכות לה) בטרם זכה לעמוד על אדמת הקודש[1].—השני

נמצאו בזה כמה הרשי אבנים מהירים במלאכתם אשר גם חכמת ארץ אשכנז יכתביה לא מוזרים המה להם אבל רוח האמונה חזקה עליהם ותוליכם אל ארץ הקדושה".

1) את תולדות הרב הזה ואת אשר פעל במדע ארה"ק ושאר ספריו פרסמנו בראש ספרו „תבואות הארץ" שהוצאנו לאור מחדש בתקונים, הערות והוספות רבות עפ"י התגליות והמחקרים היותר חדשים (ירושלם תר"ם, בתור הספר השני של הקובץ „אוצר ספרות ארץ ישראל" ובלוח א"י שנה ו׳.

הוא הגביר הנודע ר׳ שמריהו לוריא. הגביר הזה שהיה מפורסם בעשרו ופזרונו בארץ רוסיה לקח עמו מלבד בני ביתו גם רבים מקרוביו ובני משפחתו (מספרם עלה כארבעים נפש). הוא לא בא כמרבית העולים בעת ההיא להקבר באדמתה כ״א להיפך להחיותה ולעודדה. חשב חשב הר״ש. לוריא, כי בעשרו וכשרונותיו המיוחדים לעסק ומסחר יוכל לעשות עסקים גדולים גם בארץ הנשמה הלזו ועי״ז ימצאו חית ידם אלה מיושביה היהודים החפצים ומסוגלים בעבודה ומלאכה. אף אמנם התחיל מיד אחרי בואו לפעול ולעשות, וישיבתו בירושלים, אם כי ארכה רק כשנתים, הועילה הרבה לחזוק הישוב הרך והצעיר של עדת האשכנזים והטבת מצבו, כי עזר מכספו לעניי העיר וצרכי העדה. גם פקידי הממשלה ואילי הארץ נשאו פניו. ובאמץ לבבו הרחיב לשכר בתים בעדו ובעד בני משפחתו הלאה מרובע היהודים, עד כי מעט מעט נתישבו אחרים מבני העדה הזאת ברובע באב־הטה אשר בצפון מקום המקדש. אולם העת ההיא לא היתה מוכשרת כלל לעסקים גדולים ואחרי עבור שנתים ראה כי כבר אבד חלק גדול מכספו. ואם ישאר עוד בירושלם יאלץ גם הוא באהרונה להיות אחד ממקבלי תמיכה כיתר אחיו, ולכן החליט לשוב לארצו. בניסן תקצ״ד שלח את ב״ב לרוסיה והוא נשאר עוד כל ימי הקיץ בירושלם לגמר את עסקיו. בקיץ הזה הציג את עצמו לפני אב־והים פשה שבא אז ירושלימה להכניע את המורדים, והפחה שמח למצוא בירושלים עשיר ובעל כשרונות מצוין כמהו ויבטיחהו לתמכהו, אז נחם כמעט על החלטתו לעזוב את ארה״ק, אך מאשר כי כבר שלח את ב״ב לארצם, שב גם

הוא בסוף הקיץ לארץ מולדתו.—אם נתבונן למצב החיים החמרים בירושלם בעת ההיא שלא רק מנעמי החיים חסרו בה כ"א גם החיים בעצם היה קשה מאד. מכל צרכי החיים לא נמצאו רק הדברים היותר נחוצים, ולמרות החלואי הארץ לא היה אז בה אף רופא מוסמך ובית מרקחת, ונוסף לזה תלאות הגלות, הרדיפות והמהומות אשר קצתם תארנו כבר למעלה[1]. אם נתבונן לכל אלה אז נכיר כי רק אהבת ארץ אבות ורוח של קדושה וטהרה מלאו את הדרי לבב העולים, וברגש קודש נזכיר את החלוצים האלה אשר במסירת נפש ממש סללו לנו את הישוב בירושלם ויתר ערי ארה"ק.

— — — — — — — — —

בשנת תקצ"ב פשע מחמד עלי פחת מצרים בשלטן מחמוד אדונו ויפרק את עולו ממנו וישלח את בן הורנו אברהים פשה עם חיל גדול ללכד את ארץ הקדש, ובלי מלחמות חזקות לכד את הערים עזה, יפו, ירושלם, שכם והיפה עד כי שפך את ממשלתו על ארץ ישראל וסוריא. אברהים פשה נהג את ממשלתו בסדרים טובים מאד, ויתאמץ לבער את השודדים והחומסים מהארץ למען יוכל כל איש ללכת לבטח דרכו, ויאסר על הפלחים לצאת בלי נשק בצאתם בדרכם. ויסר את מס הדרכים או הכופר

1) את מצב החיים בירושלם בעת ההיא תאר הגביר הזה בשובו לארץ מולדתו בפתגם קצר: „החפץ לזכות בעולם הזה לבד יתישב ברומניה, בעולם הבא לבד—באישישוק (עיר קטנה ברוסיא שבה היה אז ישיבה גדולה לפרושים) ומי שאיננו חפץ באחד משניהם יתישב בירושלם".

אשר היה מוטל על כל עובר אורח לשלם במעט. בכל כפר
וכפר לראש הכפר או השבט אשר קצב אותו כחפצו. ביחוד
כבד והוקיר את בני ארצות אירופה היושבים בארצותיו
וישמר לבלי יגעו בהם התושבים לרעה, וגם נתן הכח
והזכות לקונסולי ארצות אירופה כי המה יחסו את נתיניהם
בכל תקף. ראשי הפלחים וגם ראשי הבדוים יראו את
אברהים פשה הגביר המצרי אשר הראה גבורותיו ונפלאותיו
בעת מציר עכו ויתקרבו אליו. ואברהים פשה קבלם בידידות
ויהי ליועציו ומתי סודו וימנם לפחות בשמו, ובירושלם
הפקיד לפחה את יוסף בן קסים אל אחמד. בשנה
שאחריה (תקצ"ג) עלה בידי אברהים פשה ללכד אחרי
מלחמה כבדה עם הדרוזים את כל חבל עבר הירדן המזרחי.
באשר נכבשה כל הארץ לפניו נתן צו לקחת אנשים
לצבא עפ"י גורל. הדרוזים והבדוים לא חפצו לקבל
את החוק הזה—כי עד העת ההיא לקחה הממשלה
את חיל צבאה בשכר, ולכן גמרו למרד במושלם החדש.
אברהים פשה היה בהתחלת המרד באלכסנדריא, ובארץ
לא היה די צבא להכניעם ולכן עלה בידי המורדים לקחת
את כל המקומות הבצורים, ואח"כ התפשטו בארץ לשלל
שלל ולבוז בז. מחנות של בדואים פראים ועריצים עברו
בארץ ובכל מקום בואם עשו שמות, שדדו, חמסו ואת
כל הקמים נגדם הגירו לפי חרב, ומגמתם היתה ללכת
ירושלימה ולהביאה תחת ידם. אברהים פשה מהר לשלוח
ארבעה גדודי צבא להכניע את המתקוממים והאחד מהם
שם פניו ירושלימה.

ביום הי"ח לירח מאי החלו המלחמות בחברון ושמועות

מרגיזות הגיעו לירושלם ויהי מהומה ומבוכה, שבתו עוברים ושבים ברחובות, והתושבים באו להחבא בחדרי בתיהם וחצרותיהם. ביום הכ"א למאי הגיעו ידיעות עוד יותר מרגיזות, כי בערך ששה או שבעה אלף פלחים עולים על העיר. ויחנו אנשי הצבא על שערי העיר שנסגרו מבפנים ועל חומותיה וביחוד שמו משמר גדול של חמש מאות אנשי חיל על יד שער יפו ששמה הכו להתהתנפלות הראשונה, אבל היום הזה עבר בלי שום התנפלות. למחרתו נסו כאלף אנשי צבא לצאת את העיר לפגש את הפלחים להתגרות בם, אבל שבו בערב מבלי פגוש בהמורדים ויסתפקו בזה שהתנפלו על הכפר ליפתה ויתנו את האכרים למשסה. בערב ההוא נשמעו קול יריות חזקות מההרים שבצפון העיר ואנשי הצבא יצאו גם למחרתו וכן בימים שלאחריו עד יום הכ"ו לחדש הנ"ז מחוץ לעיר להתגרות את הפלחים שעברו לתומם ויתנפלו על הכפרים הקרובים וישפכו חמתם עליהם. ביום הכ"ו לחדש באה העיר במצור. המון רב מהמורדים הקיפו את העיר מסביב, אנשי הצבא מהרו לבוא פנימה ויסגרו את שערי החומה ויתיצבו מעל החומה לירות על הצרים מחוץ אבל אם הצליחו לגרשם מחלק אחד התחזקו מיד בחלק אחר ביתר שאת ועז. בתוך העיר פנימה שרר הרעב בכל תקפו, ונוסף על הרעב, נפסקו מבואות המים. כל צרכי האוכל עלו למחיר גדול מאד, גם התנורים חדלו מלאפות ולא יכלו להשיג אף ככר לחם אחד, ולגודל המהומה עוד יצא הקול כי תושבי העיר המושלימים חושבים לתת יד אל המורדים,

ולכן כאשר הציעו התושבים לפני מפקד הצבא לקבל מהם אנשים מתנדבים לשמר על העיר השיבום ריקם. זה הסב כי המפקד לא נתן להחיל לצאת עוד הפעם את העיר כי ירא פן יתקוממו המושלימים התושבים ויסגרו את השערים בעד הצבא, ולכן עמדו בני הצבא על משמרתם להגן על שערי העיר ויחכו בכליון עינים לקראת עזרתו של אברהים פשה שמוכרחת לבוא. ימים אחדים ירו המורדים על החומה בכל תוקף, עד כי התנועעו קירות הבתים והרדת אלקים נפלה על התושבים. היריות פרצו בחומת העיר והחומה הסמוכה למסגד אל עכסא נבקעה ובתים רבים סמוכים להחומה נהרסו ונפרצו. כה נלחמו אנשי הצבא עם חיל המורדים בכל תקף עד יום א׳ לה׳ יוני והעיר כולה סבלה מרעב וצמא נורא וגם הפחם כלה ואין.

ביום א׳ ליוני בחצות הלילה נשמע קול התוף, סימן הנסיגה של אנשי הצבא שנסוגו אחור מעל החומה לפנים העיר, ובבקר גברה המלחמה בפנים העיר אצל שער יפו, והמלחמה נמשכה עד יום הרביעי להדש שאז גברה יד הפלחים ויכבשו את העיר, ויבקשו להרג ולהשמיד את כל חיל הצבא. אבל בתושבים, במושלמים ובאינם מושלמים לא נגעו לרעה, וידאגו שלא יאונה להם כל היזק. אולם ביום הששי לחדש ברחו הפלחים פתאום מהעיר כי שמעו שחיל גדול עולה על העיר מדרך יפו. למהרתו נכנס הפחה וגדוד שלם העירה ויספרו כי היה להם תגרות גדולות בדרכם מיפו לירושלם שלשה ימים ושלשה לילות, ביום הששה עשר לחודש נאספו עוד הפעם המורדים אצל ברכת שלמה (ברק) ואנשי הצבא לא יכלו להם ויסוגו אחור העירה. ביום הי״ח נפלה

הרדה גדולה על תושבי העיר כי סמני נגף נראו באיזה מן התושבים ועל פי פקודת הפחה נסגרו כל בתי המנזר והכנסיות.

ביום 24 לחודש החל הפחה לבוא בדברים ע"ד כריתת ברית השלום את המורדים, אבל המשא והמתן ארך עד הראשון לירח אוינוסט שאז תפש הפחה את נבלוס ועי"ז כבש את כל הארץ והשלים את יושביה.

אברהים פשה נתן לכל תושבי הארץ בלי הבדל דת שווי זכיות 1)

ביום כ"ז כסלו תקצ"ו נפטר בירושלם ראש רבני עדת הספרדים בירושלם הר"ר שלמה משה סוזין, ובחדש טבת ש"ז עלה אחריו על כסא הרבנות הר"ר משה יונה נבון (נכד הרב בעל נחפה בכסף), ויעמוד בראש העדה עד י"ג טבת שנת ת"ר שאז שבה רוחו אל על.

— — — — — — — — — —

עדת האשכנזים הלכה ורבה משנה לשנה, והרבוי הזה הביא את הצורך לראשי העדה לכונן בית מדרש לתורה ולתפלה (כי עד עתה לא היה להם בלתי ביהמ"ד קטן בישיבת הרב „בעל אור החיים" בשכירות) שיהיה קנין העדה. הכסף הדרוש לזה נמצא כבר, כי הגביר הצדיק

1) מושל ירושלם בשנת תקצ"ט ספר בתוך יתר דבריו להשר משה מונטיפיורי לאמר: עוד זכר אזכר בבא הפחה (אברהים) הנה ואנכי יצאתי לקראתו לקבל פניו ויאמר אלי: אחמד! דע נא כי הימים הראשונים ומקריהם יפלו ועתה אל תשים פדות בין מחמדני, עברי ונוצרי. לכלם חק אחד ומשפט אחד כאשר ד' אלקים דורש מאתנו (יהודית צד 180).

כמוהר"ר עקיבא לעהרען מאמשטרדם הקדיש סכום מסוים לבנין בית מדרש בירושלם. אך בדבר מקומו נפרדו ראשי העדה בדעותיהם, אחד ממנהיגי העדה הרב ר' אברהם שלמה זלמן צורף שהיה בעל רוח כביר ולא חת מפני כל, החליט להחזיר את העטרה ליושנה, לאמר להשתדל לפני הרשות כי ינתן להם רשות לכונן את מקדש המעט שהם רוצים לכונן, בהחצר שקנו ראשי האשכנזים בהמאה החולפת הנקרא בפי אחינו היהודים חורבת ר' יהודה החסיד וכפי הגוים בשם דיר־שכנז, למען יהי' לעדת האשכנזים מקום מרכז גדול באמצע רחוב היהודים, והמקום הקדוש הזה שקנו אבותיהם לא יהי' נחלת זרים. ובידעם כי לבב מושל מצרים טוב לכל תושבי הארץ מבלי הבדל דת השבו כי ימלא בקשתם. אולם המנהיג הראשי הרב ר' ישעי' ברדקי (התן הר"י בעל פאת השלחן) השב כי אף אם תסכים הרשות להשיב להיהודים את נחלתם, יהי' להם תמיד קטטות ורדיפות וצרות מהישמעאלים שהחזיקו בהנהלה הזאת בעד החובות שחיבו להם ראשי העדה הזאת בהמאה החולפת, ולכן היה הוא באחת לקנות מקום חדש לבית מדרש להעדה, וכמובן מצא לו כל אחד מסייעים ומחזיקים.

בשנת תקצ"ו הלך הראש"ז לבירת מצרים להציע את בקשת העדה לפני הפחה. והקונסולים הגנרלים לממשלות רוסיה ואוסטריא, אשר מרבית בני העדה הזאת היו נתיניהם המליצו בעדו, ויאות המושל למלאות את בקשתו ויתן על יד הראש"ז מאמר מפורש כי הרשות בידי

האשכנזים להחזיק את ההורבה הנזכרת ולבנות בה בתי מעון, בתי כנסיות ובתי מדרש. ואיש לא יוכל למחות בידם, וגם אין רשות להתושבים לתבע מהם את החובות שראשי עדת האשכנזים בהמאה החולפת לוו מהם. מיד בשובו ירושלימה התחילו (י"ט אלול ש"ז) לפנות האשפה והזבל מהמקום הזה ולתקן את הבית העומד במקצוע צפונית מערבית החצר שלא נחרב כליל, ובירח טבת כבר נגמר תקון הבית ושכלולו כראוי לבית מדרש. אך הר"י ברדקי ודעימיה לא חזרו מדעתם גם עתה, אחרי אשר חפין ה' הצליח בידי הראש"ז, ודעתו היה כי בההורבה יבנו בתי מעון לבני העדה, וביהמ"ד יבנו במקום אחר. ועמו הסכים גם חותנו הרב ר' ישראל משקלאוו (בעל פאת השלחן) והרב משה במוהר"ר עקיבא ז"ל נאמן הכולל לעדת הפרושים שבעה"ק צפת"ו שהי' אז בעה"ק, ועוד יומים לפני היום המיועד לחנוכת ביהמ"ד שלחו שלשת הרבנים הנ"ז מכתב בקשה לראש רבני הספרדים הרב הגאון כמוהר"ר יונה משה נבון ובית דינו כי יעקלו בידי הראש"ז מלהכנים ס"ת בביהמ"ד שבנו, וכן יצוו על החה"ש טו"ה שלמה פ"ח אשכנזי שלא יתן להם ס"ת מישיבה שלהם עד אשר יעמדו לדין לפניהם, בהיות כי יש להם בכתב מהגאונים והפרנסים דווילנה שהם ממונים ומשגיחים על כל דבר בעה"ק ירושלם[1]. אך מנהיגי ההורבה זכו בדין, ובחדש שבט תקצ"ז חנכו את ביהמ"ד הזה בשמחה ותרועה גדולה, וממעקי לבבם ברכו

1) גוף המכתב הזה נמצא באוצר הספרים שבביה"ס הכללי מדרש אברבנאל וגנזי יוסף" פעה"ק ת"ו.

„ברוך מציג גבול אלמנה" ויקראוהו בשם מנחם ציון (כפי החמון כהיום ביהמ"ד הישן) ומיד אח"ז החלו לבנות ולתקן את יתר הבנינים שבחצר הזאת פנימה, ובחצר הפונה אל הרחוב עשו חנויות מהכסף המעט שבקופת העדה מנדבת יחידים1). בתנאי שישבו בהם כל ימי חייהם.

— — — — — — — — — —

— — — — — — — — —

— — — — — — — — — —

---

1) זהו לשון רב יהוסף שווארץ בספרו „תבואות הארץ" חלק מעשה הארץ בסופו: (כתוצאתנו עמוד תע"ב) והרראש"ז הנ"ל טרח עד מאד בבנינים אלה ולהשגיח על המוציא וחמביא ולעמד בפרץ נגד הנלחמים והמעכבים בבנין זה ויהי ה' עמו לגמר כל הבנינים".

אברהם אלמאליח.

שרידי עתיקות.

(קטעים אחדים מספרי „נגב יהודה" שעתיד לצאת לאור)

א) השמרונים בעזה.

ב) המטבעות העתיקות של עזה.

הרבה חוקרים בימינו, התענינו לדעת את דברי ימי השמרונים בבלל ויחקרום לכל פרטיהם ולכל צדדיהם. הרבה מאמרים נתפרסמו בעתונות הארפית עליהם וספרים לא מעטים נכתבו על אדותם. אך מענין לציין שרוב החוקרים והתירים, ב"ב ושאינם ב"ב, שתרו את עזה עד היום לא הזכירו דבר וחצי דבר על אדות הכתה הדתית הזאת, בעיר זו.

גם ידידנו החכם מר דוד ילין שחקר אותם ובא בדברים עם גדוליהם וכהניהם לא הזכיר במדומני כלום על העדה השמרונית העזתית שחיתה זמן רב והיו לה גם מרידות ומהפכות וסכסוכים עם מושלי העיר.

ואני, בבואי לעזה לרגל משרתי באפ"ק, החלטתי בנפשי להטט בקורות כל הסביבה הנפלאה הזאת „נגב יהודה" ולהקר ולהתענין בכל מה שנכתב ונדבר על אדותיה בין בעתונים ובירחונים ובין במאספים וספרים בשפות: העברית, הצרפתית, הערבית והאנגלית, ולאסף ולקבץ את החמר הרב והיקר המפזר פה ושם ולתת תאור שלם ומפרט מכל מה שקראתי ומכל מה שראו עיני ושמעו אזני. אולם הדבר הראשון שהפליאני הוא, שגם בעזה היתה עדה שמרונית גדולה, ולהכרה כזו באתי בראותי את שני בתי־המרחץ הגדולים, שבעיר שפי הערבים בשם „חמאם אל סומארה" (בתי מרחץ השמרונים) יקבם, ואת „טורבת אל סומארה" (בית הקברות השמרוני) ומאז התחלתי להתענין בדברי־ימי הכתה הזאת בכל ערי „נגב יהודה".

כל הנוסעים שתרו את הארץ מתחלת המאה העשירית והלאה וכן גם הנוסע ר' בנימין מטודילה (1163) שמצא כשתי מאות כותים בקיסרין, אלף בשכם, שלש מאות באשקלון ומאה בדמשק לא הזכיר כלל את מציאות השמרונים בעזה.

ולכן, עד שידפס ספרי „נגב יהודה", שבו ימצא הקורא תאור שלם ומפרט מקורות כל עיר וכל כפר וכל נחל וכל גבעה אשר בכל „נגב יהודה" (שלשת חקאצ'ה חברון, עזה ובאר שבע עפ"י חלוקתם המדינית בימינו אלה) בין בעבר ובין בהוה—אמרתי לתת לקוראי ה„ירושלים" קטעים אחדים מהחמר אשר בידי בנוגע ל„שמרונים בעזה" ול„מטבעות עזה העתיקות".

***

דברי ימי השמרונים בעזה— ערפל פרוש עליהם, ואין בידינו מקורות־ישרים ונאמנים שמהם נוכל לשאב ידיעות מפורטות או אפילו קטעים מקורותיהם בעיר זו במשך ימי שבתם בה.

מתחלת המאה הרביעית ועד המאה הי"ז יש לשמרונים זכרונות אחדים בעזה. לפי דברי ההיסטוריון השמרוני אלעזר הכהן הגדול, נתנה פלשתינה ומקומות אחדים בסוריה ומצרים לנחלה למשפחות שמרוניות אחדות בימי „באבה הגדול" (בתהלת המאה הרביעית). שטח האדמה המשתרע מעזה עד נחל מצרים נתן לנחלה לישראל בן מכיר בתור כהן גדול. כל השמרונים תושבי עזה אז היו משבט בנימין חוץ מ„מוסף בן מתפלל" שהיה משבט אפרים. פאולוס העזתי שמת בקסריה 300 שנה אחרי ספיה"נ—התפלל לפני מותו ל„שלום השומרונים שבעיר־מולדתו".

צבאות הקסר יוסטינינוס (529 שנה אחרי ספיה"נ) כבשו את עזה בגלל התקוממות השמרונים אשר בכל חבל הארץ ההוא והאזרחים סבלו הרבה מזה. הבישוף מרסייאנו הבקיע את מחנה המורדים ויבא העירה ויסדר מיליציה ובית משפט־צבאי ששפט והתיר כל מין ריב וסכסוך שהתגלע בין התושבים, ככה הושב הסדר על כנו וצבאות הקסר הלכו להם.

במאה השביעית גדל מספר השמרונים בעזה מאד מאד ומסחרם פרח וילכו הלוך והתפתח. אולם בכבש

המושלמים את העיר (634 אחרי ספיה"נ) עזבו השמרונים העזתים את כל הונם ורכושם ונחלאותיהם ואחוזותיהם בידי הכהן הגדול נשיאם וינוסו מזרחה.

בשנת 1137 לקח נציב דמשק בשבי כארבע מאות שמרונים משכם, אולם אחיהם אשר בעכו פדו אותם מידי המושל הזה ויתנו להם את האמצעים החמרים בכדי להתישב בעזה, ויבנו להם בתים ויטעו להם כרמים ויעסיקום בהרבה מלאכות יד.

משנת 1584 והלאה אנו מוצאים שוב בעזה עדת שמרונים גדולה ומסדרה ולה בית־כנסת וכלי־קדש וכל צרכי קהלה. הם היו זריזים וחרוצים ויעשו חיל בעבודתם ויצליחו בכל מעשי־ידיהם במסחר ותעשיה. שני בתי־המרחץ היפים והגדולים המתקימים עד היום בעזה, אחד קרוב לבנק העברי אפ"ק והשני ברחוב ה"שגאעיה", היו שייכים להם ועד היום הם מכונים בפי התושבים בשם: "המאם אל סומארה" (בית מרחץ השמרונים).

בשנת 1674 הריצו השמרונים העזתים לחוקר האנגלי רוברטס הונטינגטון שהתענין הרבה בדתם ובספרותם—אגרת שבה הודיעוהו פרטים רבים מחייהם וממצבם.

קלרמון־גאנו מספר שנמצאה בעזה כתבת דתית שמרונית אך הוא לא הודיע לא את הנוסח המקורי ולא את תרגומו. חוקר־תיר אחר מביא העתק כתבת שמרונית של עשרת הדברות מימי ישוב השמרונים בעזה בימי שלטון המושלמים.

חוקר אנגלי אחר מעיר שהשמרונים העזתים, כאחיהם אשר בשכם, היו בתור סיעה פרושה ונבדלת לגמרי מיתר התושבים. הם לא המירו את דתם, לא התחתנו עם זרים אשר לא מבני דתם וישמרו את טהרת גזעם.

במלבושיהם דמו ממש ליתר התושבים אך המצנפת הירוקה שחבשו לראשם, הבדילתם מהם.

בימי ממשלת „באשאוואת אל רדוואן"[1] (הפחות למשפחת רדוואן) רצה אחד הפחות האלה, ממשפחת רדוואן הרביעית, לשלל מהם בכח־הזרוע את הפנדק ובתי־המרחץ השיכים לעדה ושמהכנסותיהם התכלכלו מוסדותיה. ראשי השמרונים מחאו כמובן בכל תקף נגד הגזל הזה. אולם בראותם שאין לדון עם מי שתקיף מהם ובדלית ברֵרה אחרת עשום הקדש־עולם לעדת המושלמים העזתית ומהכנסותיהם מתכלכלים המסגד הגדול שבעיר וכל כלי־הקדש שבו עד היום הזה. ה„פשה" קצף מאד על ההקדש הזה ובכדי לנקם מהעדה השמרונית צוה לתלות את ראש העדה על אם־הדרך לפני הפנדק השייך לשמרונים.

מני אז עזבו כל השמרונים את עזה כי לא יכלו לסבל את רדיפות המושלים והעקותיהם, ויתישבו בשכם, ומראשית המאה הט"ז והלאה לא נשאר להם שם וזכר בעזה ולא נודע עוד דבר על אדותם.

בשנת 1898 בקר הד"ר טומסון את שכם ויחקר

1) פרטים רבים על אדות הפחות האלה וממשלתם ושלטונם, ימצא הקורא בספרי „נגב יהודה".

ויתענין לדעת מה היה גורל העדה השמרונית שהתקימה בעזה כשהברון סילוסטר די סאסי (1829) בא בחליפת מכתבים עם השמרונים שבשכם, ויגד לו שהעדה השמרונית העזתית הדלה מהתקיים עוד לפני ששים שנה, ושרידיה נמצאים עד היום הזה בשכם.

בחדש יולי שנת 1873 נודע ע"י ירהון מחקרי אנגלי כי נגלתה מהדש מצבה שמרונית ועליה הכתבת הזאת: „ובקשתם משם את ה' אלהיך ומצאת כי תדרשנו בכל לבבך ובכל נפשך. בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקולו. כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך אשר נשבע להם" (דברים ד, 31—29).

החוקר האנגלי שגלה את המצבה הזאת סובר שהיא של בית־כנסת שמרוני עתיק בעזה והיא נגלתה על גבעה רחוקה מעזה כמיל והצי על שפת הים.

בשנת 1907 נגלתה בעזה עוד מצבה ועליה כתבת ביבלית באותיות שמרונית ובכתב לא קדום, ועד היום היא נמצאת ברשותם של בעלי הקרקע שבתוכו נגלתה.

עד היום יש עוד בעזה הרבה שרידי עתיקות שמרוניות וגם שני בתי קברות של השמרונים אחד במזרחה של העיר ואחד במערבה והם נקראים עד היום בשם: „טורבאת אל סומארה". יגעתי מאד למצא איזו כתבות או תאריכים מימי שבת השמרונים בעזה אך עמלי היה לשוא כי גם הקברים וגם המצבות נהרסו

ממסד ועד הטפחות ורק שרידיהם נראים לעין. גם הכתבות אשר על הקברים, מטושטשות הן, ואי־אפשר להבין אף אות אחת מהן.

ככה אבד הגזע העתיק הזה גם מעזה, ומכל עברו בעיר זו נשארו אך גלים־נצים ועיי־מפלה.

המטבעות העתיקות של עזה.

הרבה מאמרים נתפרסמו בעתונים ארכיאולוגים שונים על אדות המטבעות העתיקות הראשונות שנגלו בעזה. בחדש אפריל שנת 1912 נתפרסם ברבעון „האנגלי «Palestine Exploration Fund» מאמר בשם: „ציונים על אדות מטבעות עזה". המטבע הכי־עתיקה שמיחסים לעזה, היא זו המכנה בשם „מטבע יהוה" ושנמצאת כעת במוזיאום הבריטי. צורתה נדפסה בקטלוג שנדפס בשנת 1814 אעפ"י שהיא נקנתה בחמשים שנה לפני זה.

על פני מטבע זו רואים צורת ראש הבוש מגבעת, ועל צדה השני יש תמונת איש יושב על קרון ובידו צפור, וממעל לתמונה כתובות באותיות כנעניות שלשת האותיות י ה ו. מהצד השני של המטבע יש ראש־עבדקן לוטה־צעיף.

מטבעות עזה במאה החמשית והרביעית לפני המספר הרגיל אמתו ע"י החוקר מר סיקס והן דרכמונים ואגורות־קטנות אשר לגליל אתונה ועוד טפוסים שונים.

דרכמוני־זהב ושקלי־כסף אלו היו המטבעות הראשונות שהיה להן מהלכים בארץ ישראל והיו עוברות לסוחר באפן חקי במדינה זו.

במחצית־השניה של המאה החמשית לפני ספיה״נ, התחילו מלכי הערים המסחריות שעל חוף ים־התיכון ועזה בראשן לצקת מטבעות־כסף, משום שבזמן ההוא היתה עזה העיר־הימית והמסחרית הכי גדולה שבין הערים העיקריות שעל חוף הים־התיכון.

הרודוט (409—484) מזכיר כי עזה לא היתה נופלת כלום בגדולתה ובמסחרה ובעשרה, אפילו מסַרד עיר הבירה של לִידְיה המפרסמת.

השפעת אתונה בזמן ההוא היתה גדולה ומרגשת באפן בולט, ע״י מטבעות עזה, משום שאלו לא רק הקו את טפוסן של המטבעות האתונאיות אלא גם היו עולות עליהן ביפין ובמראיהן.

בחדש מרס שנת 1912 נשא חוקר־אנגלי מהמוזיאום הבריטי, באספת האקדמיה האנגלית משא מענין על אדות: „תרבות פלשתינה בימי היונים הרומאים״, ומשום שיש בו פרטים אחדים מענינים, נביא פה קטעים אחדים ממנו:

„ע״י מטבעות עזה, אמר החוקר, מתאמתת ומתאשרת הידיעה על אדות היחס הראשוני ששרר בין ערי פלשתים ובין אי־כפתר (קריטה). שם האליל העזתי הגדול „מַרְנַס״ שעמד בקשיות־ערף נגד הנצרות לא היה, בטח, אליל סורי אלא כְּרֵתי. הוא היה ציאוס הכרתי,

אליל־צעיר ואלילה דומה לצידה ארטמיז, ממש כמו בכפתר שגם שם היה איזה יחס בין האליל הצעיר „ציאוס וילכאנוס" ובין האלילה בריטומרטים שהיא אַרטמיז.

אחרי כבוש עזה ע"י אלכסנדר הגדול בשנת 332 לפני ספיה"נ יצקו בה מטבעות חדשות ועליהן המונוגרם הזה : ΓΑ ואת הכתבת הזאת הוסיפו לחקק גם בימי מלכות תלמי השני פילדלפוס (246 — 285), תלמי השלישי, אירגטוס הראשון ודימיטריוס הראשון סוטר מלך סוריה (150— 162 לפני ספיה"נ.)

מטבעות הברונזה העזתיות—זמנן משנת 61 לפני ספיה"נ. מתקופה זו והלאה לאהיו עוד מטבעות־כסף בעזה.

שני תאריכים שונים היו למטבעות העזתיות הקסריות של אוגוסט גורדייאן. התקופה העזתית הראשונה מתחילה בשנת 61 לפני המספר הרגיל, והשנית—129 אחרי ספיה"נ. השנית נִתְּבָה אולי זכר לבקורי אדרינוס בעזה. (אדרינוס בקר את עזה פעמים רבות משנת 135־125 אחרי ספיה"נ) על אחדות מהמטבעות הללו יש שני תאריכים הנראים כמתהרים. על המטבעות הקסריות הללו עם הכתבות : ΓΑΖΑΙΩΝ, ΓΑΖΑ נוספת גם האות הכנענית H שהיא האות האיפית המצינת את מטבעות עזה.

בימים האחרונים לעבודת האלילים, היה אלילה הגדול של עזה האליל מַרנַס (אלהינו). עליו הביטו כבעל אליל הגשם ואליו היו מתפללים בשנות רעב ובצרת. מַרנַס זה היה אולי מצאצאי „דגון" ולפיכך מענין לציין שגם

לו היו הזוונות, וגם לו היה היכל שבו הקריבו לפנים זבחי־אדם וגם מקים לעבד אותו מחוין לעיר.

בתוך ההיכל יש מקום ושמו „מרמורה" שאסור, לנשים בפרט, לגשת אליו. אפשר מאד שלמקום זה יש יחס ל־המפתן שבהני דגון לא יכלו לדרך עליו ברגליהם (שמואל א. ה' ה').

הרודס אגריפה הראשון מלך על יהודה בשנת 41 אחרי ספיה"נ וימשל על כל ממלכת הורדוס הגדול. בין מטבעות אגריפה הראשון יש מטבע שבה מתארת הגיגה בהיכל האליל מרנס בעזה. כי בעזה היו שמנה היכלים: לשמש, ליונים, לאפולו, לפרוזרפין ולהיקאט", שהיו נקראים בשם „הירון" או „בהנים". היכל ה„אשר" אשר בעיר היה נקרא: Τυχεῖου וההיכל של „מרניאון" שהאזרחים סוברים שהוא האליל. יופיטר הוא מפרסם הרבה יותר משאר ההיכלות שהיו עד היום הזה.

לאנגלי אחד בחיפה היתה קבוצה של יותר ממאה דגמאות ממטבעות עזה העתיקות. אולם המטבע הכי־מענינת שבהן שנמצאת עוד במצב טוב היא זו של ימי אדרינוס שהי בשנת 130 אחרי ספיה"נ. ושל ימי שמעון בר־כוכבא (132—135) אחרי ספיה"נ.

מטבע־הברונזה הזאת מימי אדרינוס נזכרה בספרו החשוב של די סול סי: Numismatique de la Terre Sainte דף 215 מספר 1; ותמונת המטבע העזתית מימי מרד היהודים מזמן בר־כוכבא בשנת 132־135, נדפסה בספר: Recherches sur la numismatique judaïque של המחבר הנז' מספר 4.

יהודה אריה טויבר.

קטע מספרי „מנחת יהודה וירושלם"

מצב הקהלה האשכנזית בירושלם בהמאה החמישית

זה יותר משנה שהבטחתי להחכם המנוה רא"מ לונץ להכין מאמר בעד „הירושלם" שלו. בהמשך השיחה שהיתה בינינו אמרתי שכונתי להוציא מהתשובות הדברים והרמזים הנוגעים לא"י ולעשות מהם דבר אחד שלם. והרעיון הזה מצא הן בעיני החכם המנוה. אמנם כאשר נגשתי אל העבודה והתחלתי לעבור על התשובות עפ"י סדר זמנם ראיתי שהחומר הוא רב למאד עד שבמאמר אחד או אפי' בעשרה מאמרים לא יצא דבר שלם והעבודה לא תגמר והלואי שספר שלם יכיל את הכל. וגם העבודה היא קשה כי לא די לעבור בסקירה קלה על התשובות ולא יצאנו ידי חובתינו בדפדוף כ"א בדקדוק ארוך, וכמה מן הזהירות והמתינות נחוצות בענין זה, יכיר הקורא מהדוגמא אשר אציג פה לפניו.

בשו"ת ר"מ אלשיך תשובה צ"ב הוא מביא שאלה בדבר יבמה שרקקה בפני אחי בעלה במעמד אנשים. השאלה כמו שהיא יכולה לענין רק רבנים אבל לא מבקרים וחוקרי קדמוניות. אמנם בשו"ת מהריט"ן בהקדמה לשאלה ל"א שהיא אותה השאלה בעצמה שנשאל עליה ר"מ אלשיך, קבלה השאלה הזאת צורה אחרת שיכולה כבר לתת חומר למבקר ע"י הזמן ושמות האנשים נושאי השאלה וז"ל: בשנת השם נפשינו בחיים, זה היה מעשה בבנו של הרב המוסמך מהרי"ק ז"ל (הוא ר' יוסף קארו) שמת והיתה אלמנתו זקוקה לאחיו ואביה לא היה רוצה לתתה לו ולימדוה שתרוק בפני היבם ותיכף תפסל לו כו'.

מהספור הזה אנחנו יודעים שהב"י השאיר אחריו לפחות שני בנים ואחד מהם מת בחמש שנים אחרי מות הב"י בלא בנים. בתשובה שלישית, בשו"ת מהר"ם גלאנטי שאלה פ' מצאתי את השאלה הזאת בעצמה בכתב כמו בשו"ת מהר"ם אלשיך אבל שם מצאתי דבר אחד שלא נזכר בשתי התשובות הנזכרות, כי שם הוא אומר בהמשך דבריו אם נאמר שהיא הריצה פסולה אז תהוי צריכה להזהר על שני האחים, כי שני אחים יש לבעלה שמת בלא בנים. מזה אנו לומדים שהב"י השאיר אחריו שלשה בנים, דבר שנעלם מכל כותבי ימי חיי הב"י. עיין בשו"ת מהרי"ט ח"ב שאלה ל"ט, החתום על גבוית עדות משנת שע"ב בין הדיינים: שלמה בן הגאון מוהר"ר יוסף קארו זצ"ל. שו"ת ב"י להלק אה"ע שנדפסו בראשונה בשאלוניקי בשנת שנ"ה יש הקדמה מבנו של המחבר ושמו יהודה

והוא אומר שם שהוא בן כ״ז שנה בשנת ההדפסה. וגם אין לסמוך על הספרים שנתחברו בענין זה, כי כלם בלי יוצא מן הכלל עשו מלאכתם רמיה מבלי לדעת ולהכיר את האחריות אשר הם מקבלים עליהם והשמיטו, סרסו והחליפו כטוב בעיניהם, פשוט כאדם העושה בשל אחרים. ולא על הראשונים אני כועס כ״א על האחרונים הנודעים לחכמים ומבקרים כמו גרין באבר בן־יעקב ופרומקין, עד שאמרתי בחפשי בהמקורים, כל האדם כוזב. אין מטרתי עתה לבקר את המומין כ״א להראות את התועלת הגדולה שהספרים מכל הסוגים, העומדים בבתי הספרים כאבן שאין לה הופכים, יכולים להביא לנו. מהם נוכל להוציא משפט ברור ומקיף על החיים המשפחתיים, החברותיים והמוסריים של כל תקופה ותקופה. גם מושג שלם על מצב המסחר וענפיו יצא לנו מהם, עפ״י רוב נמצא בדייק או בקרוב את זמן פעולת כל חכם וחכם ואת שנת מותו.

אודות הרדב״ז מחולקים המבקרים, אחדים מאחרים את מותו עד שנת ש״מ, גרטין מוצא עפ״י השערות חריפות ומפולפלות כדרכו שחי עד של״ג. ויען שבעצמו הרגיש שהשערה אינה החלטה. לכן הוא כותב שהרדב״ז מת בערך של״ג. פרומקין באבן שמואל צד מ״ח כותב בערך של״ב או של״ג מבלי להביא את דברי גרטין ומבלי לתת לנו ראיות על השערתו. אבל כל הספיקות וההשערות נופלות ע״י הרב הגדול והדרשן המצויין ר׳ שלמה לבית הלוי, כי בספרו דברי שלמה (נדפס בוויניציא שנ״ז) דף ר״י ע״ד באספת דרשותיו משנת של״ג הוא כותב: פרשת פנחס

דרשתי זה בק"ק פרובינסיאה ברוב עם הדרת ממ"ה הקב"ה עם כבד מאד, ונתחבר לזה כי דרשתי על שמועה שבאה מן הרב המובהק גם שב גם ישיש כמוהר"ר דוד אבי זמרה שנתבקש בצפת תוב"ב זלה"ה. מדברים אלה אנחנו יודעים לא רק את השנה כ"א גם את החדש. א"כ הרדב"ז מת בחדש תמוז בשנת של"ג.

תלמידו של הרדב"ז ר' בצלאל אשכנזי שהציל ספרים שלמים של הראשונים מכליון ע"י אספותיו, לא היה יכול להציל את עצמו, כי שנת מותו ומספר ימי חיו, אינם נודעים לרושמי רשימות. גרטץ מזכיר רק את שמו וגם זה בדרך אגב. פרומקין באבן שמואל עמוד ס"ז כתב רק ארבע שורות. הפעם אין להתרעם עליו שהרבה לכתוב דברים בלתי אמתים כי אם מה שארבע שורות יכולות להכיל גם ההערות בשולי היריעה. אשר הן בזמן הזה לסימן מדעי, וכל סופר המקצר בעליונים ומאריך בתחתונים הוא מדעי ומודרני כאחד. הן דלות וריקות כאשר הארכתי והראיתי בראיות ברורות בתולדות החכמים אשר לי והמה בכתובים.

והנה בדבר ר' בצלאל אשכנזי הטעני החכם אייזיק בן־יעקב, כי בספרו „אוצר הספרים" אות ש' מספר נ"ו הוא כותב: שו"ת הר' בצלאל אשכנזי מ"ד שו"ת וקצת חי' גפ"ת ד"ו השי"ן. ה' גדולה וש"ן קטנה לאות שהה' היא מהאלפים, א"כ הספר נדפס בשנת ה' אלפים ש"ן. ובהיות שעל השער כתוב כבר זלה"ה על המחבר א"כ בחדש סיון, שאז התחילה ההדפסה כמבואר על השער היה המחבר כבר מת. והנה בתשובותיו שאלה

ט"ו דף מ"ט משיב המחבר תשובה על צואה שנעשה בי"ז טבת שנת הש"ן ליצירה א"כ מת הרב באחד מן החדשים שמטבת עד סיון שנת ש"ן. אמנם נאמן לשיטתי שלא להאמין לשום איש אפי' בדבר שאין בו דררא דממונא, בדקתי בשער התשובות של ר"ב אשכנזי ומצאתי שבאמת כתוב שם הש"ן, אבל תברא בצדה כי כתוב ג"ב לפ"ק וא"כ ההא אינה מהאלפים כ"א מהפרט, ואם עוד לבך נוקף צא וקרא מה שכתוב שב בסוף הספר בדף ק"ד: והיתה השלמתי היום יום ששי כ"ב להדש מנחם שנת השנ"ה. מפה אנו רואים שהרא של השן היא מהפרט ולפ"ז שנת מותו של הר"ב אשכנזי היא תלויה מן ש"ן שכתב את התשובה עד שנ"ה שנדפסו תשובותיו. מהדגמאות המעטות האלה יראה הקורא כמה קשה הדבר לשכלל בנין מחומר מפוזר כזה ולכן היתי נבוך ולא ידעתי באיזה אופן אקיים את דברי ואשלים את מאמרי. והנה הקרה ה' לפני תשובה אחת ורד יפה בגנת ורדים, דבר מסויים מצד הצוניותו, ודבר חשוב מצד פנימיותו ותוכנו, וכל עבודתי היתה להשמיט את הפלפול המפריד ולהבר את הספור, להקן את הלשון ואת טעיות הדפוס וגם להגביל את הזמן.

התשובה הזאת כמו שהיא בלי ביאורים נותנת לנו השקפה כללית על מצב הקהלות האשכנזיות בא"י בכלל ובירושלם בפרט.

בצפת שהיתה לפני מאה שנה קהלה אשכנזית השובה, עד שהחכמים פנו אליה לקחור על מנהגה כמבואר בשו"ת מבי"ט ח"א שאלה ק"פ דף פ"ד ע"ד, לא רק שבמאה

הרביעית נחרבה ונפסקה, כי אם לא נמצא אז אף אשכנזי אחד. גם ימצא הקורא את היחס שבין האשכנזים והספרדים. בעת שהנדבות של קהלות הספרדיות בחו״ל היו רק לספרדים, ולאשכנזים לא נתנו אף פרוטה, רצו עוד לקחת בחזקה גם את הנדבות של הקהלות האשכנזיות. וגם בזמן שהאשכנזים רחפו בסכנת מות. ואפי׳ הטובים שבהם שרצו לעמוד לימין האשכנזים ולתת להם את נדבת אחיהם, אמרו בפירוש שזה רק עד שיעבור זעם אבל אח״כ יהיו הכל שוב להספרדים, ולהאשכנזים יותן רק מעט על להם צר ומים לחץ כי הם מסתפקים במועט. גם יראה את מעלת רבני פולוניא בהזמן הזה, אף שנודע לנו שבהמאה הזאת כמעט כל רבני הקהלות בגרמניה היו מפולניא, עוד היתה ידם תקיפה לתקן תקנות ולגדור גדרים בענינים הנוגעים ליהודי גרמניה הקרובים והרחוקים.

המאמר הזה שאני נותן לפני הקוראים נמצא בשו״ת גנת ורדים ח״א כלל ג׳ סימן ט׳, ויען שהספר הזה הוא עתה יקר המציאות, לכן אני חושב שהקורא יחזיק לי טובה בעד הורד הזה אשר קטפתי למענו.

עתה לא נשאר לי רק להגביל את הזמן, כי המחבר לא רשם את זמנו; גם האיש משה אשר המחבר מתארו לאיש גדול מאד לא נודע בן מי היה ומתי חי, ולא רק פה הוא משבח אותו כי אם גם בהקדמתו לשו״ת דרכי נועם מאביו ה״ר מרדכי הלוי אשר נדפס בויניציא שנת תנ״ז, הוא כותב על ר׳ משה כדברים האלה: כי הקרה ה׳ לפני איש חיל רב פעלים, מגבר חיילים, פרי קדש הילולים הנזר והעדות, הרב הגדול ראש הגבורים. סיני ועוקר הרי

הרים, דנהירין שמעתתיה, ותלמודא ובולהו ספרי דבי רב מנהין ליה בכיסתיה, הרב הכולל ענותן כהלל, אין גומרין בו את ההלל, הכהן הגדול במהר"ר משה הכהן אשכנזי נר"ו.

בתחלה חשבתי אולי הוא בנו של הסמ"ע, כי כפי שכותב ר' יוזפא בנו האמצעי של הסמ"ע בהקדמת לספר אביו דרישה ופרישה חיו"ד דפוס הראשון לובלין שצ"ה, היו לאביו שלשה בנים, ועל השלישי הוא אומר כדברים האלה: ואת שם אחי הנולד לו אחרי, מזה בן מזה, איש חיל בתורה יהזה, ובשם גדולה יזה, האלוף המרומם כמהר"ר משה כין שי'. (באבער בספרו אנשי שם אות י' ס' קצ"ז כותב שהיו להסמ"ע שני בנים! זאת היא הדייקנות של החכמים האחרונים).

א"כ יכול להיות שר' משה בנו של הסמ"ע עלה לירושלם אח"כ, ונעשה לראש ולנשיא, ובפרט שיודעים אנחנו שאמו מרת בילה עלתה לא"י אחרי מות בעלה הסמ"ע ונקברה בירושלם בתוך ד' אמות של זכריה הנביא, כמו שמספר בנה ר' יוזפא בהקדמה הנז' אבל אחרי שמצאתי בס' „לקט שמואל", מבנו של ר' יוזפא הנ"ל ונין בנו של הסמ"ע שנדפס בויניציא תנ"ד, בין להקת המסכימים הסכמה אחת זה נוסחה: מדי עברי פה קרעמזיר הנני ניתן נ"כ רשותא להדפיס ספר הנז' לעיל ובגזירת נחש שלא יבואו אחרים להדפיס ספר כ"ה עד עשר שנים מזמן הדפסה ראשונה, ז"ך תמוז תמה"ל משה במהר"ר יעקב הכהן זצ"ל חונה בעה"ק ירושלם תוב"ב בק"ק אשכנזים והלך לעת עתה לטובת ותועלת ענין צאן קדשים שבירושלם. נודע לי בבירור שאין ר' משה שלנו בנו של הסמ"ע כי הסמ"ע היה שמו ר'

יהושע וליק. בכל אופן נתרחבה ידיעתנו בזה שגם שם אביו נודע לנו וכמו שר׳ משה היה אוהבו ורעו של הר׳ אברהם הלוי בעל שו״ת גנת ורדים והחליפו ביניהם שו״ת, עיין לדוגמא גנת ורדים ח״א כלל א׳ סי׳ ב׳ וג׳ כן מוצאים אנחנו את אביו של ר׳ משה, את ר׳ יעקב, שהחליף שו״ת עם ר׳ מרדכי הלוי אביו של בעל גנת ורדים, עיין בשו״ת דרכי נועם חלק או״ח שאלה ד׳ וז״ל: נדרשתי למה ששאל ממני החכם השלם כמה״ר יעקב אשכנזי יצ״ו ע״י ההסכמה שבס׳ לקט שמואל נודע לנו בדיוק גם הזמן, וא״ב התשובה שבגנת ורדים שנכתבה אחרי ששב ר׳ משה מח״ל נכתבה בשנת ת״ן בערך, דברים יותר ברורים ויותר מקושרים ימצא הקורא במחברתי „מנחת יהודה וירושלם״ הכולל את כל התקופה מגלות ספרד עד עתה.

מעשה שהיה כך היה שק״ק אשכנזים שבירושלם תו״ב נתרבו עליהם חובות הגוים ואילי הארץ עד למעלה עקרבים שרבית אוכלות ונושכות בהם כנחש ישך וכצפעוני יפרוש. וכל עזר וסיוע שבא להם מערי אשכנז לא יספיק להרויח להם מעמלם ולהניה להם מעצבונם, וראשון ראשון מסתלק ופי תהום בולעו בנשך ובמרבית, מדי שנה בשנה מתרבין עליהם חובות שכוללין רבית עם הקרן וצרתם הולכות וגדל. הנונשים אצים מדוד והבא כסף וזהב ומגזימין עליהם לשלוח יד בזבול מקדש מעט להלל גאון עוזו ולעשות בית תיפלות ח״ו, וכאשר גדלה הצרה הזאת עד אין מרפא כמה וכמה פשטו את הרגל ונואשו מהסתפה בנחלת ה׳, לגור

בארץ ימצאו ברעב ובצמא ובחוסר כל, וכמה גדולי מצוקי ארץ שלמים וכן רבים העתיקו דירתם ונטשו נהלתם ויצאו מערי אשכנז לחזות בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו ובשמען צרת הקהל נשארו נעים ונדים מעיר אל עיר נטשו נחלתם ובתי אחוזתם והצריהם וטירותם לסיבת חבת א״י, משם יצאו ולנהלת ה׳ לא באו. ובראות הרב הגדול הי הסיד חי עניו גדול בתורה ובחכמה וביראת ה׳ היא אוצרו ואין הקר לתבונתו הכהן הגדול אשר חונן ואשר הורם לראש ולקצין ולדבר ולמורה הוראות על קהל האשכנזים שבירושלם ת״ו ונהג רבנותו עליהם ביראת ה׳ בחן בהסד וברחמים. וגם יד גאוני איתני תקיפי ארעא דא״י מק״ק הספרדים ורבניהן אשר מהן אורה ותורה והוראה יוצאה לעולם, החזיקו על ידו באשרתא דדייני ושמחו בו כשמחת בקציר, כי זה משה האיש גדול בתורה וביראת חטא ובדרך ארץ הוא הראש כמה״ר משה הכהן נר״ו. ולהמלתו על קהלו כי כמעט שלא ישאר לשום אשכנז עד מדרך כף רגל בא״י ובית מקדשנו יתהלל גאון עוזו בידי צרים אכזרים. אשר על כל אלה נשאו לבו ברוח חן ותחנונים כנשר על גוזליו ירחף ושם להרך פעמיו לרכוב אניות ולדרוך בציות וכתת רגליו לערי אשכנז לשפוך שיחו לפניהם ולהגיד להם מצרת אחים שבירושלם ת״ו, ועשה והצליח ובכל טרהות שטרה לא עלתה ארוכה ומרפה כהוגן לצרת האשכנזים כי בזמן מועט שפסקה עין השגחתו מעל קהל האשכנזים נתרבו הובות הגיים ואין תקומץ משביע את הארי. ויהי כראותו הדבר הרע הזה וישם אל לבו ויועדו אנשי החסד רחמנים וגומלי הסדים

מקהל גדול וקדוש שבמצרים יע"א אלקים יכוננה עולם ועד כל הימים בחסד ובתמים עד עמוד כהן לאורים ותומים אבי"ר, ועמדו לעזרתם ראשי אלפי ישראל וה' הצליח בידם ועשו תיקון גדול ע"י קרובי מלכות ואילי הארץ ושופטיה למחות את הרבית שמכאן ולהבא, וגם מעיקר הקרן שעד עכשיו, תקנו שיהיה הפרעון פחות שליש אבן בתנאי שיתפרעו ההובות בהמשך שלש שנים. ישלם ה' לעושי הטובה ותהי משכורתם שלימה מעם ה' אלקי ישראל. ולהיות כי הזמן קצר והמצטרך הרבה ויש לחוש שאם לא יגמר הפשר הזה בזמן המוגבל יחזור הדבר לקלקולו כפלים ממה שהיה עדנה, לכן נשאם לבם של ב"ד אבוהון דישראל ב"ד היפה שבמצרים יע"א להזק ולאשר ההסכמה ופתגם אשר נעשה מאיתני פולוניא ורבניה שעשו מקדמת דנא. וכתבו ב"ד שבמצרים אגרת בקורת לכל ערי אשכנז ופולוניא וגלילותיה והגידו להם מעט מצרת אחיהם כי קן קולמסא וקן מגילתא קטן מהכיל לכלול לספר את צרות אחיהם שבירושלם ת"ו. אשר על כל אלה בהמשך שלש שנים של הפשר לא יתנו מסת נדבתם לשום שליח מק"ק ספרדי, רק שהכל כאשר לכל יותן לעזרת אחיהם ולפדיון בית מקדשם כפתגם הסכמת רבני פולוניא. ואחר עבור זעם הצרות הכל יהיה שלום שיובללו האשכנזים בקהל הספרדים בעניני מסים ומשא מלך, הנידר והנידב יבא לידן של ספרדים והם ישאו טרחם ומשאם רק שיתנו להם מעט מחיה. ואגרת זו שעשו חכמי מצרים גם יד הסגנים והקצינים היתה אתם לעזרת ה' בזה, ועוד הגדילו לעשות הסגנים והקצינים ששלחו

שלשה אגרות לשלש ארצית להודיעם על אשר כתבו והסכימו רבני מצרים ושלחו לכל ערי אשכנז, אשר על כן הודיעום שבקרב ימים הללו שלא ישלחו שליח מאתם לערי אשכנז כי לעומת שילך כן ישוב בידים ריקניות. וכאשר הגיעו הסכמתן של רבני מצרים לויניציא גם בית דין של שם החזיקות ובאו על החתום.

ואחרי עבור זמן ועידן קמו עמדו קצת מקהל הספרדים יצ"ו וערערו על ההסכמה הזאת, באמרם מי יכול למחות באחרים שלא יתנו צדקתם לאחרים כחפצם וברצון לבם. ורוצים להחזיק ביד שלוחי ספרדים שילכו ויסובבו בכל ערי אשכנז בכל אות נפשם. וק"ק אשכנזים צועקים ובוכים ומבכים לאמר מה לכם ולנו להשיג גבולות עולם אשר גבלו ראשונים. כי מימי עולם ושנים קדמוניות מנהג פשיט בכל העולם שהספרדים שבכל העולם הם שולחים נדריהם ונדבותם לק"ק ספרדים שבא"י. ומעולם לא נתן לאשכנזים שבקרבם שום דבר ואפי' מתנה מועטת כלל. וכמו כן כל ערי אשכנז שולחים נדריהם ונדבותם לאחיהם האשכנזים שבא"י ת"ו ולא יתנו מאומה לספרדים, רק שזה כמו עשרים שנה יצא יצא שליח מחברון ת"ו לערי אשכנז והאיש ההוא היה אשכנזי ויבגוד באחיו ובבעלי בריתו, לא ברוך יהי', ולהיותו אשכנזי ורגיל ומכיר בהם ובלשונם פתה אותם ובחש להם שיש קהל גדול בתוככי חברון ויפקד פקידים בכל עיר ועיר והעמיד עליהם קצבות ונדרים ונדבות לק"ק חברון ת"ו. והאמינו בו האשכנזים ועשה ככל אות נפשו. ונתפרסם הדבר הזה לרבני פולוניא ועמדו וגזרו על כל

האשכנזים שלא יורשו לשלוח ולתת פרי נדריהם ונדבותם רק לאחיהם האשכנזים שבירושלם ת"ו, ויקר מקרה שאחד משלוחי הברון ת"ו שהלך לערי אשכנז בעוברו עליהם הרגישו בו וידעו שקיבץ מהאשכנזים והביאוהו למשפט לפניהם והוציאו מתחת ידו דבר מועט שאמר שזולת זה לא נשאר עוד בידו. עוד מתרעמים האשכנזים על שלוחי הספרדים שלא די להם דפסקו להיותייהו ומריקים קופות צדקות מן האשכנזים, אלא שגם מוציאים דבה על ירושלם שלא נכון לשלוח להם עוד שום דבר, דהם אנשים שאינם מהוגנים ומפתים לבן של בעלי בתים שבמקומות ההם שינדרו וינדבו כך וכך לשנה להברון ומחתמים אותם בפנקס השליח, וכמה צרות ובלבולים מגיע לאשכנזים מהמת מעשים אלו. עוד טוענים האשכנזים שבעת ועונה הזאת הם בשבויי הרב ונשיהם וטפיהם יהיו למס ויתהלל בית מקדשם ה"ו ואם עוד יתקיים הזעם הזה לא תהי' תקומה לשום אשכנזי לשבת בירושלם עיד כל ימי עולם, ושכן לא יעשה כי גם לאשכנזים חלק ונחלה בארץ הצבי, וירושלם לא נתחלקה לשבטים. עוד באין עמהן בדברי פיוסים שאם ירצו לשאת עולם מעבשיו הלא יכתבו ויחתמו לכל ערי אשכנזים שהכל כאשר לכל יותן לק"ק ספרדים ואם לא ירצו לשאת עול זה ימתנו עד שיקל מעליהם ויעבור זעם החובות ואח"כ יצטרפו עמם ויכתבו לכל ערי אשכנז שכל הנידר והנידב מן היום ההוא והלאה הכל כאשר לכל יותן ביד שלוחי הספרדים רק שיותן לאשכנזים מעט מהיה בצמצום כי הם מסתפקים במועט רק שלא ישמעו קול נוגש. ע"כ הגיעו טענות ותרעומות של ב' הצדדים וקול

הקריה הומה, אלה מפה ואלה מפה וגדלה המחלוקת, לכן הגישו עצמותיהם בשער המשפט לדין דין אמת לאמתו עפ"י התורה כי אותה הם מבקשים ,ואלקי ישראל ישפות שלום לכל ישראל.

תשובה: בשמים עדי וסעדי במה אני בורה מסלע המהלוקת כבורה מן הנחש, ושלא ליטפל בדבר שיש בו תגרה וקטטה, ומה גם בדבר שנוגע אל אצילי בני ישראל ראשי הישיבות והרבנים שבא"י אושפיזכני השכינה העומדת אחר כתלינו, כי חיבה מוטלת על כל דיין להפך בזכות איזה צורבא מרבנן כל דהוא וכ"ש הני רבנן תקיפי שמלאה הארץ מתורתם, ומה גם כי דין זה דין הישוב הוא, וכמה דברים ויתרו בהם הכמים ז"ל בשביל ישוב א"י, וצריך להחזיק במעודם כדי שתהיה להם תקומה וישיבה בשלש ארצות. ומה גם שידענו בצרת הבת ירושלם שגדלה בשנה זו ממם שנתהדש עליהם. מה גם כי יודע אני ומכיר במיעוט ערכי לפני גדלות מעלתם כי רבה, ומה אני להביא משפטיהם ולהגיש תעצומותיהם לפני, האומר כן אינו אלא מן המתמיהין, ולכן הטוב טוב לי היה לסלק עצמי מדין זה. אכן יד ה' עלי חזקה ובתורתו כתוב לא תסור מן הדבר, ומורנו הרב נר ישראל פטיש החזק עמוד הימיני יכין ראש הסדר הוא פקד עלי לשנות פרק זה על כן אל יחשדני שומע בדבר זה. ובבואי עד הלום לדרוש ולתור בדבר זה והנה רוח חן ותחנונים על פני יהלוף, שראיתי אגרת אוגרת, מור ולבונה מקוטרת, אמריה מאירים כזוהר המאורים, וטוריה מיוסדים בספירים, וגופי הלכות קבועים בה דשדרו מקדמת דנא ממערבא והבאים על ההתום רבנן

סבוראי תקיפי ארעא דישראל, ובכלל הדברים שדי נרגא דלא למיסמך אהסכמה של רבני פולוניא שאינה עולה בדין.

וזהו דברי האגרת הנוגע לענינינו: ויש לעמוד על נזרת רבני פולוניא אם היא עולה, שאם התקנה שתקנו היא על הקדשות ישנים שבכל עיר ועיר קדשים מזמן קדמון לעניי א"י וסתם הקדש עניי א"י בכל העולם הוא לשלש ארצות, לירושלם ולצפת ולחברון תו"ב והרי קי"ל האומר תני מאתים דינרים לב"ה ינתנו לב"ה הרגיל בו, ואם היו שנים ורגיל בשניהם ינתנו לשניהן וידוע דבצפת היה ב"ה מיוחד לאשכנזים כמו שיש עתה בירושלם והיו בני אשכנז שולחים לצפת ת"ו יותר ממה שהיו שולחים אל ירושלם כמו ששמענו מהזקנים שהיו לפנינו, והאשכנזים שבצפת היו פורעים המישית המס ממה שהיה בא להם מאשכנז, וא"כ בני אשכנז רגילים ומכירים מפי השמועה שיש שלש ארצות בא"י שיש בהם עניים וישיבות, וכשהקדישו מלפנים בסתם לעניי א"י, סתמו כפירושו הוא לשלש ארצות. ואם גזרת רבני פולוניא היו על הקדשים החדשים שיעשו מאותו היום שלא יקדישו אלא לעניי אשכנזים שבירושלם דוקא לא למקום אחר זולתם, הגם שיש לפקפק אם יש להם כח לעשות גזרה זו דכל אדם רשאי בשלו לתת צדקותיו אל מי שיחפוץ וכ"ש שלא ליחד מקום אחד דוקא, והרי רע"ב בימי דוד בא בשביל שכל מתנותיו היה נותן לעירא היאירי ולא לזולתו, מ"מ אפי' תימא דעולה בדין דיבורים רבני פולוניא לגזור ולתקן על בני מדינתם שכל צדקותיהם יהיו לאשכנזים שבירושלם תוב"ב דוקא, הרי הצבור קהלות אשכנז לא קבלו עליהם התקנה

ונותנים לשליחי צפת ושליחי חברון ת"ו ונתבטלה תקנתם, ואם אנשי אשכנז לא קבלו תקנת רבנים שלהם שרוצים לזכות לעשות צדקות עם כל עניי א"י איך יקבלו תקנות שלנו.

ומה שיש מקום לתת איזה סעד לעניי אשכנזים שבירושלם לבטל השליחות של צפת וחברון ת"ו הוא באופן זה, דאם שליחי צפת והברון ת"ו אומרים לבני אשכנז שיש אשכנזים בצפת והברון כמו שיש בירושלם ועפ"ז ניתנים להם נדרים ונדבות, בזה יכולים מכ"ת להושיב ב"ד על כך ויקבלו עדות מהאנשים העולים לזייארא שאין נמצא בצפת וחברון ת"ו אשכנזים רק בירושלם וישלחו קבלות עדות זו לארצות אשכנז, ובכן אפשר שיתבטלו שלוחי צפת וחברון שלא לסבב בארצות אשכנז. כל זה הוא לפי הנהת ערעור הגבאים האומרים שהשלוחים משקרים, אמנם זה אינו עולה על לב שישקרו השלוחים במילתא דעבידא לגלויי לומר שיש אשכנזים בצפת וחברון כמו שיש בירושלם ת"ו, דהשקר אין לו רגלים וזה מפורסם וידוע, אלא שהמתנדבים בעם בערי אשכנז דעתם שלימה ורוצים לתת גם לצפת ת"ו לכבוד התנאים והאמוראים והפוסקים הקבורים שם ובפרט ששם ציון הרשב"י וציון הגאון מוהר"י קארו והרב הקדוש האלקי מהר"י לוריא ז"ל, ואם לא ימצאון שם יהודים והיו ח"ו הגוים מחטטי שכבי ויהרושו עליהם בבקרים, ומי לא ירחם על שומרי קברות הצדיקים הללו אשר כל העולם נהנה מתורתם. וגם על ענין ק"ק חברון ת"ו מי הוא זה שלא ירצה לרחם עליהם, עניים השופכים תפלות בעושר לפני אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב

ומברכין לפניהם כל בני הגולה המרחמים עליהם, יהיו אשכנזים או ספרדים, הלא אב אחד לכלנו וזכות אבות תהיה עלינו לעולם ועד, ובודאי שכל מי שיש לו שכל זך יודה בזה, אלא דלב הגבאים לב קשה ואכזר ואינם רוצים שירחמו לעניי ספרדים שבצפת וחברון ת״ו. ע״כ הועתיק מגופה של אגרת. ואחר הציעי תוקף דברי הרבנים יצ״ו, אבא להתלמד בנדון, ולפי ששמעתי מהפסקים ונושקי שפתים לגלות טפה ולכסות טפחים שמפקפקים ועוקרים הדבר מעיקרו וטעמייהו שהסכמת רבני פולוניא לא נתקיימו החתימת הרבנים שבה ולא נחקרו בב״ד. וא״כ כיון שעיקר ההסכמה דרבני פולניא ליבא למיסמך עלה א״כ רבני מצרים עשו שלא כדין שסמכו עלה ועשו אגרת בקורת ושלחו לערי אשכנז, כי מדהא ליתא הא נמי ליתא, ולזה אני אומר דאי הוי דייקא פורתא היו שמין על לב ושתיקותם יפה להם מדיבורים, כי הן לו יהיו בדבריהם ואלו החתימות אינם התימות רבני פולוניא, הנה על רבני מצרים אין שום תפיסה והשגה, כי באגרת ששלחו רבני מצרים לשם הודיעום שעפ״י הסכמת רבני פולוניא מעשיהם, ואם רבני פולוניא לא עשו מאומה שם ידעו, ואם אמת נכון הדבר שכן עשו רבני פולוניא הנה ראוי להם שיחזיקו במעוז ההסכמה הזאת ובפרט בהיות שחכמי מצרים קיימוה ואשרוה, והנה פולוניא עיר (כן !) גדולה לאלקים וכל פתגם אשר נעשה בתוכה מיד מתפרסם בכל ערי אשכנז הקרובות והרחוקות, ומלבד זה הנה מערעורו שערער שליה חברון משם מקדמת דנא אנו למדין שהסכמה זו אמיתית ונתפשטה בגלילות ההמה ועבידו בה עובדא, כי בעוברו דרך פולוניא

נודע להם ששליח חברון ספרדי הלך וקבץ צדקה מערי אשכנז וקראו אחריו מלא והכריזוהו ונטלו ממנו כסף הקדשים שהיה בידו שכבר נודע שיש הסכמה שלא ינתנו צדקות האשכנזים לספרדים אלא לקהלם בלבד, והשליח התנצל שלא קבץ אלא מעט מזער ונתפייסו במה שהחזיר להם, א״כ מדבריו אנו למדין שהסכמה זו מקויימת ומפורסמת ישם מקודם ששלחו לשם חכמי מצרים הסכמתם החדשה, ודברים אלו מפורסמים הרבה במצרים מזמן ועידנין ואין לך קיום נכון מזה, ותו שיחוש כל אדם מעשות כן [ר״ל לזייף] לפי שכיון שיצא עליו שם רע דהדר אהך זיופא, יאספו עליו חבורות בני אדם ויכתבו עליו כתבי עמל וירדפוהו עד חרמה וכר מן דין חזקה שאין אדם מעיז הרבה לכתוב בספר טענות שקריות וזיופים, כי כל הדברים שבע״פ בלבד לא יחושו עליהם כ״כ שאם ימצא כזבן בדבריו הנה במעט זמן ישכח הכל כאלו לא היה, אכן כשיהיה בכתב, תהיה חטאתו קבועה ושמורה לדור אחרון, צא ולמד מת״ח היושבים בשערי בת ציון שכשהם מתווכחים בהלכה זה עם זה אינם מדקדקים כ״כ לסלת ולנקות את דבריהם כראוי ומגבבים תבן עם הבר, אבל כשכותבין דבריהם ראיותיהם וטענותיהם יחושו הרבה לדבריהם ולשוקלם במאזני צדק כל אחד כפי יכלתו. ומעתה בנדון דידן אם היינו דנין עפ״י הסכמת רבני פולוניא להוציא ממון מיד שליחי הספרדים מה שכבר קבלו וזכו בו ובא לידם אז היה מקום לערער [שלא נתקיימה התימתם], אמנם נ״ד לא באנו רק על העתיד דמכן ולהבא לא יורשה שום שליח ספרדי לקבץ מן האשכנזים קדשי א״י מכח הסכמת

רבני פולוניא וכל דעתנו היא להעמיד ממון בחזקת בעליו בלבד דהיכי דקאי ממונא ליקום מפני צורך השעה שלא יהרב לגמרי קהל אשכנז, הנה לדבר זה יספיק לנו שנסמוך על הסכמת רבני פולוניא אע״ג שלא נחקרה בפנינו ותספיק לנו לקיים הסכמתם עדותו של הרב הגדול משה איש האלקים שמעיד לנו שבפניו נכתבה ובפניו נחתמה הסכמה זו, כיון דהוי שעת הדחק ודי לנו שנהמור שלא להוציא בה ממון רק לאקומי ממונא היכא דקאי. ושפיר אית לן למיסמך אהימנותיה דמר, דידעינן ביה דאפי׳ יהבי ליה חללי דעלמא לא משני בדבוריה אפי׳ במידי דלית (!) ביה דררא דממונא וכש״כ דהך מילתא הויא במילתא דעבידא לאיגלויי דמקילינן בה בעלמא להאמין בה מהך טעמא, ותו דלאו אקים לן דידן בלבד סמכינן, דאשכחנא דלוסקמא תחת ידו מכמה התימות והסכמות ואשרתא דדייני מכמה גאוני עולם רבני גולה ודייני גולה תקיפי ארעא דא״י שמעידין עליו ומפליגין בשבחו הרבה ועלייהו קא סמיכנא, וכפי זה בנ״ד אם יש שם קדשים ישנים שהקדישו לא״י מסתמא לא הקדישום אלא בהיות קהלות אשכנזיות מיושבות שב בכל עיר ועיר מא״י. ולשם הני שולחים הקדשותיהם כי כן ראוי להם, אמנם כיון שכבר ספו תמו מן בלהות ולא נשאר בשתי ארצות שום אשכנזי ולא נשאר רק בירושלם ת״ו. הנה ראיי לומר שכל הקדשים שהיו בתחלה שולחים לשלש ארצות, שעתה שנשתנו הזמנים. יהיו שולחים הכל לירושלם ת״ו לבד. ומקדמת דנא שהיו שולחים הקדשותיהם לשלש ארצות היה בשביל שהיו עניים אשכנזים מתגוררים לשם לא כן עתה ואומדנא גדולה היא זו. ואפי׳ תימצי לומר

שבתהלה היו שולחים לשלש ארצות והיו שולחים לכל עיר ועיר מנה אחת אפים חלק לאשכנזים וחלק לספרדים, מ"מ עתה אין לחוש לזה כלל ושפיר יזכו האשכנזים בכל גשם נדבות צדקות האשכנזים אם מדין קדימה, אם מדין אומדנא, ובפרט שבזמן הזה הגיעו האשכנזים עד שערי מות ואיכבה יוכלון שאת אנשי אשכנז הרחוקים לראות ברעת וצרת אחיהם העניים האומללים המתגוררים בירושלם ת"ו ואך עצמם ובשרם המה, וכמעט קט שיברחו משם בלילה בהחבא ויתחלל גאון בית מקדש מעט שלהם ולא תהיה להם תקומה עוד כל ימי עולם לשוב לירושלם. ורעה חולה מזו שבהפרדם ובהתרחקם מירושלם ח"ו הנה יתבטל בית הועד שלהם, ועד עכשיו נידונין כשני בתי דינין שבעיר אחת שכל אחת עושה כמנהגה ואין בזה משום לא תתגודדו ויש להם מן הדין להחזיק בכל מנהגי חומרות האשכנזים כאלו היו בתוך איפרכייא שבאשכנז בקוליהון ובחומריהון, לא כן כשיתבטל ח"ו בית הועד שלהם שאז חובה עליהם מן הדין להתערב עם הספרדים ולנהוג כמנהגם בקוליהון וכחומריהון ואפי' שירצו לתפום חומרות האשכנזים וחומרות הספרדים לאו כל כמינייהו ובעל כרחן יהיו בטילים לגבי הספרדים, ועד עתה האשכנזי היוצא מעירו להתגורר בירושלם כל דיני מקומו שיצא משם נוהג בו כיון שעתיד לילך לירושלם ושם קהל אשכנזים וב"ד קבוע ונוהג בו כמנהג מקומו אפי' קודם שיגיע לירושלם ת"ו. אשר על כן אם ה"ו תכבד רעתם של אשכנזים ויתגורשו מירושלם רעה על רעה תבא אליהם מהכתפה בנהלה ומביטול מנהגותיהם אשר על כל אלה אומדנא גדולה היא

שאלו ידעו בני אשכנז שבערים הרחוקות את כל הצרות הללו, שיחזיקו ביד אחיהם אשכנזים להם לבדם עד יעבור הזעם הזה. והנה נ"ד עדיף טובא דעניי אשכנז שבירושלם ת"ו אית בהו תרתי לטיבותא לענין קדימה דהוו עניי דידהו לפי שכל האשכנזים היוצאים מארצותם ומתגוררים בירושלם אין גם עיר אחת מכל גבול ערי הספרדים שתומך בימינם כלל ואין הונן אותם ואין מרחם עליהם רק עיניהם צופיות לצדקת בני אשכנז וכיון דאין להם סמך אלא עליהם בלבד שפיר מיקרו עניי אשכנזים לדין קדימה, ותו דאינהו נמי הוו עניי א"י שמתגוררים בירושלם וע"כ ראוי לתת להם דין קדימה על הספרדים שבא"י משום דאית בהן תרתי לטיבותא, וכל הדברים הללו אמורים לפי צרת העת, אבן בהרויח ה' לקהל האשכנזים מצרותיהם וישבו לבטח מצרת החובות אז יותן בראש חלק לסיפוק האשכנזים, והנשאר יותן לעניי שלש ארצות של א"י. והנה להיות שאין בכל העולם מי שיודע בצרתן של האשכנזים ההוה להם כמונו אנחנו ב"ד שבמצרים יע"א לכן קמנו ונתעודד לעזרת השם ולהחזיק יד עני ואביון ורצינו לאמר שסמכנו על הסכמת רבני פולוניא יע"א דלפום קושטא דמילתא דל מהכא הסכמת רבני פולוניא הנה עלינו מוטל להשתדל לגדור הפרצה הזאת שאנחנו קרובים אל החלל וידענו בצרות העתידות לבא ה"ו על קהל האשכנזים שבירושלם ת"ו ואחיהם שבמרחק אינם יודעים מאומה, ואם שמעו מקצת הדברים הם מסתפקים בענינים הללו ואלו ידעו אפי' חצי דבר לא דבר שלם. היה כל יחיד ויחיד מקיים בעצמו סידור כמי שעליו חוב, ומוכר הפציו וממהר לשלוח כדי לגדור

פרצה העתידה לבא ולא להתנדב לעניים אחרים והוא יושב בתוך השביה בקרב צרים אכזרים, ומי יהיש על קהל אשכנזים שבירושלם יותר ממנו, וכי לא אחיהם אנחנו, מדוע נבגוד איש באחיו ונראה בצרתם ונעמעם עליהם, והם אין בידם לא לעזור ולא להועיל לא כתב ולא לשון, אשר על כל אלה חובה עלינו לעשות כל מה שעשינו, ועדין לא יצאנו מחצי דבר החובה, וכבר שמנו עליהם עין ע"י שרים ורוזנים אנשי השם הגדולים אשר בארץ מצרים, ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלימה מעם ה' אלקי ישראל שהשתדלו בענין הפשר העשוי לשלש שנים הנז'. וגם יד הרבנים תקיפי ארעא דירושלם ת"ו חמה והפרנס יזכר לטוב שהשתדלו השתדלות גמורה וכמעט הכניסו עצמם בתוך מדורת האש לחמלתם על האשכנזים, וה' הצליח בידם ועשו והצליחו, אלה מפה ואלה מפה, יהי ה' אלקיו עמם כאשר היה עם אבותינו אבי"ר, ולו אנחנו מיחלים ולא אנחנו מצפים שיתוקן ויעמוד קהל האשכנזים על מכונתו ולא ירפה ממנו עד שנכללהו בקרב הספרדים שבירושלם, ויהיה כל הנידר והנידב מכל ערי אשכנזים הכל כאשר לכל יותן ביד הספרדים רק שיותן מעט מזער לאשכנזים שלשם כדי ספוקם ומחיתם לחם צר ומים לחץ כי זה יהיה לאשכנזים תיקון גדול ולא יהרסו מבנינם עד ביאת הגואל. ובעיקר הדברים כיון שכבר גזרו רבני פולין לשנות הצדקה מן הספרדים ולתתה להאשכנזים אע"ג שמפסידים הספרדים שפיר דמי ומעשיהם מקויים אפי' שהיה לצורך קצת ואע"ג שהוסיפו לעשות ולגזור על כל המדינות ש"ד, שכבר ידוע הוא שפולוניא ראש הממלכה לכל ערי אשכנז הקרובות והרחוקות בתורה ובחכמה ושם ישבו

כסאות למשפט לדון אפי' דיני נפשות בהורמנותא דמלכא, ומעין החכמות מאתם יוצא, ודילנא אומרים דילהון הוא, א"כ מן הראוי שתהיה מצודתם פרוסה על כל ערי אשכנז, ואם המצא ימצא בערי הפרזי דלא חשהין לגזרתם ולהסכמתם מ"מ לא יבצר מחצה (צ"ל מעצה) טובה קמ"ל ואם יקבלו מוטב ואם לא יקבלו יהיו בטלים במיעוט, ופשיטא שרוב הקהל כבולו יהני להו הך תקנה דרבני פולוניא וחרדים לקיים את דבריהם ונזרתם כאלו יהושע אמרם מפי הגבורה.

היוצא לנו שאפי' אם עניי הספרדים היה להם דין קדימה על עניי האשכנזים והקדישו לשמן של ספרדים, יש יכולת לרבני פולוניא לשנות הצדקה ולתתה לאשכנזים כיון שהשעה צריכה ודחוקה עליהם ביותר ותיקונם של עניי אשכנז שבירושלם מוטל על כל ערי אשכנז ושייכי אינהו בגוייהו, ומי יחוש להם אם לא הם, ורבני פולוניא מוטל עליהם לפקח על עניי אשכנז שבירושלם ושלא יחרב קהלם ובית מקדשם יותר בידי צרים, א"כ גזרתם מקויימת ומה שעשו עשוי. אכן להיות שהספרדים שבירושלם הם משתדלים הרבה והכניסו עצמם בעובי הקורה במקום גדודי לסטים וחיות לפשר עם הגוים, הלא צריך לגמול עמם גמול טוב לבא עמם בדרך פשרה, קרובה לתועלת הספרדים בכל כח האפשר, ומה גם שכבר המה ראשיהם ושופטיהם וגבאיהם, שבהרויה צער החובות יצרפם עמם והיו לעם אחד ולא ישמעו עוד האשכנזים קול נוגש והספרדים הם ישאו טורח ומשא המסים נהוגים ובלתי נהוגים, ויהיה ריוח גדול וישועה נבונה לאשכנזים בשבתם בארץ הצבי, יומם ולילה לא ישבותו מעבודת ה' בתפלה ובעסק התורה, אלקי שלום ישפות שלום רב לנו ועל כל עמו ישראל, ויטע ביניהם אהבה ואחוה ויסיר עול הגוים מעל צוארנו אכי"ר.

ד"ר א. צפרוני

מחקרים גיאוגרפיים

בעל המון

המקום הזה נזכר רק פעם אחת בתנ"כ: כרם היה לשלמה בבעל המון (שיה"ש ח' י"א). בקביעת והגבלת המקום הזה נחלקו דעות החוקרים ועד עכשיו אין עוד תשובה מחלטת על השאלה: איפה נמצא המקום הזה ומה שמו עכשיו? מקדם השבו (גוניום ואח') שזהו המקום הנזכר בנוסח היוני של ספר Belamoth או Belamon יהודית ז' ג' (בתרגום העברי בלמה). אולם אחרי שהתברר לחוקרים שהמקום Belamon איננו אלא יבלעם[1] שבעמק יזרעאל בחלקו של מנשה בקרבת דותן (יהושע י"ז י"א. שופטים א' כ"ז מלכ' ב' ט' כ"ז), כי השם של המקום הזה בא בתנ"כ גם בצורה מקוצרת: בלעם (דהי"א ו' נ"ה), התעוררה עוד פעם השאלה ע"ד המקום: בעל המון, ולידי

1) ראה מה שכתב Schlatter בספרו Zur Topographie und Geschichte Palästinas עמ' 288 ומה שכתב Buhl בספרו Geographie des alt. Palästina עמ' 103, 201.

פתרון מתקבל על הלב לא הגיעו עד עכשיו. הפרופ׳ [1] Halevy חושב שזאת היא העיר: המונה בעבר הירדן מזרחה הנזכרת ביחזקאל ל״ט י״ז. אולם בעבר הירדן מזרחה אין עיר בשם זה ויחזקאל מדבר על המונה. כמו על עיר שעתידה להבנות באחרית הימים, אחרי מלחמת גוג ומגוג. ולא כמו על עיר קימת. בכלל הנוסחא ביחזקאל אינה בטוחה, כי קודם נזכר שם גיא המון גוג ומזה נתהוה השם: המונה[2]. גרץ בפירושו לשיר השירים מתקן: בעל חרמון במקום בעל המון עפ״י שופטים ג׳ ג׳ ודה״א ה׳ כ״ג, אולם לתקון הזה אין שום יסוד. מלבד זאת רחוק הוא בעל חרמון יותר מדאי מירושלם, ואי אפשר ששם ימצא כרמו של שלמה המלך. הפרופ׳ ביקל בפירושו לשיר השירים מוחק לגמרי את המלים: בבעל המון, מה שאין לו שום יסוד. הפרופ׳ בודי חושב שזהו מקום שנמצא בסביבות ירושלם מבלי שידע להגבילו.

הפרובלימה הזאת נפתרת לפי דעתי באפן כזה: בעל המון, יבלעם ובלעם וגם Belamoth או Bolamon אינם אלא שמות של מקום אחד וזהו המקום ששם נמצא עכשיו הֻ֫רְבַּת בלעמה בסביבות ג׳נין או עין גנים. הרי בלעמה נקרא בתלמוד בשם גינאי נהר (ירושלמי פאה פ״א מ״ג ובבלי חולין ז׳ ע״א). ר׳ פנחס בן יאיר הוה קאזיל לפדיון שביים פגע ביה בגינאי נהרא אמר ליה גינאי חלוק לי מימך ואעבר בך אמר ליה אתה הולך לעשות רצון קונך אני הולך לעשות

1) כרך 13 עמ׳ 172 Revue des Etud. juiv.

2) ראה את הפרושים של Cornill ושל Bertholet לפסוק זה.

רצון קוני אתה ספק עושה ספק אי אתה עושה, אני ודאי עושה (גירסת הבבלי). המקום הזה היה מפורסם בגניו כמו שמראים השמות: עין גנים וגינאי ומובן מפני זה שהשיר העממי בשיר השירים חושב שפה היה גם למלך שלמה כרם גדול. אולם השאלה היא איך השתנה השם יבלעם או בלעם לשם: בעל המון? השנוי הזה נעשה בלי ספק בזמן הבית השני. אחרי אשר הדרו היונים לארץ ישראל הם קראו ליבלעם בשם Belamon. המקומות האלה נשארו במשך מאות שנים בידי היונים עד סוף תקופת החשמונאים1) ובאפן כזה נשכח השם העברי יבלעם לגמרי. אחרי אשר עוד פעם עברו המקומות האלה ליהודים הם שנו את השם היוני לשם עברי. אולם הם לא ידעו כבר שהשם היוני Belamon בא מהשם העברי יבלעם, והעתיקו את השם היוני: Belamon עפ"י השערה לשם: בעל המון בהשבם שמהשם בעל המון עשו היונים את השם Belamon. עובדא דומה לזו, שנשכח השם העברי הקדמון ונשאר רק השם היוני, שהוא באמת איננו אלא העתקת השם העברי, אנו מוצאים בשמות הערביים של הרבה מקומות בא"י שהם נעשו לא עפ"י השם העברי כי אם עפ"י ההעתקה היונית של השם העברי כמו למשל: כפר סילון, ליפטה וכ'2) השם בעל המון היא איפא העתקה מהשם היוני Belamon, שאיננו אלא יבלעם.

---

1) ראה מה שכתב Schlatter בספרו הנזכר למעלה עמ' 277 והלאה ומה שכתב Schürer בספרו: Geschichte des jüd. Volkes כרך ב' עמ' 9 והלאה.

2) ראה מה שכתב Schlatter בספרו הנזכר עמ' 70 הערה 1

שלם. בזק.

העיר שלם נזכרת פעמים אחדות בתנ"ב (בראשית י"ד י"ח ול"ג י"ח תהלי' ע"ו ג'). על פי המסורה זהו השם הקדמון של העיר ירושלם. מסורה זו עתיקה מאד ונמצאת כבר אצל יוסף פלויוס בספרו: קדמוניות היהודים א' י'. הרב של החוקרים החדשים גם כן נוטה לדעה ששלם וירושלם הם באמת אותו המקום. הטעמים הם: א) ביהושע פרק י' נקרא מלך ירושלם אדני צדק מה שמזכיר לנו את השם מלכי צדק מלך שלם שנזכר בבראשית. אפשר איפא לשער שמלכי ירושלם נקראו תמיד בשם מרכב עם המלה צדק, שהיא כמו שהושבים שם של איזה אליל כנעני[1]. ב) בתהלים ע"ו ג' נאמר: ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון. שלם מקביל פה לציון וזהו כפל הענין במלים שונות[2] אולם הראיות האלה אינן עומדות בפני הבקרת. על פי הפסוק: ויבא יעקב שלם עיר שכם (בראשית ל"ג י"ח) לא יכל להיות שום ספק ששלם היתה עיר בממלכת שכם. יעקב בבואו מפדן ארם עבר את הירדן כנראה אצל בית שאן, ששם היה המעבר היותר טוב של הירדן ואח"כ פנה דרומה עד אשר הגיע לשכם, ויחן את פני העיר", במזרה שכם

1) עיין מה שכתב Baudissin בספרו Studien חלק א' עמ' 15.

2) ראה מה שכתב Holinger בפרושו לבראשית ומה שכתב Riehm בספרו: Handwörter buch des bibl.Altertums 990 השערה שאין לה כל יסוד היא זו של י' ז' הורביץ (ב„שי של ספרות לשבועין הדשות מהארץ גליון י"ב) שירושלים נחלקה לשנים: יבום או צדק וירושלם או בזק, המושל של החלק האחד נקרא אדני צדק והמושל של החלק השני אדני בזק. זאת היא השערה בעלמא.

חנה המחנת, שבא עם יעקב, מול העיר שכם[1]. במזרח שכם נמצאים הרבה מקומות קדושים מזמן קדום: ג'לג'יליה (גלגל), באר יעקב, קבר יוסף. היהודים קדשו בבואם לארץ את המקומות שנחשבו לקדושים בעיני תושבי הארץ[2] פה במזרח שכם נמצא גם המקום שלם, אולי נשאר לו זכר עוד בשם אס־סלמיה, שבו קוראים הערבים להר עבל. בקדושת המקומות האלה החזיקו אח"כ השמרונים. מקומות קדושים כאלה היו גם שילה, בית אל, מצפה וכו'. אחרי אשר ספר דברים נתקבל ונתקדש ע"י העם בזמן המלך יאשיהו, דחתה קדושת ירושלים את קדושת המקומות האחרים, כי הספר דברים מטעים ומדגיש שישנו רק מקום קדוש אחד והוא ירושלים. בזמן הבית השני כאשר גדל הקרע בין היהודים והשמרונים לא רצו היהודים לותר על מלכי צדק מלך שלם וע"כ אמרו ששלם היא ירושלים, ובמקומות אחרים בתנ"כ כתבו אפילו ירושלים במקום שלם, בשביל למחק כל זכר מקדושת המקום הזה. מה ששייך לפסוק: ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון יכלים לפרש אותו, שהוא נתחבר בזמן בית שני, שאז כבר נפוצה הדעה ששלם היא ירושלים, אולם יותר נכון יהיה לאמר, שהפסוק פה מבדיל בין שלם ובין ירושלים: בשלם היה רק מקדש זמני (סכו) ובציון נבנה כבר בית מקדש קבוע (מעונו). בסביבות שכם נמצאת גם העיר בזק צפונית מזרחית משכם

---

1) ראה מה שכתב Schlatter בספרו הנזכר עמ' 358

2) ראה מה שכתב P. Thomsen בספרו Palästine und seine Kultur in fünf Jartausenden עמ' 61 והלאה.

ונקראת היום כפי הערבים אבזיק[1]. המקום הזה מתאים מאד למאורעות שבהם נזכרים אדני בזק והעיר בזק. השבטים יהודה שמעון ואולי גם לוי לא עברו את הירדן אצל יריחו כ"א אצל בית שאן והממלכה הראשונה שהם נפגשו אתה היתה ממלכת אדני בזק, שאותה הם נצחו. אח"כ הלכו נגד שכם ונלחמו בהצלחה: רמז לזה ישנו באגדה המספרת ע"ד מלחמת שמעון ולוי נגד שכם בן חמור. משם הלכו יותר דרומה וכנראה לא הצליחו במלחמותיהם, כי שני השבטים שמעון ולוי כמעט הלכו מלהתקים בתור שבטים עומדים ברשות עצמם (אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל בראשית מ"ט ז'). קשה הוא רק הפסוק שופטי' א' ז' המספר ע"ד אדני בזק: ויביאהו ירושלים וימת שם, כי ירושלים לא היתה עוד אז בידי היהודים. צריך לאמר שפה באה ירושלים במקום שלם.

השתפכות הירדן

בתלמוד נמצאת הדעה שהירדן נופל לים התיכון. ירדן יוצא ממערת פמיים ומהלך בימה של סמכי (סיבכי) ובימה של טבריה ובימה של סדום והולך ונופל לים הגדול (בבורות נ"ה ע"א). הדעה הזו מתמיהה מאד, כי איך אפשר שהכמינו לא ידעו, שהירדן אינו נופל לים הגדול ? השאלה הזאת נשאלה כבר ע"י הרבה חכמים. נייבוער [2] הושב שבזה רצו

1) ראה Schlatter שם עמ' 265.
2) עמ' 30 Neubauer Le Geographie du Talmud

חכמינו לבאר את העובדא המפליאה, שלמרות זאת שהירדן מוביל כ"כ הרבה מים לים המלח, זה האחרון אינו עובר על גדותיו. אולם השאלה, איך קשרו חכמינו את הירדן עם ים המלח (התיכון?) נשארה במקומה. והנה באגרת אריסטיאש, שחלקים ממנה שייכים ליוני שתיר את א"י והסתכל לבנינה הגיאוגרפי, מסופר שהירדן שופך את מימיו לנהר אחר שזורם בחבל עכו והנהר הזה נשפך לים התיכון. התיר היוני איפא לא יכל גם כן לתאר לעצמו, שאין קשר בין הירדן וים התיכון והוא חשב כנראה שנחל קישון הזורם בחבל עכו הוא המקשר אותם, 1) הוא בעצמו לא בקר את כל ארץ ישראל, כ"א רק את ירושלים ואת ערי החוף ויכל להיות שהוא שמע מהיהודים, שהירדן נופל לים התיכון באמצעות נחל קישון. מכל מקום ברור הדבר שגם חכמינו תארו לעצמם את הקשר בין הירדן וים התיכון באמצעות איזה נחל. על זה מראה גם המבטא: והולך ונופל, בזמן שביחס לימים אחרים כתוב כתם: ומהלך.

1) ראה Schlatter שם עמ' 91.

א. ז. רבינוביץ

היחס שבין חכמי א"י ובין חכמי בבל.

הד"ר בנימין זאב בכר ז"ל בחבורו הגדול אגדות אמוראי א"י חלק ראשון בהקדמתו לפרק ר' יוהנן כותב כדברים האלה: „בכלל לא היה ר' יוהנן נוטה הכה לבבלים, שעלו לארץ ישראל לשמוע ממנו „תורה. והוא היה מרשה לעצמו לדבר אליהם בעקיצות, „כד הוה חמי להון, הוה מקנתר להון. אמר: מה נביא מקנתר להון, שנא' (הושע ט' י') ימאסם אלהי ויהיו נודדים בגוים, ואנא, לית אנא מקנתר להון! (שהש"ר ה' י'). הוא היה מכנה אותם בשם בבליים (ע"ש אצל בכר רשומי המקורות). אבל בכל זאת לא הרחיק ר' יוהנן כל כך ללכת בהתנגדותי אל הבבלים, כמו ר' שמעון בן לקיש, שאמר. בדרשו את הכתוב (שה"ש ה' ט'): אם חומה היא נבנה עליה טירת כסף, אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כלכם בימי עזרא, נמשלתם בכסף, שאין הרקב שולט בו. עכשיו שעליתם כדלתות, נמשלתם כארז, שהרקב שולט בו (יומא ט' ע"ב)".

דעה זו שחכמי א"י התיחסו בבוז לחכמי בבל, הביא בראשונה הרב שי"ר ואחריו נמשכו גם ההסתוריונים הד"ר

גרין והרא"ה וייס. אבל הדבר הזה היה תמוה בעיני: א) אי אפשר היה לי להאמין שגדולי עולם וצדיקים נפלאים כר' יוחנן וריש לקיש יתיחסו בבוז אל תלמידי חכמים, המוסרים נפשם על תורת א"י והמפיצים אותה בבבל. ב) המצב הכלכלי בא"י הורע מאד, והישיבות שבא"י היו מתפרנסות מנדבות הבבלים, ואיך אפשר שיהיו חכמינו כפויי טובה ויבזו את אלה המחזיקים בהם?. ג) אם באמת היו חכמי א"י מבזים את חכמי בבל, איך אפשר שהחכמי בבל יעריצו כל כך את חכמי א"י ויכנעו תמיד מפני פסקיהם, הלא דבר מונח בטבע הוא, „כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם" שנאה מעוררת שנאה ובוז מעורר בוז?.

השאלות הללו המריצוני להקר בדבר הזה מחדש ומצאתי הרבה מאמרים הסותרים דעה זו מעקרה: בפסיקתא הוצ' בובר קע"ח ע"א ועוד במקורות שונים מספר: ר' יוחנן הוה מטייל סליק מטבריא לצפרי והוה ר' חייא בר אבא (חכם בבלי שעלה לא"י ולמד בישיבתו של ר' יוחנן), מסמך ליה; מטון חד בית הקל, אמר: הדין בית הקלא הוה דידי וזבינית יתיה בגלל למזכי באורייתא וכו': שרי ר' חייא בכי. א"ל ר' יוחנן: מה את בכי! א"ל על דלא שבקת לסיבותיך כלום. א"ל: חייא ברי חייא ברי! קלה בעיניך מה שעשיתי? מכרתי דבר שנברא לששה ימים וקניתי דבר שניתן לארבעים יום, שנא' (דברים ט' ט'): ויהי שם עם ה' ארבעים יום וכו'. הקריאה הלבבית „חייא ברי, חייא ברי" מראה על חבה מצד ר' יוחנן לתלמידו ר' חייא בר אבא הבבלי. אעפ"י שלפעמים אנו מוצאים שהוא

קורא אותו בבלאי, ברור הוא שחשם בבלאי, שבו היה ר' יוחנן מכנה את תלמידיו הבבלים לא היה לגנאי, אלא להפך לאות של חבה, כמו שקראו חכמי פולין לחכמי ליטא החריפים ליטוואקים. וכן מצינו בירוש' תרומות פ"א סוף ה"א, שר' יוחנן אומר לר' איסי, ובירוש' שבת פ"ה ה"ד לר' זעירי: „אין, בבליא, קמת עליה!" (כלומר: בן בבלי, כונת על האמת). וכבר ידוע כמה היה מעריץ ר' יוחנן את רב (הולין נ"ד:) ואח"כ גם את שמואל וקרא אותם רבותינו שבבבל. ע"ד ר' אלעזר בן פדת אמר ר' יוחנן (ב"ב ז' ע"ב): „ואלעזר בני קבע בה מסמרות". ועי' ירו' מו"ק פ"ג ה"ז ומנחות פ"ד ע"ב א"ר אלעזר: ר' יוחנן חזאי בחלום מילתא מעלייתא אמינא. ובכתובות קי"א ע"ב: כיון דחזא ר"א דקא מצטער (ר' יוחנן) א"ל: רבי, מצאתי להן תקנה.

ובאמת אין כל צורך להרבות בראיות ע"ד היחס של של חבה שהיה לר' יוחנן לחכמי בבל הלא תלמידיו היותר גדולים ושקבלו ממנו סמיכה היו בבלים: ר' חייא בר אבא ור' שמעון בר אבא [1]) רב אסי, ר' זעירי (שרצה לקחתו להתן לבתו) ור' ירמיה ומכל שכן ר' אלעזר בן פדת, ועוד רבים. ואעפ"י שאנו מוצאים שר"י הקפיד על ר"א שלא אמר דבר בשמו, אבל בכלל היה מחבב ומוקיר אותו מאד ובשעת הליו הלך לבקרו ויהדו בכו על האי שופרא דבלי בארעא (ברכות ה':).

---

1) עליו אמר ר' יוחנן: כל מי שלא מכיר מעשיו של אברהם אבינו יכיר מעשה אבותיו של זה, ירו' סוף בכורים. המלה „אבותיו" המוזהה כמדומני שכונת המאמר הוא שמי שאינו מכיר מעשיו של אברהם אבינו יכול להכירם מתוך מעשיו של ר"ש בר אבא וצ"ע.

ור׳ שמעון בן לקיש זה שלפי המספר באגדה, כשהיה קרוב להטבע בנהר לא רצה להושיט ידו לחכם בבלי שיוציאנו, היה מעריץ את הבבלים דוקא: הרני כפרת ר׳ חייא ובניו (הבבלים), שבתהלה כשנשתכחה תורה מישראל, עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשתכחה עלה הלל הבבלי ויסדה, חזרה ונשתכחה עלו ר׳ חייא ובניו ויסדוה (סוכה כ׳ ע״א). בירוש׳ מעשר שני פ״ה ה״ח אמר ר׳ אמי בשם רשב״ל: לא לקת פשתנן ולא החמיץ יינן ונתנו עיניהם בזכות ר׳ חייא ובניו. ובירוש׳ שביעת פ״ו ה״ה ר׳ שמעון בן לקיש אזל לבוצרה (שבסוריה) אתון לגביה אמרון ליה: חמי לן הד בר נש דריש דיין כופר (כלומר מלמד תינוקות) חזן, עביד כל צורכינן. חמא חד בבלי (כלו׳ בחר בשבילם בבלי אחד) א״ל (לבבלי ההוא): חמית לך אתר טב (בחרתי בשבילך מקום טוב). בכתובות קי״א ע״ב נאמר שריש לקיש מסר את בניו לר׳ חייא בר אדא (לפי גירסת בבר בר אבא) ללמדם תורה, מזה נראה שלא רק שהוקיר את חכמי בבל, אלא שגם האמין בהם ומסר בידם את הדבר היותר יקר, הנום הבנים.

ובאמת היתה להכמי א״י מסרת עתיקה לכבד את חכמי בבל, בקדושין ע״ב ע״א אמר רבי ללוי: הראני.... תלמידי חכמים שבבבל, אמר: דומין למלאכי השרת. בשו״ט י״ח (בובר סימן י״א) אמר ר׳ יהודה בר סימון: פתחי לי אחותי רעיתי (שה״ש ה׳ ב׳),—בכנסת ישראל שבבבל (הכתוב מדבר) שאחויים בתורה וכו׳. ר׳ שמואל בר נחמן

הקפיד מאד על כבוד רב יהודה (בר יחזקאל) ומחה נגד אלה שרצו להתיר את החרם שהחרים רב יהודה.

ידוע הוא המאמר (סנהדרין כ"ד ע"א) ר' ירמיה אמר: במחשכים הושיבני (איכה ג') זה תלמודה של בבל. ומזה רוצים להביא ראיה שחכמי א"י היו מבזים את התלמוד הבבלי, אבל באמת זהו טעות ומתבאר באפן פשוט ע"פ מה שנאמר בתנחומא נח: .. וזו היא תורה שבעל פה שהיא קשה ללמוד ויש בה צער גדול שהיא משולה להשך. שנא' (ישעי' ט' א') העם ההולכים בהשך ראו אור גדול, אלו בעלי התלמוד שראו אור הגדול, שהקב"ה מאיר עיניהם באיסור והתר בטמא ובטהור ולעתיד לבוא (שופטים ה') ואוהביו כצאת השמש בגבורתו[1] ואין בדברי ר' ירמיה בזיון ה"ו לתלמודה של בבל, אלא להפך הערצה שגם במחשכים מאיר תלמודה של בבל.

---

1) רבנו הרה"ג ראי"ה קוק שליט"א אמר ע"ז משל יפה: אלו היו עינינו מאירות כשמש וכירח, היינו רואים את כל מהלך הכוכבים ולא היינו צריכים לא לטלסקופ ולא למטמטיקה עליונה, אבל אחרי שעיננו קצרה מראות, הלא יש ערך גדול לטלסקופ ולמטמטיקה. כך כל זמן שהיתה הנבואה שורה בישראל, לא היה הנביא צריך לחפש אחרי האמת בדרכים שונים, אלא היה אומר: כה אמר ה' ... ודי. אבל כשנסתלקה הנבואה, והתורה נמסרה לחכמים היו כבר צריכים לחפש אחרי האמת בפלפול חברים, בקושיות ובפירוקים, בהשואות דבר לדבר ובהבדלתן, וזהו מפני „שבמחשכים הושיבני" מאפס נבואה, אבל כמה גדול הוא הערך של החריפות התלמודית, שסוף סוף על ידה יורדים לעמק הענין ומוצאים את מרגלית האמת.

סוף דבר: צריכה בחינה דקה באגדות בשביל להוציא מהן החלטות הסטוריות. ואין סומכין על איזו מימרא, שכונתה סתומה מטנו, ולבנות ע"ז מגדלים במקום שהשכל הישר מתנגד לזה, ובפרט במקום שכבוד רבותינו, אבות אמתנו, מתחלל ע"ז. וע' שו"ת חוות יאיר סי' קנ"ב, שמשתדל לבאר את הבטויים הקשים הנמצאים בתלמוד, ואעפ"י שאין דרכי הגאון הצדיק הזה דרכי, אבל מסכים אני בכל לבי לכונתו הטובה והישרה, שלא לסמוך על איזה בטוים תמוהים ולהגביל על ידם את האפי המוסרי של רבותינו התנאים והאמוראים ובפרט במקום שהרבה ראיות מוכיחות ההפך.

והוא חדין במה שמצאנו את ר' יונתן משיב לר' שמלאי, שבא ללמד אצלו אגדה: מסרת בידי מאבותי שלא ללמד אגדה לא לבבלי ולא לדרומי, שהן גסי רוח ומעוטי תורה ואת נהרדעי ודר בדרום (ירוש' פסחים פ"ה ה"ג ובבלי ס"ב ע"ב) ובידוע היה ר' שמלאי אה"ב לאחד מגדולי בעלי אגדה. ובכלל המסרת הזו כלו סתומה, כי איך אפשר לעשות כלל כזה שלא ללמד אגדה לא לבבלי ולא לדרומי! כמה בבלים היו שכל הכמי א"י הודו בגדולתם כעזרא והלל, וכמה גדולי ישראל היו בדרום כבר קפרא ור' יהושע בן לוי. ובאמת מצאנו במקום אחר (ב"ר פמ"ט) שר' שמלאי שואל באגדה לר' יונתן והוא משיב לו. ומזה ראיה שאין לסמוך על דבורים עזים שבאו בספורי בתי המדרש במקום שהשכל הישר מתנגד להם.

ומה שנוגע למאמר שהביא בכר משהש"ר אין כתירה כלל למה שאמרנו. והמאמר הזה, כמו משאר המאמרים המובאים שם ברבה, אפשר רק להוציא מסקנא כי צר היה לחכמינו על שבני ישראל התרשלו בעלייתם לא"י ורק חלק קטן מגולי בבל שבו לארצם. וזה אפשר להסביר באפן רציונלי, כי היו מאמינים שאם היו בארץ ישראל אוכלסי ישראל מרובין, היו יכולים לעמוד בפני שונאיהם, ואפשר שהיתה להם בזה כונה אחרת מיסטית, שכל מה שהקבוץ היהודי יותר גדול, השכינה יותר שורה עליו (ע' משנת ברכות ז' ג').

אברהם צבי אידלזון

רשימת מלים מתוך השירה התימנית.

המשוררים התימנים יצרו מלים חדשות בשני פנים: א) משרשים ערבים וארמים, בתתם להם צורות עבריות. ב) שרשים עברים, בהוסיפם בנינים שלא היו ידועים ושכיחים בלשון. לבנינים המחדשים נתנו מושגים חדשים. שני מיני המלים ממלאים חסרון מרגש בלשוננו, כי הם מבטאים מושגים שלא היה להם עד עכשיו בטוי. לפיכך כדאים השרשים הללו לפרסום, אולי ימצאו חכמי הלשון חפץ בהם ויכניסו אותם אל תוך אוצר הלשון העברית ויתנו להם מקום בדבור [1].

אבב, אִנְבִּי—פריי בצורה הארמית וגם אִבִּי.

אחה, נֶאֱחָה—התחברה (הנפש עם הגוף).

אלם, יְאַלִּימֵם—יעשה אותם לאלמים.

אוש, „תהי כְּאוּשָׁה עוד קלושה"—נשיבת רוח קלה. (ארמית)

אנח, אוּנְחִים—נאנחים.

---

1) המלים המנקדות הן דוגמאות מתוך השירים ובקבץ אוצר נגינות ישראל חלק א' מסמנות המלים במספר השירים המשמשים לדוגמאות.

אפן, תְּאֻפַּן יְהָבִי, אוֹפֵן לכל יְהָבִי—סדר צרכי בקביעות. (ערבית)

ארב, אֲרוּבָה—אורבים לה. פעול.

אשש, והטבע יְאֻשְּׁשָׁה—יְחַזֵּק, פִּעֵל על משקל השלמים. (ערבית אשש—אסס)

אתה, תְּאֻתְיָה—מובאה.

בוך, וְחָזָק, אַל תִּנְבַּךְ—אל תהיה נבוך. ע"מ השלמים.

בזז, בְּזִיזִי—שללי ע"מ פְּעִיל—בַּזִּיז.

בטט, בִּטְטִי—האירי פניך. (ארמית)

בנה, מקדש יְבוּנַן—יבנה, ע"מ בון.

בלמס, ראשו בִּלְמְסוֹ—התאוה לרעה בִּלְתָּהּ את מוחו ושכלו. פעל. (יונית, יומא פ"ג)

בית, נשתה וְנָבִית—נשתה ונלין. (ארמית וערבית).

בעע, וִיבַּע קין משיחיה; צור קוני למשיחך תְּבַע, תְּבַע משיחך—מַהֵר ימהר. (ארמית).

בצר, בְּצוּרָה—שבויה. פעול.

בשם, מִתְבַּשֶּׂמֶת—שמה עליה בשם. התפעל.

נאה, נְאִיָּה—נאוה, ע"מ פְּעִלָּה.

גדל, נִגְדֶּלֶת—מתגדלת, נפעל במקום התפעל.

גלל, הכמת הַגָּלוּל—הכמת הנסתר, הנגלל. פעול.

גלם, שִׂכְלִי בטוב תְּגַלְיִם—תעודד והחזק; מילת לבוש

יַגְלִים—יתעטף. שני מושגים בבנין אחד.

גלף. תִּגְלִפָה—תחלק ה' נוספת; נִגְלָף—נחקק. (ארמית) שני מושגים א' לקל, ב' לנפעל.

גשש. לִבי בהבלו בושש וּמִתְגוֹשֵׁש—מתרגז. לתנועה רוחנית במקום תנועה גופנית.

דאב. הֲדְאֵב—הַכְאֵב.

דום. קוּם ודוּמָה—בקר וערב. ש"ת.

דרון. —מַתָּנָה.

הגן. הוּגָנִי—חשובי.

הלך. גלגלים נעים ונהלָכים—הולכים בעצמם, וכן נהלכת-

הלל. נִהֲלָלִים, הִנְהַלְלִי—מהלל. נפעל במקום פעל.

הים. נֶהֱלָם ביד אֵלִם—מֻכֶּה.

המל. רָעַשׁ.

המר. הוֹמֵר—מוליך שולל.

הנה. בשינָה יְהֻנֶּה—נהנה, הִפְעַל; תֶּהַן—תהנה.

הרף. מַהֵר.

התל. הִתּוּלָה—טפשות. פעול.

ועד. לנו באהבתך תֻּוְעַד. פֻּעַל.

זבד. נִזְבְּדִי—מחבר אלי. נפעל; לבב זֻבַּד—התחבר.

זג. זַני—גפני.

זהר. נִזהר—מוּאָר; זָהור מאור־שמש—אור השמש האיר את כלו. פעול.

זלף. וַיְזַלֵּף עלי בטוב שפע—שפך.

זמם; זוֹם, זוֹם זמתה, על דרך נחי ע״ו.

זמן. נִזְמַן—הוּכַן; זְמוּנִים־מזֻמָנִים. פעול.

זון. נִיזֶנֶת—נפעל.

זנק. קום וזַנֵק—קַפֵּץ.

זקר. הִזְקִיר—הִקְפִּיץ; נערים נִזְקָרִים—קלי דעת.

זרר. באהבה מְזוֹרְרִין; יְזוֹרֵר; גוף זקנים יזוֹרֵרָה—יעורר לחיים רעננים.

חדרון. הדר פנימי, עיין אִדְרוֹן.

חלד. קֵץ הַחֲלוּד—מהר את זמן הקץ. (ערבית חַלַט—מהר. או בַּלַט—מְגַלֶה סוד)

חטב. בסיני חטבו—נבחרו; צבית הן לעפר חֲטֻבָה—בחרה; חֲטָבִני בהודו. (ארמית. בערבית כַּטַב—בחר בחירת־לבו לאשה.

חיה. הויָה—מלאח כח עלומים וחיים; התחיָה—התחיָה (עיין אבן ספיר ה״א. תימן).

חלם. החלימָה—גרם שיחלוֹם.

חלש. הַלְשִׁי רְהַב—חֲזֵק את חולשתי, ע״מ חֲלֵש.

חרחר. זכור יום הדין אשר לבם יְחַרְחֵר—יִשְׂרֹף.

חלה. לשבלי החלי—דברי דברי חלקות לשבלי. הפעיל.

חרט. חרטי—החרטה שלי. ע״מ הרט.

חרד. הורדים—חרדים. בינוני קל.

טבע. ידלה לטבעם—יוציא את עצמיותם. במובן השרש בערבית.

טמש. בגדו טמוש—טבול. (ארמית)

טפש. טפושום—טפשים. פעול.

טרחון. —בטרחה ובגלות. ע״מ פעלון.

מטרית יזן מטרית—יזן שומר עלי. (מטרתא בארמית).

יגן. תתיגן—תתעצב.

יהב. יהב פרוש—תן פרוש; יהבי; יהבה.

יהר. יתיהרו—יתגאו.

יחם, יחסם—חרים את ערבם וטעלתם. פעל.

יטב. ייטבה—היטיב.

ישן. יושנת—ישנת, ע״מ יושבת.

יכל. היכל—שלט. הפעיל.

כלל. כלל צורה—שלמות הצורה; כללה יקר—כלה בכל היקפה.

כשר. נפשות כשרו—טהרו.

כסף. לבי יאוה ויכסוף—קל.

כִּסְפּוֹן —חשק רב.

כנף, חֵיל מִכֻּנֶּפֶת בהצרו—חיל מתאסף. ארמית כְּנַף מתכנפין. והטהו בלי נ׳ לצרך החרוז.

כרה, אויביו יִכְרהוּ—יִכְרהוּ. (ערבית כרה יהיו בעל כרהם, לגועל נפש).

לבש, מלבשים הוד; תתלבשי שֵׂכֶל; נתלבשה חֵן. במובן מפשט.

לחן, תְּלַחֵן נעימה—תנעים ותחבר נעימה. (ערבית וטועים הספרדים בצפון שקוראים במקום לַחַן —נעימה, לְחֵן במובן חֵן ויופי.

לקה, לְוֹקֵן בגמ׳ן (ברכות נ״ח).

מהד, מַהֲדִי בִתִּי—התכונני בתי למטת הנשואין (ערבית (הערת עבאדי).

מזג, מִזְגֵי תִּרְכְּבִי—יסודותי תחברי, במובן של יסודות הטבע ע״מ מֶזֶג. ש״ע.

מתק, הִתְמַתְּקִי—התענגי

נבך, והזקה אל תִּנְבַךְ—התחזק ואל תהיה נמהר. (ערבית נבח ?) (הערת רבלין).

נגד, עיני דמעות נוֹגְּדִים—מורידים. (ארמית)

נגד, נִנְגַּד—מַכֶּה. (ארמית)

נהל נִהֲלִי—מנהלי; מְנַהֲלִי—מִנְהָל. ש״ע.

נהר, תַּנְהִיר רביב ציון והאולם—תאיר; מַנְהֶרֶת נפשי ושבלי—מאירה.

נהר, הַמַּנְהִיר מים בתוך סלעי—המוביל מים.

נהג, מְנַהֵג, פעל.

נחל, נְהַל—הִנְחֵל, קל.

נחול, — נָהָר

נכס, כּוֹס נַכְּסִי—טבח טבחי. כּוֹס—קל צוי, נַכְּסִי—נכס שלי. ש״ע. (ארמית)

נסע, לבי מאד נָסַע —נמשך ונִתַּר ממקומו. קל.

נחר, מה תענה מָרִי בשלא תנחור—מה תענה אדוני ולא תהדור בחריפות לשונך את הלב. (ארמית)

נצל, מצלות—מְצָאוֹת.

נקע, שׁוּרַת נקַע—חומה הָרֹס. (ערבית)

נשה, אנְשֶׁה מגינה—אשכח מגינת לבי; נִנְשֶׁה לאונים —נשכח הצרות; דוד יַנְשֵׁנִי—ישכחני.

סבב, יִסְבְּבָה, נִסְבָּב, נִסְבָּה.

סבך נִסְבָּךְ—מְסֻבָּךְ, נִסְבֶּכֶת, סְבוּךְ.

סבל, סבול—מלא, טעון.

סגד, סוֹגְדִים—משתחוים; זקנינו כַּלֵּל סָגְדוּ. (ארמית)

סגל נִסְגָּלִים—נבחרים; עם נסגלו; שלום תִּסְגְּלִי—תבחרי; בחן סוגלת—בוחרת.

סגן. סוגני—המשנה שלי. סוֹגֵן.

סדר כּודרי—מסדרי. סוֹדֵר.

סחר. סוֹחֲרִים—סוֹבבים. וְסָחַר עלי—סבב אותי.

סעף. אל תסעפי—אל תדאגו; למה תסעפי.

ספק. צרכי יהא סוֹפֵק—מספיק; סֶפֶק לגוזלי תְּזַמֵּן ספוק.

סלע. יין אדום סְלָעָם—בלעם והכניעם. (ארמית)

עגף. נִתְעַנֵּף—נהיה רזה וצנום לשֵׁם רפואה, על מנת לתקן הבריאות. (ערבית)

עלב. עָלְבִּי—עלבוני. ע"ם עֶלֶב.

עלם. עֲלוּמָה—נעלמה. פעול.

עלף. וַיַּעֲלֵף הוא וכלתו ויחיו—יהיה דשן ברוח ובגוף ויתענג עם כלתו. (ערבית עלף)

ענה. עֲנוּיִם—נענים. פעול.

עפר. יסודות עֲפָרִים במובן האשכנזי irdische.

עקף. נֶעֱקַף hinter listig באשכנזית. (ערבית עקף—פתלתל; מעקם; ארמית ערום).

ערץ. צורך עֲרִיץ—העריץ והקדיש.

עשק. פיהו נשק, אל תַּעֲשֵׁק—אל תחמד יותר מאשר לנשק הפה. (ערבית)

עתק. עתוקה—מסורה. פעוּלָה.

עתם. אור נֶעֱתַם—אור מתלהב.

פֶּצֶד. —מקוה מים קטן, בנגיד לבְרֵכָה מקוה־מים גדול. (ארמית).

פרד. פּוֹרֵד—מפריד. קל.

פרזל. יקר כספי השך וְנִתְפַּרְזֵל—נפחת והָשחר לעין הברזל. (ארמית).

פֶּשֶׁט. —פַּשְׁטָ, באור.

פתה. הַפִּתִי, הפעיל. תִּפְתֶּה—נִפְתָּה, הפעל.

צהה. הלו מלכים וצָהוּ lechzten באשכנזית (ארמית צהא).

צמל. הנט וגם צָמַל עוז מגרני—בשלה תבואתי; פְּנֵי בני הם צָמַל—בשלו הפנים. (ארמית). ואולם בערבית „צָמַל" פרושו מתהזק, פירות מבשלות מתחזקות ומתקשות בקלפתן.

צהל. קום צְהוֹל—היה שמח וצוהל. פִּעוּל. (עפ"י ארמית).

קביעה. —קביעות. ש"ע.

רחל. מלכי מהול. עין רְחוֹל—עין העבר, עבור על עוני מבלי לנגע. (ערבית)

רטה. מזור רְטֵה—מזור רפא: רְטִיָּה בתלמוד.

רזן. מִתְרוֹזֵן—משתרר ועושה עצמו כרוזן.

רמץ. פז ושוהם תִּרְמְצָה—תְּשַׁבֵּץ שוהם בפז. (ארמית)

רפף. נִרְפַּף—נהיה רופפים ורועדים. (ארמית)

רהב. רוהֲבים—מתגאים. קל.

רתף. נִרְתָּף—טָעוּן. (ב"מ נ"ג, לא ירתף אדם על גבו יין.)

שאה. שוֹאֶה—משתאה. קל.

שבש. גפן שְׁבָשִׁי—גפן השריגים שלי. (ארמית)

שגש. שְׁגֵשׁ אויב בקולו—בלבל אויב בקולו. (ארמית)

שדה. שדידים—הזקים. (ערבית)

שדף. נשתדף—נדהף ונרדף. (ארמית)

שושף. —מעיל עליון. (ארמית שושיפא)

שחת. שוהתים לחמי והוני—משחיתים. קל.

שטמות. מבלי שטמות וריב—שנאה.

שכן. מִשְׁתַּכֵּן—עושה לו משכן לשבת.

שלה. —גמר. (ארמית שלהי)

שלג. שולֶגֶת—לבנה כשלג.

שמח. שומחת—שִׂמְחָה.

שפרון. —יופי.

שקדקד. שוּרָה שְׁקַדְקְדִי. הבט לשקדותי. שקד.

תכך. תְּכָכִים—שלשלות. (ארמית)

תזך. יִתְזוָֹך כדבורים. אולי מערבית תאז ולפי זה יהיה פרושו: יסגרוך כדבורים הסובבים עליך ואין לך מנוס.

תור, ובתור וסים ונטפי מי רסים — משרת ענבים. (תרא בארמית)

תמלול, יעלו בתמלול--בתפלה ורנה. מלל.

תמרוד, —מרידה.

שמוש הלשון.

בשמוש הלשון הוסיפו התימנים דברים שונים:

א) הוסיפו „ה" לתפארת הלשון לצרך המשקל וההרוז. כגון: ייטבה, המשחה, ינהרה, וארצה, זכבה, תתחברה, יישנה, תגלפה, ושמחה, החלימה, העיזרה, וסלחה, ומזגה, זזברה, ומאסה, יסבבה, יה רחמה, תחושה, יקדשה.

ב) הוסיפו „יוד" לתפארת הלשון, לצרך המשקל וההרוז. כגון: נצפני, נחלמי, הנאצלי, יספרי, יוספי, הנהללי, היגוני, ארדפי.

ג) קצרו את ה„יוד" בהפעיל לשוא, כגון: המשחה, הזמני, המשלו, המשלהו, הזכרי, הבהלו.

ד) במקום משקל פעל־פעל (ע"ד ארמית), כגון: שבח, שפר, שפע, זרע, גשר.

ה) במקום משקל פעול־פעול, כגון: בחול, גנוב, סגול משוב, נפול, שפול, תלול, סבוך, נבוך, משוך, ברוך, נעול, צלול, נחול.

ו) הנטיה ון, פעלון, כגון צפרון, סהרון, יקרון, טרחון בספון, חדרון, שפרון.

ז) שורק גנובה דינה בתנועה קטנה והשוא אחריה נחה, כגון, ושֻׁמְרִי, וְדֻבְּרִי, וּפֻתְּחִנִי, ומֻזְגָה, ומֻצְאוּ, ושֻׂמְחָה.

ה) אחרי „גם" בא „ו" החבור, כגון: גם ויצחק, גם ועמק, גם ודעת, גם ושכל, גם ואחיו, גם ויונק, גם והקין.

ט) במקום „את" בא „ל", כגון: למקדשו יקדשה, ידלה לטבעם, נציר ללשונך, תנאף לאשה, ועין חיים שעת לאדם בחטאות, לעפר תגערי, לך אֲהַבְתִּי, לנפשך זכבה, ללבי לבבו, מָלֵא לכל שאלי.

י) ה׳ הידיעה לתואר הבא בנטית הכנוי, השוללי, הנאצלי, הגלוית, היגוני.

יא) ת, לנקבה נסתרת בעבר בנחי ל״ה ניפלת ומקומה תבוא „ת" כגון: הָנַת—הנתה, בָּאַת—באה, הָלַת—הלתה, רָאַת—ראתה, עָטַת עטתה, עָלַת—עלתה, רָאַת עיני—ראתה עיני.

יב) פתח גנובה של הה״ע בסוף המלה נהפכת לשוא נח, כגון: תשפיעְ, יזריחְ, משפיעְ, תבניעְ, ישמיעְ, דֵעְ, זורחְ.

יג) שֶׁ במובן אשר מתקצר המשקל ל שְׁ, כגון: שְׁהוא.

השנוים הללו התהוו כנראה ע״י השפעות מהלשון הערבית וארמית, ובעלי הדקדוק יעמדו על מקור השנוים הללו ויבררו אם מותרים לבוא בעברית.

חיים מיכל מיכלין

הַמִּצְפָּה

א) חפצנו ומטרתנו בזה לחקור היטב מקום „הַמִּצְפָּה" (בה' הידיעה) שהיתה בחלק בנימין, כי רבו בזה הדעות והחקירות, וכל אחד מְנַמֵּק אֻמְדָּנָתוֹ והשערתו על יסוד ראיות הראויות להשמע 1).

המצפה" תפסה מקום חשוב בדברי ימי עמנו עד אחרי חרבן הבית הראשון. ויש רמזים כי גם בתחלת ימי הבית השני, ואפילו בזמן החשמונאים 2) היה המקום הזה חשוב בעיני העם, וע"כ ראוי הוא שנאריך בחקירתו למען נוכל לבא לידי איזו מסקנא ברורה: איה איפא יש לנו לחפש ולמצא שרידיו?

ב) הראשון אשר שער כי „המצפה" היא במקום הנקרא עתה בשם „נבי־סמואיל" היה רובינסון 3) ואחריו החרו

1) עיין תשבונה השנתי (1910) של חברת הארכילוגיא הגרמנית בירושלים, היו"ל ע"י פרופ' דלמן.

2) חשמונאים א' ג'.

3) בספרו Palästina und die südl. angrenzenden Länder, Halle 1841, II 361.

החזיקו כל חוקרי אח״ק הגרמנים: שלאטר 4) אשר הקדיש פרק שלם על דבר „היכל הקדש בהר נבי־שמואל", ליפסיוס 5) בפרקו: „המקדש בנבי סמואיל לפני זמן שלמה", פיאילם 6) ועוד אחרים, כלם החזיקו בהשערת רובינסון כמו בודאות גמורה שאין לערער ואין להרהר אחריה כלום, ואחריהם נסחף גם הרי״ש בספרו „תבואת הארץ", וכל הבאים אחריו מבני עמנו אשר נזדמן להם לדבר על אדות „המצפה".

מכל החוקרים הגרמנים כמעט רק שירר 7) לבדו העיז לפקפק באמתות ההשערה הזאת.

לעמת רובינסון וחבריו יצאו חוצץ כלם כל החוקרים הפלישתנאים שבצרפת ובבריטניה, אשר ימאנו מאון גמור להתחשב עם השערתו זו, וכל אחד מביע דעתו המיוחדת על מקום „המצפה", ומבסס על מופתים וראיות מן המקרא ומן הגיאוגרפיה.

הבה ננסה גם אנחנו לשאוב חקירותנו מהמקור הראשון, מכתבי הקודש בעצמם, מגלגול המאורעות והמלחמות,

---

4) בספרו Zur Topographie und Geschichte Palestinas 62.

5) בספרו Das Reich Christi 1903, 103

6) Poels, le sanctuaire de Kirjath Jearim, 1894.

7) בספרו Geschichte des jüd. Volkes in Zeitalter Jesu Christi 1. 206.

ואז אולי נמצא גם אנחנו כי באמת לא צדק רובינסון בהשערתו זו.

ג) במלכים א׳ ט״ו כ״ב [8]) מספרת מלחמת בעשא את אסא. בעשא כבש את הרמה, ויבן אותה „לבלתי תת יוצא ובא לאסא מלך יהודה״. אחרי כן הצליח אסא, באמצעות התערבותו של בן־הדד, לגרש את בעשא מהשטח הנכבש, ו„השמיע את כל יהודה, אין־נקי, וישאו את אבני הרמה ואת עציה וגו׳ ויבן בם המלך אסא את גבע בנימין ואת המצפה״. לפי סדור הרצאה זו אנו רואים ברור, כי כל המקומות הללו היו על הגבול, או בקרבתו, בין בנימין ובין אפרים, ואשר על כן רבו והסתכסכו על אדותם שני המלכים הללו, וכל אחד מהם התאמץ להדור יותר ויותר אל גבולו של השני. בעת שהנצחון עמד לימין בעשא, המשיך הוא את הגבול דרומה ע״י כבוש הרמה, למען להסום שמה את כחותיו של מתנגדו, ולגדור בעדו את כל הדרך המרכזי, שהוא כמעט היחיד המוליך מיהודה ובנימין לאפרים. קו הדרך הזה הוא: חברון—ירושלם—בית־אל—שכם. הקו הזה משוך הוא בהעמקים המבדילים בין ההרים המזרחים ובין המערבים, והקו הזה הוא כמעט גם עתה, בימינו אלה, הדרך הרשמי. מפני שהעמקים הם שם קצת שטוחים ויותר מישורים, ואין צורך על ידם לטפס ולדלג על רכסי ההרים והבקעות האחרים המפתלים מאד ימין ושמאל. הדרך הזה היה תמיד העקרי והמרכזי, הן בזמן מלחמה והן בזמן שלום, ואין פלא אם כל אחד מן

8) וכן גם בדהי״ב ט״ז ו׳

המלכים התאמין לבצר את הסביבה ההיא לטובתו הוא, למען הגן על הדרך ההוא, שהיה משמש בשעת מלחמה למטרת בצור והירות והסעת־חיל, ובזמן שלום למטרת חבור מסחרי ושירות.

הנקודה היותר מֻכשרת בסביבה זו למטרת ההתבצרות היא באמת ה ר מ ה, אם נחליט כי היא אֶר־רָם אשר בזמננו, מפני שהיא באמת בנויה על גבעה רחבה הנוחה להתבצר, וממנה אפשר לִצְפּוֹת ולהשגיח על כל הסביבה, למען לשמור על כל הדרך ההולך מערבה. בכל הסביבה אין גבעה יותר גבוהה „מהרמה" הזאת, אף גם אין עמק יותר עמוק מהעמק אשר ברגלה, ואשר על ידו היתה מכשרת לגבול טבעי בין שתי הממלכות יהודה ואפרים. ולכן שאף ב ע ש א בכל כחו להדרים עד ה ר מ ה, לבנותה ולבצרה „לבלתי תת יוצא ובא לאסא" איש מצותו ומלחמתו. מובן, כי התבצרותו והתפשטותו של אויב מסכן, כמו בעשא, במקום כל כך קרוב לבירת יהודה, רק במרחק שעותים מ י ר ו ש ל ם, הפילה פחד גדול בלב א ס א, ועל ידי זה ארכה המלחמה העקשנית ביניהם. עד אשר מצא אסא לו לנכון גם להתחבר בזה עם בן־הדד בן טברימון מלך דמשק, שהיה גם הוא אויבו ומתנגדו של ב ע ש א מצד צפון 9), והלה התנפל על בעשא בהמקומות הצפונים של ישראל „ויך את עיון ואת דן ואת אבל ב י ת

9) יוכל היות כי ביאור „יוצא ובא" הוא לא לתת לאסא להתחבר עם עמי הצפון להעזר בהם ולעזור אותם.

מ ע כ ה ואת כל כנרות, על כל ארץ נפתלי" [10]). ע"י הצעד הזה הצליחו שני המלכים, אסא ובן־הדד, להתיק את היל בעשא מגבול הדרום, „ויהדל (בעשא) מבנות את הרמה וישב ב ת ר צ ה", רצונו לומר: שב לבירתו הוא. אז מהר אסא וישב ויכבוש שוב את ה ר מ ה באפס יד, ויצליה להדור ולהרחיק גבולו יותר פנימה אל אפרים צ פ ו נ ה. את ה ר מ ה הזניה, ובמקום לבצר את הרמה, השתדל לבצר שתי ערים אחרות, שהיו יותר הדורות מבנימין לאפרים, והם ג ב ע ב נ י מ י ן ו ה מ צ פ ה.

ד) ג ב ע ב נ י מ י ן ידועה גם בזמננו בשמה העתיק גֶ'בַע. המקום הזה איננו בארך הקו הנזכר, ואפשר הדבר, כי אסא בצר בכונה שתי הערים האלו שלא היו זו אחר זו, אלא זו בצד זו, בקו קצת מקביל, האחת על הדרך ה ר ש מ י למען לשמור על הסביבה כלה, והשנית נטויה קצת הצדה, להיות גם היא נכונה לעת־מצא,להגן על הדרך האחר, אשר אמנם לא היה עקרי ורשמי, במורד המזרחי של ההר, אשר סוף סוף היה לאסא ליהם גם לו השיבות ידועה במקרים יוצאים מן הכלל, כמו שאנו רואים בשמואל א' י"ד ובתאורו של י ש ע י ה ו את מסעו של מלך אשור[11]), אשר גם הוא היה הפץ לתקוף את ירושלם, בלי שירגיש כל כך הזקיה בתכניתו, התקפה פתאמית, ועל כן נמנע סנחרב מלהוליך חילו בדרך המרכזי והמצוי אשר ודאי היה מֻגָן ומרגש היטב, ויבחר לבא בהדרך השני הצדדי והקשה עפ"י

---

10) מלכים א' ט"ו כ' ודהי"ב ט"ז ד' (שם כתוב אבל מ י ם במקים אבל בית מ ע כ ה).

11) ישעיה י' כח־כט.

הקו הזה; עִי־מִכְמָשׁ־גֶבַע, אשר במזרח הרכסים, ואשר שמה לא תשורם כל כך עין הצופים אשר בדרך הרשמי. ישעיהו אשר כל סתום לא עממהו, הבין בהערמת האויב ובהתעלמותו מן העין, ויתאר את מסעו בפרטי פרטיות12).

גם בזמן מאוחר, בתקופת הרומאים היה, חשוב מאד הדרך הצדדי הזה למטרות סטרטגיות, ואז היה כלול עפ"י קו כזה: ענתות־מכמש־רמון, מהלך מילים רבים בצרורות ואבני הצין 13);

בדרך הצדדי הזה שמשו, כמו שאמרנו, רק במקרים יוצאים מן הכלל, כי באמת היה קשה מאד להעביר שמה גדודים מסֻדרים, מפני עומק העמק והתפתלותו בסזרה, הוא העמק הידוע היום בשם: „ודי סֻוֵנִית" (ואשר יש אומרים כי שם היתה שן הסלע סֶנֶה)14) המשתרע בין מכמש בצפונו ובין גבע בדרומו, ונמשך מזרחית דרומית עד ככר הירדן, ושם, בתחלת המורד, באמת מסכן מאד הצבא הבא מן הצפון מפני שאפשר שיסגר עליו הדרך מצד גבע, והמלחמה תהא לו מפנים ומאחור.

12) עיין מה שכתב ד ל מ ן במאמרו „הרציעה ממכמש" Z.D.P.V. 1911 צד 161, ומה שכתב פֶּדֶרְלִין בספרו: à propos d'Jsaie X 29-31, ועיין עוד Revue Biblique 1906 273—266 דברים מחכמים מאד על דבר המסע המענין הזה של סנחרב.

13) אֵיזֶבִיוּס בהאונומסתיקון שלו. ועיין Z.D.P.V. 1903 צד 180 מה שכתב ט ה ו מ ס ו ן בענין זה.

14) שמואל א' י"ד ד'.

כי ההתבצרות בגבע היתה תמיד חשובה, רואים אנו גם מהמספר בשמואל א׳ י״ג ט״ו—י״ח, במלחמת שאול עם הפלשתים. שם היה תמיד סלע המחלקת. חיל מצבו של שאול היה מקודם במכמש, בית אל, וגבעת בנימין, ובגבע היה מקומו של הנציב הפלשתי, וכאשר הכהו יונתן נתחלפו המשמרות, הפלשתים קבעו מצבם במכמש הקרובה לגבע, ושאול התבצר בגלגל ואח״כ בגבע, ובין שתי המערכות היו מעברות הדרך, ושתי שׁני הסלעים „בוֹצֵץ וסֶנֶה״, בוצץ מצפון מול מכמש, וסנה מנגב מול גבע. וממכמש נפלג מחנה הפלשתים לשלשה ראשים, הראש האחד פנה אל דרך עָפְרָה, אשר כנראה היא גם מַדְמַנָּה[15]. למען התנפל בארץ שועל, שהיא גם שעלים, והראש השני דרך בית חורון, והראש השלישי דרך הגבול הנשקף על גֵּי הצְּבֹעִים[16] המדברה, למען תהא אפשרות לתקוף את חיל שאול מכל העֲבָרִים.

המבצר בגבע נשאר כנראה, זמן רב בתור הגבול הצפוני של יהודה ובנימין, כי גם בזמן יאשיהו אנו מוצאים זכרו, אם מפני שכן היה אז במציאות, או מפני שכבר היה מרגל הבטוי המצלצל הזה בפי העם: „מגבע עד באר שבע״[17].

ה) עוד דרך טפל אחר במערב היה אמנם בזמן יואב

15) כן משער גם יוסף הלוי מפריש בירושלם כרך ג׳.

16) עיין חלה פ״ד מ״י, משערים שהיא שַׁק-אצְבַּע, ולא כהשערת הר״י שוורץ שהיא כפר צובא.

17) מלכים ב׳ כ״ג ח׳.

ודוד [18]) שבתר את העמק „ודי בית־הנינא" (הניפל אל נחל שרק) במחוז גבעון (ג'יב), ומשם יסוג אל דרך ודי־דר הלאה צפונה. אבל הדרך הטפל ההוא נראה שלא היה חשיב הרבה, ועל כן לא שמו אליו לב לשמור גם שמה, להגן ולבצר גם את הקו ההוא.

ו) מול גבע ברחב נמצאה „המצפה" על הדרך הרשמי והמרכזי. ואם רואים אנו כי אעפ"י שבעשא התאמין כל כך לבנות את הרמה, ולקבעה למקום סטרטגי חשוב המבדיל בין ישראל ובין יהודה, ואשר יסגור בו את הדרך על אסא, בכל זאת הזניה אחיי בן אסא את הרמה, ולא החשיבה כלל לבצרה, עלינו להבין, כי בודאי היתה המצפה הרבה יותר חשובה בעיניו למטרה זו, מפני שהיא היתה ודאי יותר רחוקה ויותר הדורה אל הצפון, ואם היא תהא מבצרת כראוי, אז אין כל צרך עוד גם בבצור „הרמה.

ופה תתיצב לפנינו השאלה: אבל, איה איפה היא המצפה הזאת?

ז) כי גבע היתה יותר קרובה אל הרמה, ואחריה ברוחב היתה המצפה, נבין מסדר הכתובים, מזה שנשאו אבני הרמה לבצר בהן תהל"ה את גבע ואח"כ את המצפה. גם זה יודעים אנו כי שתי הערים הללו היו מההשובות שבבנימין [19]) ולפי הרשימה שביהושע יש להוכיח כי היא היתה בין הערים אשר בהח"ק המערבי של גבול בנימין.

ח) המצפה היתה השובה גם אחרי הרבן בית שני. בה

18) ש"א כ' ו"ג, שם כ' ז'.
19) יהושע י"ח כ"ו.

קבע מושבו גדליה בן אחיקם, הנציב היהודי שנמנה מטעם מלך בבל על שארית היהודים, ודאי מפני שהיתה נחשבת גם בזמן ההוא לשניה במעלתה אל ירושלם החרבה. כנראה בנה שם גדליה גם מזבח, או היה שם מזבח בנוי מכבר, ועי"ז כנו גם את המקום הזה בשם בית ה' 20). ושמה נהרו „האנשים משכם ומשילה ומשמרון מגלחי זקן וקרועי בגדים (ודאי על חרבן ירושלם והמקדש) ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'" ולמסרם ליד גדליה. ישמעאל בן נתניה פחד פן אם יבאו אלה המצפתה, ויתודעו כי הנציב נרצח כבר על ידו, והתחברו גם הם נגדו אל מעריצי גדליה, לכן התחכם ויקדם פניהם, ויתנדב להיות הוא להם למורה הדרך להביאם העירה למען הציגם לפני הנציב, והוא הביאם בין חוג חבריו ועוזריו הרוצחים, ושמה שחטו אותם אל תוך הבור אשר עשה אסא מפני בעשא 21).

אחרי הרצח האיום של נפש גדליה בן אחיקם, והנבלה הנוראה שעשה להאנשים ההולכים לתומם, הוביל ישמעאל בשבי את כל השארית ללכת „לעבור אל בני עמון", ויוחנן בן קרח מצא אותו אצל „המים הרבים אשר בגבעון", מזה נראה כי המצפה היא בקרבת גבעון ובצפון הרמה.

ט) עוד מקומות נמצאים בתנ"ך המראים על שכנותה

---

20) ירמיה מ"א ה'.

21) עיין נדה ס"א ע"א. והרבה דברתי בהמוריה תרע"ג (ירושלם) על אדות הבור הזה שהיה בסלע בית-חורון. עיין שם היטב. ואשר מזה נראה כי סלע בית הורון היה בתחומה של המצפה.

של המצפה אל גבעון. בנחמיה ג' ז', מספר כי יושבי המצפה יחד את אנשי גבעון עבדו בבנין החומה. אז כנראה היתה מצפה עיר־פלכית. ושַׁלּוּן בֶּן כָּל־חֹזֶה היה שר פלך המצפה. ואחת מערי הפלך הזה היה שמה מֵרֹן, יָדוֹן המרנותי עזר בשם אנשי המצפה את מְלַטְיָה הגבעוני, שהוא החזיק בשם אנשי גבעון בבנין החומה.

י) ה מ צ פ ה היתה תמיד מרכזית וקדושה לכל העם בזמנים ותקופות שונות.

בתקופת השופטים, בעת השערוריה הידועה בשם „פלגש בגבעה" נקבצו כל בני ישראל המצפתה. במעט כל החוקרים באו לידי הסכמה כי גבעה זו שבה קרה מעשה הנבלה הזאת היא תֵּל־אֶל־פוּל, הרחוקה בשעה אחת מירושלים, והנטויה קצת הצדה מן הדרך המרכזי.

האיש הלוי, בעל הפלגש ההיא. אשר עבר את יבוס, היא ירושלים, ורצה ללכת אל ביתו אשר בירכתי הר אפרים (הידוע בזמננו בשם „ג'בל־נבלוס"), היה בדעתו לעבור דרך גבעה—רמה (באמרו: ללון בגבעה או ברמה) ומשם אל הר אפרים. אבל כבאו הגבעתה באה עליו השמש ונשאר שמה. מזה נראה כי גבעה זו היא יותר קרובה לירושלים מאשר הרמה.

בני ישראל בהסכימם להלחם עם בנימין, מצאו להם לנכון להתאסף דוקא במצפה, מצד אחד מפני שהיא

כל כך קרובה אל הגבעה, הזית־המלחמה, ומצד שני מפני שהוא מקום מכשר להתרכזות צבאית ע"י הדרך המרכזי, ואולי יהיה צריך לפנות אחיר, לא יסגר עליהם הדרך, וגם מפני שהיה שם די מים לכל הצבא. ואולי עוד מפני סבה חשובה אחרת, לבל ירגישו בני בנימין תכף בהכנת העם למלחמה, ולבל יהיה להם זמן להפריע את ההכנה וההתרכזות, וע"כ בחרו בהמצפה, אעפ"י שהיא דוקא בגבול בנימין[22]), מפני שהוא מקום קדוש, והיו רגילים תמיד בני ישראל להתאסף שמה לעתים קרובות לעבודות דתיות, וע"כ רק אחרי אשר כבר נתקבצו שמה „בארבע מאות אלף איש" אז הרגישו בני בנימין, „וישמעו כי עלו בני ישראל המצפה".

מכל הספר שם אנו רואים גם כן, כי המצפה וגם בית־אל היו אז קדושים לישראל, וע"כ פעם קורא הכתוב את המצפה בשם בית ה' ופעם את בית־אל[23]). אולי הביאו שמה את הארון משילה למטרת המלחמה, כמו שעשו אח"כ במלחמה עם הפלשתים. אך כי ממשמעות הלשון בשופטים (כ' כ"ז—כ"ח ושם גם כ' י"ח וכ"א ב') נכר כי הארון היה קבוע שם מזמן רב.

יא) שם בשופטים (פרק ל"א) נאמר כי בני בנימין יצאו מן הגבעה, ויכו כשלשים איש בבני ישראל במסלות אשר אחת עולה בית אל, ואחת ג ב ע ת ה בשדה, ויש מנסחים

22) ולא כדעת Warren (Dictionary of the Bible III 401) שהמצפה הנזכרת במלחמת ישראל ובנימין הוא בין שילה ובין בית אל, ולא בנחלת בנימין, באמרו כי לא יתכן שיתקבצו־ התוקפים בגבול הנתקפים.

23) ולא כהרלב"ג שאומר כי בית אל הנזכרת בשופטים שמה.

וקיראים „גבעונה" תחת גבעתה, על כל אופן נוכל לצמצם את המקום ולדעת כי המערכה ההיא היתה בקרבת עמק הרמה (ידי קֶדְּרָב), במקום אשר הדרך עובר מן הגבעה (תֵל־אל־פּוּל), ויורד הרמתה. והיה אם הגבעתה באורח אל הגבעה, אז היתה המערכה במקום אשר הדרך יפלג לשני ראשים, האחד צפונה אל בית אל (בֵּתִין), והאחד דרומה אל הגבעה (תל־אל־ פִּיל). ואם נפ־ש הגבעתה כמו הגבעונה, אז היתה המערכה בהעמק ההוא במקום אשר מסלה אחת עולה צפונה, ומסלה אחרת עולה לבית הורון ואל כל הערבה אשר אל החוף. על כל אופן היתה המערכה בצפון הגבעה, וכל פרטיה הם מובנים לנו בלי כל קושי [24].

יב) גם בזמן שמואל היתה המצפה עיר קדושה ומקום מיועד לאספה וקבוץ הצבור[25], שמה היתה מלחמת ישראל בפלשתים, ואז קבץ שמואל את העם המצפתה, ואחרי התפלה והעלאת הקרבן „יצאו אנשי ישראל מן המצפה, וירדפו את הפלשתים, ויכום עד מתחת לבית כר", ושמואל

היא שילה. הרד"ק (שופטים כ' א') אומר כי מפורש בספר יהושע אשר במצפה היה מזבח ה' ובית תפלה, והוא פלא, איפא מצא ביהושע כדברים הללו, ובכלל מצאנו בהרד"ק ערבוביה משונה בכל הנוגע להמצפה בביאורו במקומות שונים ביהושע ובשופטים. ומצוה לישב.

24) ועיין Lagrange, le livre des juges 307 דברים הראוים להשמע בנוגע למערכה זו.

25) עיין שמואל א' ז' י"ב.

שם אבן אחת „בין המצפה ובין השן. ויקרא שמה אבן־העזר"[26].

אי אפשר לנו לדעת היטב את זהותם של המקומות האלה בית כר[27] ואבן־העזר, אשר מהם היינו יכלים על נקלה לצמצם גם את מקום המצפה.

---

26) „אבן־העזר" ככר נזכרת גם בש"א ד' א', שגם בימי עלי ככר חנו שם הפלשתים, ושמה הובא הארון משילה, ושם נלקח בשבי (שם ה' א'). איכה חנו הפלשתים בזמן עלי על אבן ששם אח"כ שמואל לזכרון נצחונו הוא? ואולי שמואל בכתבו ההרצאה ציין את המקום בהשם המאוחר שניתן לו הוא בעצמו אחרי כן.

אפק הנזכרת שמה היתה כנראה ג"כ בקרבת אבן העזר. ולנו הלא לא נודעות כי אם אפקה שביהודה (יהושע ט"ו נ"ג) ואפק של אשר (שם י"ט ל.) ששם כנראה נקבצו הפלשתים גם אחרי זמן רב, בעת אשר ישראל חנה על העין אשר ביזרעאל (ש"א כ"ט א.). גם מפלת בן הדד היתה באפק (מ"א כ' כ"ו) באמצע הדרך בין דמשק ובין עמק יזרעאל. היא ודאי הידועה היום בשם „כפר פיק" ממזרח לטבריה. והיא אפק הנזכרת בפי אלישע (מ"ב י"ג י"ז).

מלך אפק הנזכר ביהושע י"ב י"ח, הוא ודאי של אפק של יהודה, ואם אין ראיה לדבר זכר לדבר, כי נזכרת היא יחד עם מלך תפוח. ושתיהן נזכרות יחד בפ' ט"ו נ"ג בתור ערי יהודה.

27) ישנם המשערים כי היא בית כר והיא בית חורון. ואת השן אומרים לאחד עם העיר ישנה (דהי"ב י"ג י"ט) שנלכדה ע"י אֲבִיָּה בן ירבעם יחד עם בית־אל וְעֶפְרַיִן. ולפי השערת Clermont—Gannaux (Journal Asiatique 1877 p. 490) היא עין־סינה אשר במזרחית צפונית לגופנא. אולם אנכי משער כי השן היא סֶנֶה, אשר מול גבע, והיא בעמק וָדִי סוּנֶת, כפי שהזכרנו לעיל.

יג) המצפה נזכרת גם בס׳ החשמונאים (א׳ ג׳ מ״ו) בשם Massyfa מול ירושלם. שם מספר כי העיר ירושלם היתה שממה, מקדש ה׳ מחולל, המצודה (אקרא) היתה למושב זרים „ויתקבץ העם במצפה מול ירושלם, כי מצפה לפנים מקום תפלה לישראל״ ואחרי התפלת ירד יהודה (המכבי) בסתר מן המצפה, ויבא אל הערבה אשר על יד עמאוס, מקום שמה הנה ליזיאש ומחנהו [28]).

מהלשון „מצפה מול ירושלם״, ישנם חוקרים החפצים להוכיח, כי צריכים אנו לחפש את המצפה דוקא בקו מקביל אל ירושלם, וסמיכה ונראה אליה, בעת אשר מעל כל ההר אשר בצפון הרמה (א־רם) אי אפשר לראות כלל את ירושלם. אבל דלמן מעיר [29]) ואומר: אי משום הא לא איריא, כי באמת מן ראס־אל־טחונה אשר אצל בירה אפשר באמת להשקיף על ירושלם העתיקה. אף גם זאת, אין המשפט היוני „מול ירושלם״ Massyfà chaténanti Jerausalym מחיב כי האחת צריכה להיות נראית להשניה, כי כן גם משתמש איזביוס [30]) בבטוי כזה (רק שבמקום Chaténanti הוא משתמש בהנרדף Apenanti) גם ביחס לרמה ובית אל שהאחת היא מול השניה, בעת אשר באמת אינן נראות כלל זו מזו. [31])

28) חשמונאים ג׳ ל״ט, וד׳ ה׳.

29) Palästina Jahrbuch 1910.

30) Onomastikon 146,9.

31) ועיין גם דניאל ו׳ י״א: וכוין פתיחין ליה בעליתה נ.ג.ד ירושלם, ושם הלא ודאי אי אפשר לומר כי ירושלם היתה סמוכה ונראית.

רק קצת קשה שיהודה המכבי יקבץ את העם אל מקום כל כך קרוב לירושלם שמשם הלא היתה נשקפה לו סכנה מצד האויב והמתיונים.

יד) יוסף בן מתתיהו בספרו לנו ספורי התנ"ך מזכיר פעמים אחדות את המצפה הזאת בשנוים שונים[32], אבל איננו מציין את מקומה.

מיילשש[33] רוצה להוכיח מהאמור ביוסיפוס VIII 6 (?) כי מצפה רחוקה היא מירושלם בארבעים רים. אבל הוכחתו זו באה לו מתרגום משבש שעשה מדברי רילנד[34] האומר: לפי יוסיפוס נמצאה המצפה לא רחוקה מן הרמה (Aromaton), שהיא (הרמה), לפי המובא ביוסיפוס VIII 12, 3.[35] היתה רחוקה מירושלם בארבעים שטדיות.

---

32) בקדמוניות VI 2. 1 בנוגע אל המסופר בש"א ז', א' מזכירה בשם Masphat. וכן שם VI. 4, 9 בנוגע אל המספר בש"א י. י"ז. ושם VIII 12. 4, בנוגע להמבואר במ"א ט"ו כ"ב קורא אותה בשם Maspha, ושם X, 9. 1. בספור גדליה בן אחיקם מזכירה בשם Masphath.

33) Kirchnl. Handlexicon 639.

34) Reland, Palaestina ex monumentis veteribus illustrata 900.

35) כדאי להעיר כי אפילו „מראה המקום" ביוסיפון. המשבש VIII 6 (?), גם זה לקח מרילנד שגם שם נשתבש בזה.

טו) איזביוס, בהאונומסתיקון שלו, עפ"י תרגומו של הירונימוס, מתבלבל מאד בבאו לדבר על אדות המצפה, והוא קורא בשמות אלה:

1) מ צ פ ה ב נ י מ י ן (Maspha) בלי הודיע מקומה.

2) מ צ פ ה מ ו א ב, שם ברח דוד מפני שאול.

3) מ צ פ ה ־ג ד.

4) מ צ פ ה (Massema) אצל אליתריופולים (היא בית גוברין).

5) מ צ פ ה Massema בנחלת יהודה בדרך ירושלם [36].

6) מ צ פ ה Massepha בשבט יהודה, מקום יפתה, בקרבת קרית יערים ששם היה הארון, הנזכרת גם בירמיה [37].

בזה האהרון אנו רואים ערבוביא משונה והרכבה מטשטשת מכתובים שונים, מן הרמון אשר בארין המצפה (יהושע י"ג א') ומן דלען והמצפה שבשבט יהודה (שם ט"ו כ"ה) וממצפה גלעד הנזכרת בשופטים (י"א כ"ט) אשר שם עבר יפתה להלחם בבני עמון ואשר היא גם כנראה מצפה גד (יהושע י"ג כ"ו). ויחס קרית יערים אל מצפה כנראה בא לו מהרכבת הכתובים בשמואל א' ז' א' עם ז' ט"ז. [38]

---

36) איזביוס מעיר בנוגע לאלה השתים 4–5 שהיו ידועות לו בימיו במקומן.

37) אונומסתיקון 138, 13—15.

38) גם Gaston Marmier בדברו על המקום הזת (Revue des Etudes Juives 1894 p. 168) חושב ג"כ כי אוביוס נתבלבל ע"י הרכבה מטשטשת של הכתובים האלה שביארנו.

גם אין להבין איך באו כל כך שנוים בהשמות. וגם קשה, מדוע מיחם הירונימוס את Massema הנזכרת בפי איזביום אל השם מ צ פ ה.

על כל אופן, ברור הדבר כי גם יוסיפוס וגם איזביוס והירונימוס לא ידעו היטב מקומה הנכון של ה מ צ פ ה. בהמשך הזמן נשתכחה לגמרי, וגם בספורי המסעות של הנזירים השונים, ושל התיירים הידועים שנדפסו בהקובין הידוע Quaresmeus, historica theologica et moralica Terrae Sanctea elucidatis (1639) אין כל זכר להמצפה.[39]

בהמשך הזמן כאשר נצטרף שם „שמואל הנביא" על המקום ההוא שהערבים קראוהו בשם „נבי־סמואיל", נמצאו חוקרים ששערו שהוא ר מ ה, או ר מ ת י ם, או ש י ל ה, או נ ו ב עיר הכהנים, אבל איש לא זכר את המצפה, ורק בתחלת המאה הי"ט החלו הוקרי אה"ק להתענין למצוא גם את המצפה.

טז) עפ"י המבואר לעיל, יש לנו לחפש את ה מ צ פ ה בקרבת הרמה (אר־רָם), לא כל כך רחוקה מן ה ג ב ע ה (תל־אל־פול) ו ג ב ע ו ן (גִ'יב) בגבול בנימין, ובקו כזה שתוכל היא להגן על הדרך המרכזי, מצפון ומדרום. גם השם מ צ פ ה מראה על מקום צופים ומצודה שבודאי היתה בנויה על מקום גָבהַ. וזה אמנם קצת מתאים עם השערת

---

39) עיין מה שכתב על זה בלימשטרק Abendländische Palastinapilger des 1-ten Jahrtausend 34.

רובינסון שהיא הר „נבי סמואל", אשר אמנם יגבה מן פני הים 869 מתר, וע"ז מכשר הוא למקום צופים, אבל איננו מכשר להגן ממנו על כל הסביבה, כי ההר הזה הוא רחוק מן הדרך המרכזי, ובינו ובין הדרך, וכן בינו ובין ירושלים, מבדיל העמק העמיק „דֵיר־בֵּית־הַנִינָא", ואין כל הגיון סטרטגי שיעזוב אסא את הרמה מלבצרה היטב, ויפנה אל „הר נבי סמואיל", למען קבוע שם קו חדש של גבע - נבי־סמואל. גם אי אפשר הדבר שבמעשה „פלגש בגבעה" יתקבצו כל בני ישראל „בארבע מאות אלף איש", להר נבי־סמואיל, שהוא בתוך מחנה בנימין, לטכס עצה שמה ע"ד מלחמה בבנימין. גם קצת קשה לאמר, שישמעאל בן נתניה יטה כל כך את העולים משכם משלה ומשמרון מהדרך למען יבאו אל הר נבי סמואיל [40]. ומכל שכן שאי אפשר להסכים אל השערת Gaston Marmier שהמצפה היא קרובה הרחיקה עוד כשעה אחת מערבה מנבי סמואיל.

יז) האמדנא הזאת כי צריכים אנו לחפש את המצפה בקרבת הדרך המרכזי של ירושלם־שכם, הרגיש כבר גם גירין [41], ואשר על כן נטה להסכים להשערת Warren אשר המצפה היא בקרבת שַׁעַפַת [42], דרומית מערבית

40) גם טאבלר מקשה כן בצדק על השערת רובינסון.

41) Guérin, Judée I 395.

42) גירין חפץ לכנות את השם Sapha מן מצפה, מהשרש צפה, ולפי דעתי נבנה מזה גם השם שַׁעַפַת, ר"ל צְפַת, צופים, וכן גם בערבית שעפה (ראיה), והוא מצרף לזה גם את השם Sapha הנזכר ביוסיפון XI א, ה שהיא צופים (סקופים).

לתל־אל־פול, היינו במורד ההר אשר על ידו נמשך הדרך מירושלים ומבתר את ודי־גֵ'ז; ואשר משם יְעָלֶם מראה הצד הצפוני של ירושלים. זה אמנם מתאים יותר להמספר בחשמונאים ג', אבל איננה מתאים להמספר ע"ד אסא, כי א"א הדבר לומר, אשר מלך שכבר יש בידו הרמה, ילך לבצר רק את הנקודה הדרומית, ובצפון יסתפק רק בבצירה של גבע. וגם אין זה מתאים להמספר בענין פלגש בגבעה.

טובלר משער שתל־אל־פול היא המצפה. אבל, כפי שבארנו לעיל, יותר מתאים „תל־אל־פול" אל הגבעה.

קיטל, בביאורו של נובק למ"א ט"ו כ"ב (ובספרו תולדות ישראל ח"ב 236, מהדורה שניה) משער כי אסא לא רצה כלל להרחיב את גבולו, וע"כ גם הוא מסכים כי מצפה היא נבי סמואיל, וכי גבע או גבעת שאול היא „תל־אל־פול".

יח) עיני הקורא תחזינה כי כל החוקרים מסתבכים בהשערותיהם וכל אחד מחזיק בהשערתו הוא, לא כל כך מפני חזקתה היא, אלא מפני שהשערות זולתו הן יותר רפויות בעיניו.

הבה ננסה נא להביא עוד שתי השערות, שבהשקפה ראשונה אולי תחשבנה לרחוקות וזרות אבל אחרי הבאורים הנחוצים אולי נמצא כי הן הרבה יותר קרובות מזולתן.

השערה אחת אומרת כי „תל־אל־נַצְבֶּה" היא המצפה. והשערה אחרת אומרת כי בִּירֶה הידועה היא היא המצפה.

לזכות ההשערה השניה אשר בירה היא המצפה

מצדר Heidet (43 וכן גם ספר־המסע הפלישתינאי שנתפרסם ע"י הנזירים של Notre Dame de France אשר על הר ציון (פָּרִים 1904).

ואמנם, מצב ההר והמקום ניתן מקום להאמין כי לפנים היה פה מקום מכשר מאד להתבצרות. הדרך נמשך מצפונה מערבה של הגבעה (תל־אל־פול) אל העמק ודי „בית חנינא" ומשם יעלה אל הרמה (א־רָם) ועובר פני „תל־אל־נצבה", ואחרי כן ימחה על פני ב י ר ה, ומשם יפלג ויסוב מערבו של „וָדִי־אֶ־סֻוינִית", ואח"כ ירד מצפון א ל־ב י ר ה דרך העמק הנ"ז ויפגש בהדרך העתיק והקדום ההולך אל בית-אל (ביתין), הרחוקה מבירה בערך כשלשה רבעי שעה, ואח"כ בדרך המלך ההולך ל ג ו פ נ א (ג׳יפְנא).

לבנות מצודה ומבצר על ההר הזה „אל בירה", ודאי היה נהוין מאד לפנים, למען להגן משם על הגביל הצפוני של יהודה, אשר בירתה, ירושלים, רחוקה מפה רק בערך כשלש שעות. מפה יכלים לשמור ולהגן ולצַפות צפונה ודרומה, ועל נקַלה אפשר להרגיש מפה ביאת איזה אויב מן הצפון.

מה שמתנגד להשערה זו, היא הרגילות עד היום להישוב כי „אל־בירה" היא בְּ אֶ ר ו ת אשר לבנימין 44), אף כי שווי השם איננו די מספיק לקבל את הרגילות הזאת בתור החלטה 45). גם בִּ י ר הִ היא מרְחֶקת יותר

43) Revue Biblique 1894, 321.

44) יהושע ט׳ י"ז, ועוד.

45) עיין מה שכתב בזה Buhl בספרו Geographie des alten Palästina 173

מדי הצפונה, ואיננה די מקבילה אל ג ב ע אשר כנראה היו שתיהן, גבע ומצפה, בקו אחד מקביל פחות או יותר, ומכל האמור לעיל הלא נראה, כי העיר מ צ פ ה היתה יותר מודרמת.

גם מפני עוד סבה אחרת קשה לאמר כי מ צ פ ה היא בירה. בירה היא כל כך עשירה במעינות מים היורדים שמה בבקעה ובהר, ולאיזו מטרה חפר איפא שם א ס א עוד בור גדול? 46)

ד ל מ ן מעיר על זה: אי משום הא לא איריא, כי אפשר לומר, אשר לא ב י ר ה בעצמה היא ה מ צ פ ה, אלא ה ת ל אשר אצל ב י ר ה, הידוע בשם „רַ א ס ־ א ל ־ טַ ח ו נֶ ה, אף כי אין שם כל שרידי בנינים וחרבות. אם יתאמת כי בתל הזה היתה ה מ צ פ ה, אז אפשר גם לשער כי פסגת התל הזה היא הַשֵׁן הנזכרת בש״א ז׳ י״ב. ואת „אבן העזר" נוכל להפש אז בהתל הנקרא רַאס־אִחְסֵין, בדרך העתיק המכתר את ודי־גִ׳ילְיַאן 47) והעמק של ב י ר ה. המקום אמנם מתאים גם מפני זה, כי מפה יעבור הדרך ל ב י ת ח ו ר ו ן דרך רַפַּאתְ ואֵל־לַתַּתִין, ואשר ודאי דרך שמה נסו הפלשתים מהמערכה הנזכרת בש״א י״ד ל״א.

יט) יותר נראית היא ההשערה האחרת כי „תל־אל נ צ ב ה" הוא המצפה 48).

46) ירמיה מ״א ט.

47) אולי הוא בת-גלים אשר לבנימין ואשר החוקרים עוד לא ידעו לכון את מקומה.

48) ההשערה הזאת מובאת גם בספר אדמת קודש למר גאלדהאר צד 208, אבל הוא כותב בטעות Masba במקום Nasba למען התאימה יותר אל „מצפה".

הראשון אשר שער כבה הוא Abbé Raboisson [49] אחריו החרו החזיקו גם Lagrange [50] וכן גם קונדר [51].

התל הזה הוא בין הרמה (א־ם) ובין בירת, כמעט ממש בחצי הדרך [52], ובגשתנו אליו מן הדרום, נראה כי שם הוא זקוף מאד—ונשקף על כל סביבתו. במזרחו יגבלהו העמק הידוע להחוקרים בשם „ודי־ג׳יליאן" (הנזכר לעיל), ובמערבו—העמק אשר רק אחדים מכירים אותו בשם „ואדי דואת" ובצפונו יש מקום שהוא מתאוה עם הרי „רם־אללה".

באמת אין בין ירושלים ובין בירה מקום יותר מכשר להסום הדרך ולהתבצר היטב, מאשר בסביבה זו.

על רגלו הדרומית של התל, וכן גם על מרום פסגתו, נמצאים שרידי חרבות עתיקות. צעדים אחדים מזרחה מהמקום, אשר שם יפגשו שני העמקים הנזכרים, נכר הדרך

---

49) Revue illustrée de la Terre Sainte 1894 275—289, וגם בההרצאה שנתפרסמה בשנת 1897 בשם Les Maspeh (המצפות).

50) בביאורו לס׳ שופטים צד 307.

51) P.E.F.Q. S. 1898, 169 בלי הזכירו את אלה שקדמוהו.

52) להתל הזה לא הושם בכלל לב כראוי עד זמננו, ורק רובינזון מזכירו ד״ך אגב, בלי הזכרת שמו, בספרו Palästina II 565 (ועיין עוד מה שכתב גרין בספרו Judée III 6; רובינזון אומר: כי לא הצליח לדעת אל נכון שם התל הזה, והצדק אתו, כי יושבי בירה קוראים אותו סתם בשם ה„תל", ורק אנשי רם־אללה (רמאלה) מכנים אותו לפעמים בשמו העתיק „תל־אל־נצבה".

העתיק, הכבוש גם עתה, והמוליך אל „חרבת־עטרה״[53]), אשר שם ישנן שרידים של חורבות המתאימות אל ההרבות הידועות בשם „חראיב אר־רם״ אשר בצפון „א־רם״.

יחד עם הבורות הנמצאים שם. אנו רואים גם שתי ברכות חצובות בסלע, אשר אליהן נוזלים מים מהמעין אשר במזרח התל, הידוע גם הוא בשם „עין־א־נצבה״ [54]);

באחת ההרבות שם נמצא צנור ארוך כשמונה מתר המשוך אל מעין הצוב שמה בסלע אשר באחת המערות.

במורד הדרומי של התל, היינו במעלה „חרבת־עטרה״, נמצאים שרידים עתיקים של מערות הצובות, ארגזים והדרים ותאים מהסוג שאנו מוצאים בהר הזיתים, במערת הכהנים לבית חזיר (מה שנקרא בפי ההמון „בית החפשית״ של עוזיהו), אשר הזיתם מוכיחה על קדמותם.

ויען כי המעין הזה, הנקרא „עין־א־נצבה״, הוא דלול בימי הקיץ, לכן אפשר שזה גרם שיחפור אסא שמה עוד בור גדול של מים לעת בצורת.

על כל אופן המקום הזה הוא היותר מכשר להתבצרות ולמצודה, „כי מפה אפשר להשקיף על כל הסביבה, ולהגן

---

53) אף כי השם הזה מתאים קצת עם „עטרות״ אשר בתנ״ך (יהושע ט״ז ועוד) בכל זאת דומים אנו כי ההרבות והמעינות והברכות אשר שם הם מתקופה מאוחרת מאד. איזיבים מזכיר בהאונומסתיקון שתי עטרות בסביבי ירושלם

54) המעין הזה נקרא בפי אנשי בירה בשם „עין־א־דהר״ בהמפות האנגליות הוא רשום בשם „עין־גדי״ (En-Djadi) בלי כל מקור להשם הזה. דלמן אומר כי חקר ודרש מפי התושבים ואיש לא ידע כלל השם הזה.

ולשמור על כל הדרכים. ובודאי השתמשו בו גם הכנענים הראשונים ואח"כ בני ישראל בכל עת מצ'א, בעת שלום ובעת מלחמה, למטרה זו. מהתל הזה אפשר להשקיף ישר אל הרמה (א־רם), הסמא, ענתות, אל הגבעה (תל־אל־פול), שעפט, נבי־סמואיל, גבעון (ג'יב), בידו, בתוניה, אל הבתים העליונים של רמאלה, אל בירה, וגם קצת אל ירושלם, כי שם רואים היטב את המגדל הרוסי אשר בהר הזיתים; רק מזרחה קשה להשקיף ממנה מפני רוכסי ההרים הזקופים שמה.

ואפשר מפני שבערבית אין פ' דגושה, לכן קוראים את התל „נצבה" והנ' התחלפה במ' כדין למנ"ר 54).

ועל כן ההשערה הזאת אשר „תל אל נצבה" היא „המצפה" היא היותר קרובה אל האמתו והודאות.

ואולי החפירות בזמן מן הזמנים תוכיחנה את הודאות הגמורה...

---

54) עלינו לצרף לזה כי גם את המצפה בגלעד, אעפ"י שכתובה הסבה: יצף ה', בכל זאת ודאי נקראה כן גם על שם „המצבה", כי את הגל קרא יעקב גלעד ולבן יגר שהדותא ואת המצבה בשם מצפה (מבלי דעת מי קרא אותה כן, יעקב או לבן).

חנה לונץ

חיי אבי

בער״ח ניסן שנת תרכ״ט דרכו רגלי אבא לפעם הראשונה על אדמת קדש, והוא אז בן שלש עשרה. בעת ההיא ירושלם היתה עוד מצומצמת בחומתה הגבוהה וכעין אבל תמידי עטה את העיר ויושביה. מדי יום ויומו עם שקיעת החמה סגרו שעריה ורק אז היו התושבים בטוחים במבצרם מחומסים ושודדי ליל. סביב לעיר הרב ושמם, הנסיעה מיפו לירושלם בחזקת סכנה, אין דרך כבושה רק הפרדות והחמורים סלו להם נתיב בין הארחות העקלקלות. כגורל העיר גורל יושביה; רובם היו זקנים שבאו אליה לגמר את חשבונם עם הפרוזדור ולהקבר באדמת קדש בבוא פקודתם, והצעירים המעטים שבאו עם הוריהם הזקנים אף הם מפיקים עצבות ודכאות הרוח. אין שום מטרה לפניהם, דטובים שבהם היו בחורי ישיבה, יתרם מקבלי חלוקה וחנונים קטנים ויביטו על כל הזר שבא

להתישב בתוכם כעל מקפה פרנסתם וגוזל מחלקם המצער[1].

הוריו הישישים מלאו את עיקר מטרת נסיעתם למחרת בואם ויכניסו את בנם יהידם לישיבת „עין החיים" שהיתה אז היותר מהוללה בא"י. ראש הישיבה הגאון ר' משה נחמיה כהנא ז"ל קבלהו מיד אחרי שבחן אותו.

זקני הרב ר' צבי הירש היה ממשפחת לונין המפורסמת אשר שרשה בשוויל. הוא היה חכם תורני חרד וישם מעיניו להנך את בנו על ברכי התלמוד. בהיותו לבן שש כבר למד גפ"ת ובשנת שתים עשרה יצא לו שם כאחד העלוים. זקני לא מנע מללמדו גם שפת המדינה ושפת אשכנז והמדעים היסודיים מפי מורה פרטי. זקנתי חִיְנָה היתה ידועה בטוב לבה והסדיה, היא היתה עובדת ומרויחה לחם ביתה כדי שבעלה יקדיש עתותיו לתורה. בהולד לה בנה בכורה לזקנותה, נדרה נדר אם יעזרה ה' לגדלו תעלה עמו לעיר הקדש ותקדשו ללמודי ה'. זקני לא היה בדעה אחת אתה, הוא התנגד לטלטול דרך ארוכה זו, אך בהיות בנה לבר מצוה ואף שבעלה סרב ללותה על דרכה, לקחה את בנה ותשים לדרך פעמיה. זה היה בימי החורף, הורף רוסי, והנסיעה קשה בימים ההם, העגלה נשקעה בתוך בצה והסוסים לא יכלו לזוז ממקומם ויאלצו הנוסעים לרדת

1) כשנכנס אבא לפעם הראשונה לבית הכנסת קדמהו אחד מבלי כל ברכת שלום והתודעות: מאין הבחרלי? —מקובנה, ענהו— מקובנה? וקבנו לי משם—. הדברים האלו שאולי לבדחותא בעלמא נאמרו דכאו את רוח אבא המרחף עוד על כרוב הדמיון בדבר ירושלים ואנשיה.

מהעגלה, ותקה זקנתי את יד בנה וילכו רגלי, והנה נשקע הבן בתוך בצה ולא יכל להזיז את רגליו. האם צעקה לעזרה ויוציאו את הילד מתוך מגפיו, כל עוד רוח חיים בקרבו: בהודע להנוסעים לאן פניהם מועדות אימו עליה מהתלאות הרבות המוכנות עוד לפניהם בדרך הארוכה הזאת. ויחלש אמץ האם ותבין שבנה הרך לא יוכל לשאת את הנסיעה הקשה ובמפח נפש שבה לעירה. ואך בהתחלת הקיץ שם זקני אזן קשבת לתחנוני אשתו ויסכים לעלות גם הוא ארצה ישראל.

מה מאושרה היתה האם! סוף סוף אחרי תלאות ונדודים, אחרי קרבנות רבים זכתה להתגשמות שאיפתה שלה ערגה ולה התפללה מיום א׳ דהנוכה שנת תרט״ו, יום הולד בנה אברהם משה. — היא האריכה ימים בעיר הקדש משאת נפשה ועד ימיה האחרונים לא חדלה מלעבד ולעסק כדי להרויח לחם ביתה ולעזר לאומללים. ביחוד השכילה להושיט עזרה למשפחות הגונות ובישניות שירדו מנכסיהן. בהיותה כבר בת ע״ה היתה עוד מסובבת ומשוטטת בכל פנות העיר לבקר עניים בביתם לסעדם ולסמכם. היא שבקה חיים ביום כ״ה טבת תרמ״ח. זכרה נשאר אהוב להרבה מתושבי עירנו ויבכו עליה כעל אם.

זקני מת שנתים אחרי בואם הנה וישאר אבא גלמוד. אך ראש הישיבה הרב הגאון ר׳ משה נחמיה כהנא קרבהו מאד כי הוא מצא חן בעיניו בחד שכלו והתמדתו ועד מהרה נחיה ממבחרי תלמידיו. בשקידה רבה עבד אבא להשתלמותו, עשה לילות כימים כי חוץ מלמודי הישיבה הנה בתנ״ך, למד שפת עבר ולעז

ובחשאי קרא גם ספרי השכלה שונים. בגדלו בשנים השפיע גם על חבריו ויעוררם ללמודי שפת עבר. והצעירים המעטים בלעו את ספרי ההשכלה וההכמה היחידים שנמסרו מיד ליד כענבים במדבר. כי שמש ההשכלה שלחה קוי אורה בתוך כותלי הישיבה ויתחולל הרעיון בלב אחרים מהצעירים ללכת ולהשתלם בבתי ספר ומדרש גבוהים בחו"ל. ואבא החליט אז לנסע אל בית מדרש לרבנים. בגלותו את מחשבתו זאת לאמו רגזה והצטערה במאד ובשום אופן לא רצתה להסכים להפרד מבנה יחידה ולא נחתה עד אשר אבא הבטיחה כי ישוב ממחשבתו. בכ"ז פקפקה עוד הזקנה ותשתדל לקשרו בברית הנשואין ולהחזיקו באופן זה בירושלים.

במלאות לאבא שמנה עשרה שנה בא בברית הנשואים עם דבורה בת הרה"ג יעקב עקיבא ריטווסקי ז"ל מקובנה, היא אמי הטובה ז"ל. רק בת חמש עשרה היתה, ילדה רכה וענוגה אשר כל רכושה היה לבה הטוב ומדותיה התרומיות. ויאציל אבא מרוחו עליה, למד אתה, קרא לפניה את ספרי ההשכלה שהופיעו אז.— אלו היו הימים היותר מאושרים בחיהם, כה ספרה אמא לנו אחרי איזה עשרות בשנים: שקטים ונעימים היו החיים אז, עת שירושלים אצרה עוד בקרבה את צביונה העתיק, שמרה עוד את חייה הפשוטים והשקטים, לא נהיתה עוד לכרך במותרותיה ודאגותיה, בקנאתה והתחרותה. חיי שלוה והסתפקות במעוט היו נסוכים באוירה, רחוק משאון קריה והמונה. רוב תושביה

היהודים היו כמשפחה אחת, רעות ואהוה שרר ביניהם. אך ימי שלותה לא האריכו. ירושלים היתה מעולם עיר הקנאות, קן ומקלט להחרדים האטומים והמדקדקים היותר קצונים אשר רק לשם השכלה הרדו ויבהלו, ואוי לאיש אשר העיז לדרש בשמה. והנה, שערוריה נהיתה, ומתוך הישיבה יצאו איזה מבחוריה החינו לגזל מעתותיהם המקדשים ללמוד נפ"ת ולקרא בספרים חצונים. ספרי השכלה המנואצים נמצאו בתוך כותלי הישיבה. היה לא תהיה כזאת! צעקו הקנאים ומיד החלו לרדף את כל משכיל ויסיתו את ההמון נגדם. תקופת הרדיפות וההרמות ההלה, תקופה נוראה ונמאסה אשר השאירה רושם מכאיב בהתפתחות הישוב ורבים קרבנותיה. עוד לא נשכחו מבוני הישוב הימים השחורים האלה אשר נמשכו כמעט עד ימינו אלה. אבל אין דמיון הימים האחרונים להראשונים. אז בחרף נפשם העיזו המעטים לעמד נגד הקנאים כי כל ההמון עוינם בחשבם לכופרים מנאצי קדש ומצוה. גם על אבא עבר שבט הקנאים אחרי שהוא היה מהמעוררים את הצעירים הנרדמים לחכמה וירננו אחריו וירדפוהו, כי לא לבד שהוא יצא לתרבות רעה אלא גם מחטיא את הרבים. ומה סבלה אז אמא הצעירה מקרובותיה וידידותיה! ויש שנדו לה: „מסכנה, אינה מבינה כי טוב היה לה להתגרש מהאפיקורס הזה". אמא ידעה שאלוף נעוריה מורם מחבריו הבטלנים, ובעת שמן ההוין רצו להפריעו מלעשות דרכו הלאה מצא עזר כנגדו בתוך ביתו פנימה. רוה אבא היה בלי חת, לא שם לב להקנאים ויחליט ללמד וללמד בגלוי, ויהי ההמון עוין אותו. אף רצו לקפח

פרנסתו ממשברת הישיבה, אך ראש הישיבה הגאון ר׳ משה נחמיה כהנא מורו ורבו לא נתן להם לבצע זממם. הגאון הזה היה אחד מהגאונים המצוינים. אעפ״י שהיה חרד וירא שמים בתכלית אהב את ההשכלה אך לצאת בפומבי להגן על המשכילים אי אפשר אז מפני להט חרב הקנאים. הוא הבין את ערך תלמידו החביב ויקר לו כבנו ויגן עליו. ואבא צעד קדימה ויהיו לו מהלכים בבית הרי״ד פרומקין מו״ל החבצלת שהיה כבר משכיל מפורסם ואחד הלוחמים הראשונים נגד הבערות. ובשנת תרל״ג יסדו יחד עם עוד איזה מבני ירושלים חברה בשם „תפארת ירושלים״ שמטרתה להטיב את מצב הרוח והחומר של התושבים. זאת היתה החברה הראשונה להתקדמות בירושלים. שם התאספו אלה הצעירים המעטים השואפים להשכלה ומדע, שם פתחו את לבם איש אל רעהו ושם חלמו על עתיד יותר טוב, מצאו סעד פנימי נגד רדיפות הקנאים ויתקשרו בחבלי ידידות איש לרעהו.

בשנת תרל״ד נמלאו תשעים שנה להשר משה מונטפיורי ז״ל ועל פי התעוררותו של אבא יסדו על שם השר הזה שפעל הרבה מאד לטובת ארה״ק, בית ספרים. בהודע בעיר שיסדו המשכילים ביבלותיקא רעדו אמות הסיפים, להשם הנורא הזה, ובאחת השבתות נתקבצו המון קנאים וילכו מבית כנסת לבית כנסת ויעכבו את הקריאה עד שהבטיחו הרבנים והגבאים כי יתאספו לטכס עצה איך לעצר בעד הרעה. העיר נהיתה במרקחה ובהמולה והתרגשות צעקו ורגזו נגד הפושעים האלה. מצד הקנאים נוסדה אז חברה בשם

„כנסת ישראל" שמטרתה היתה להגן על ההנהגה הישנה וללחום בכח חמרי ומוסרי נגד כל תקון חדש, ויבדו עלילות על חברי „תפארת ירושלם" ויגרו בהם את הוריהם ובני משפחתם. ואלה נוכחו כי יד מתנגדיהם חזקה ואי אפשר לעמד נגדם ויאלצו לדאבונם לבטל את חברתם יחד עם בית הספרים. אך קוו לחדשו שנית בלי פרסום ופומבי אחרי יעבר זעם. אך רעיונם עלה בתהו כי הרבה מהצעירים שפרנסתם היתה תלויה בהקנאים פחדו. מעט הספרים שרכשו בספריה הראשונה זו נמסרו מיד ליד בהסתר וסוד ונתפשטו לאט לאט בעיר. חמת הקנאים עוד לא שקטה וירדפו באף את המשכילים וימצא אבא לטוב לו לעזב לזמן את ירושלים ויסע הגלילה.

נסיעתו זאת עוררה בו בפעם הראשונה את החפץ והתשוקה לדעת ולהכיר את תכונת ארץ אבותינו ואז פרסם את מאמרו הראשון ב„העברי" שיצא לאור בברודי בשם „מסע מארץ פלשת". הימים ימי ספירת העומר ויבקר אבא את טבריה ויהי נוכח בההדלקה אשר יעשו בני העיר בפסח שני על קברו של ר' מאיר בעל הנס וכן היה ביום ל"ג בעומר בצפת על ההדלקה שעושים על קבר רשב"י, ומשם כתב שני מאמרים לה„חבצלת" שבהם תאר את פרשת החגים האלה ובאחרונה העיר שמן הראוי כי ראשי העדה אשר לקופתם תזל ההכנסה הגדולה של ההלולא יפרסמו חשבון ההכנסה וההוצאה, וטוב יהיה שגם כל העומדים בראש הכוללים והמוסדים שבארה"ק יפרסמו מזמן לזמן חשבון מהכנסותיהם שבזה יורם כבוד

ירושלים. דבריו אלה הסבו התרגשות וכעס בין הקנאים. זה הוסיף שמן על המדורה וחמת גבאי בתי החסד גדלה מאד. בשוב אבא ירושלימה חזקו דבריהם על גבאי הישיבה לבלי לקבלו עוד. לכן נאלץ היה אבא לתור לו פרנסה ויהי למלמד.— אך בצמצום הרויח מכנה להמו, כי לא כלם בטחו למסר לידו את בניהם, ופעם קרה כי אחד מאבות התלמידים בא להדרו ועל השלחן הספר „אשמת שומרון". והאיש מהדור הישן, מעיר מגורת טפו אשר שמו היה לשמצה למו, ויבהל ויוציא במהרה את נכדו מספסל התלמידים ויעש תעמולה ותיכף הוציאו את כל התלמידים והחדר התמוטט וגם עשו נקמה בהאפיקרס ולא שלמו לו בשביל הזמן שלמד 1). ומאז השקיע אבא את כל מרצו והקדיש כל זמנו לספרות, כתב ב„המגיד", היה סיפרה התמידי של „הצפירה", שלח מאמרים לה„ג'ויש קרוניקיל". כן היה איזה זמן עורך בעלום שמו בהעתון „שערי ציון".—בשנה ההיא נמלאו להשר יצחק כרמיה ז"ל מיסד חברת כל ישראל חברים שמונים שנה, כתב אבא את תולדותיו בחוברת מיוחדה, בשם „ואלה תולדות יצחק". אך ביחוד התעמק בחקירת ארץ ישראל ויותר שעבד בה מצא לפניו שדה רחב ידים שעד היום עבדו בה אחינו אך מעט ואחרי יגיעה

---

1) לא ברצון אני מזכירה את התקופה השחורה הזאת אך אי-אפשר לי להעלים אותה. אך עלי להעיר כי אף פעם לא שמעתי על שפתי אבא ז"ל תרעומות נגד הקנאים שרדפוהו ברוח וכחומר, וגם לי לא נודע מימי סובלו אלו אלא אחרי מותו מפי ידידיו הזקנים.

רבה הוציא לאור ראשית פרי עבודתו במחקרי תבונת עיר קדשנו בשם „נתיבות ציון וירושלים". הספר הקטן הזה זכה לבקורת נעלה מכל העתונים אשר לאחינו בשפות שונות, וזה אמץ מאד את אבא להוסיף עבודתו זו וידור נדר להציל את כבוד ישראל במקצוע חקירת ארה"ק. אז התחיל בחבור ספר גדול בשלשה חלקים במקצוע הזה ויעבד בלי לאות. חשקו ללמודים ולהשתלמות בספרות ישראל, כן בשפות לע"ז, התאמצותו היתרה, מצבו החומרי, הרדיפות, כל אלה היו בעוכרו ובאמצע הכנת ספרו חלה. כשנה שלמה סבל מהמלריה ומצב גופו התרופף, ומיגיעת העינים בלילות לפני אור כהה נחלש כח ראות עיניו. בראשונה לא שם לב לזה, אבל מיום ליום הורע מצב עיניו עד שביום הכפורים שנת תרל"ח לא יכל כבר לקרא במחזור, האותיות היו כמטושטשות [1]. אמא הבליגה על פחדה ותנחמהו שאי"ה יוטב לו וזה אך מעבודה רבה וסבל, מעכשיו לא תתן לו יותר לעבד והיא תעזרהו לכלכלת ביתם. אבא הפסיק את עבודתו מעיניו העיפות אך רוחו הגה בה תמיד ויקו שבמהרה יוטב לו ויוכל לשוב לעבודתו. ויש שיתגנב בלבו הרעיון הנורא: מי יודע אם יוסיף עוד לראות את עולמו היפה של הקב"ה? ובעת שקיעת החמה היה עולה על גג בית הכנסת הגדולה שממנו נראה האופק הרחב של

---

1) בהתאוננו לפני קרובו, זקן חרד שעמד על ידו בבית הכנסת על מצב עיניו, ויענהו זה ויאמר לו: „שוב בני מדרכך הרע, וישוב אף ה' ממך; אם תוסיף לקרא עוד בספרים חצונים תתעור לגמרי".

הרי יהודה הרמים והנשאים וירושלים נשקפת בהדרה, ספג את התמונה הקדושה והיפה הזאת עמוק עמוק בלבו, חרת במוחו כל הר וגבעה, כל גיא וכל עמק, יחד עם מערותיה ואבניה ששמרם ביפים בקדושתם בהורבנם גם יחד ושחקרם ודרשם ולהם הקדיש כל חייו.

רופאים מומחים לעינים עוד לא היו בירושלים ועל פי עצת אחד הרופאים ישב אבא בתא אפל שלשים יום. בצאתו מחושך לאור הורע מצבו ואחרי שלא מצא פה מזור החליטו שיסע לוינה בבית החולים לעינים. אבא נסע וראה עוד את הדרך במתוך ערפל. זיק התקוה האחרון עוד לא הועם...

ומי יתאר את רגשי אמא? ומי יעמד לחקר-את לבה? באביב ימיה אחרי שכבר סבלה מרדיפות הקנאים, מריב ודברי כבושים של קרוביה, וכל זה כאפס מול האסון שצריכה להכין את עצמה: בעלה היקר הוכה בסנורים. ולפני מי תשפך את מר שיחה, מי יבין אותה, מי ינחמה? „חטאיו כי עצמו" יענו לה קרוביה ומכירותיה. רק בנה ובתה הפעוטים הרגישו על לתיהם הרכים את דמעות אמם החמות, אך לא הבינו פשרן ולא יכלו עוד לנחמה. זקנתי הרבתה לעשות צדקות, צמה, התפללה שיסלח ה' לחטאי בנה, שיאיר את עיניו, והצדקת הזאת קבלה את אסון בנה ליסורי אהבה, לנסיון של הקב"ה.

ושמה, רחוק מארצו ממשפחתו, בבית החולים בוינה שכב אבא על ערשו. הרופאים הבינוהו לגודלו

המר עד אשר גלו לו באחרונה את האמת: שאין עוד תקוה להשיב את אור עיניו. מצבו נגע עד לבם וינחמוהו: והסופר הצעיר בן עשרים וחמש שנה, אשר אחרי יגיעה רבה, עבודה בלי הרף, יצא על במת הספרות במרץ רב לעבודה פוריה, בבטחון לקראת עתיד מזהיר, והנה ענן הושך סותר לפניו את דרכו: עד פה תבוא ולא תוסיף!

— — — — — — — — — —

אבל לא אדם כאבא יכנע לפני מקרי החיים האכזרים, יתיאש... אחרי רגעים של השתפכות הנפש זכר אבא את הנפשות היקרות לו, את המטרה שהציב לו בחיים, ויתעודד ויקרא: אין דבר עומד בפני הרצון! באמון השלים בהרעיון שבחושך יגמר את הייו עלי חלד, כי לפני עיני רוחו ראה אור גדול, אור שבכחו להאיר גם לאחרים את השבי נתיבות ציון וירושלים.

והנה לפניכם, קוראים נכבדים, מכתבו ששלה אז להחבצלת

מכתב מווין

(חבצלת שנה ט׳, גליון 40. ג׳ אלול התרל״ט)

אודך ד׳ כי אנפת בי ישוב אפך ותנחמני

(ישעי׳ י״ב, א׳)

המלים האלה אשר יצאו מפי הוזה יה, עת נחה עליו רוח ה׳, נחומים המה לכל איש נדכה ונענה אשר הזמן הבוגד בגד בו בוגדים. במו ימצא נוחם לנפשו האיש הנודד מביתו וממשפחתו ואין לאל ידו לשוב אליה, במו ימצא

מזור למכתו החולה המתגולל בציריו על ערש דוי. גם החולה אשר הרופאים כבר אמרו נואש למכתו, וגם סמי מרפא לא ינתן לו, גם הוא צרי גלעד ימצא בהמלים האלה, עת נפש תתבונן בינה כי אין מעצור לד׳ להושיעו. גם אנכי אשר כל הדברים בתומם באו אלי, גם אנכי בהמלים— אך בהמלים האלה—אמצא שקוי לעצמותי הנחרות. הה! בלב מלא תקוה טובה עזבתי את עיר קדשנו, חמדת נפשי ולבבי, מעודי, את משפחתי ואת מאהבי הנאמנים, זה כששה ירחים, וכעל כנפי נשרים דאיתי לעיר בירת אוסטריא, בתקותי כי רופאיה הגדולים ידעו לרפא את מחלת עיני. אך אהה לתקותי כי היתה למפח נפש! כי לא לבד אשר מצב ראות עיני לא הוטב אך עוד הלך הלוך ורע עד כי ביום עזבי את בית החולים, אחרי התגוללי בו כשלשה ירחים, לא יכולתי לילך לבדי כחוין באין מחזיק בימיני. סוף דבר, עור הנני כעת.

הה! מה רב כוחך ההרגל ומה עצמו מפעלותיך! רק את נשארת באמונה אתי, לעומת התקוה אחותך אשר הצבתני מטרה לחצי לענה, רק את תקל לי מעט את יגוני הנורא אשר בלעדך מי יודע אם היה לאל ידו לכלכלו.. עוד לפני ירחים שלשה בשמעי את השם „עור" יוצא מפי או מפיות אחרים במדקרות חרב היה ללבבי, ושערות ראשי סמרו מפחד לזכרו. ועתה בקר רוח אוציא בעצמי את המלה הזאת כאלו לא תגע לנפשי ולבבי מאומה. אהה! מי מלל לאברהם משה לוניץ כי בהיותו בן כ״ה יכהו עיניו מראות ולא יראה באור השמש כי יהל. שונאי או שונאי האמת והדעת—כי אנכי לא פעלתי רע לאדם מעולם—יאמרו כי

יד ה׳ נגעה בי לרעה על חטאותי כי עצמו מספר! בהיותי אחד ממיסדי בית עקד הספרים בעיר קדשנו, או על עוררי את בני הנעורים לחכמה ומדע, לשלוה במלאכה ידם, ולגעול בלחם עצלות או על הרהבתי עוז בנפשי לכתוב—במע׳ החבצלת שנה שלישית—כי מהראוי ונכון כי מכל כסף הנדבות אשר יובא אל ארין הקדושה יודפס אחרי כן השבון גלוי לעיני השמש וכהנה. עונות והטאים גדולים ועצומים (?!). אולם האם אנכי—חלילה—אומר כי שדי עות משפטי? גם אנכי עם מנעים זמירות ישראל אומר „צדיק אתה ה׳ וישר משפטיך". אך הדבר אשר עורר עלי את תוכחת ה׳ מי יודע? אולי על כי לפעמים עמדתי מנגד ולא הרמותי כשופר קולי בראותי אנשים נענים ונדכאים על לא דבר... או אולי אהוב ה׳ הנני. בין כה וכה אחת היא לי: עור הנני כעת. אולב אך עיני בשרי קמו מראות, ועוד אעבוד עבודתי כבראשונה על הרי ישראל.

האדון הנכבד דר. העללער הדירקטור בבית הנוך העורים פה הועיל בטובו ללמדני בשעה מיוחדת את הכתב המיוחד להעורים וגב לכתוב ישר את הכתב המורגל בעזר מכונה, ובעזרתו אוכל לכתוב ברצות ה׳ את הגות לבי עלי ספר ולקראם בעצמי אחרי כן. כן עלה בידי להפיק את הרעיון אשר הרותי זה כמה והוא להו״ל „לוח ספר שנתי" בשפת עבר ואשכנז בשם „מוריה"[1]) אשר יכלכל כל דבר הנדרש לדעת לכל איש מאחינו משלום ומצב ארין קדשינו

---

1) כנראה היה בראשונה דעת אבא לקרא את ה„ירושלים" בשם „מוריה".

ויושביה, ההיסטורי והמוסרי באר היטב. וגם יבואו בו מאמרים שונים הנוגעים לחקירת תגליות קדמוניות וקורות ארצנו הקדושה. רעיוני זה מצא חן למאד בעיני כל חכמי לב פה והמה כמיודעי החכמים אשר בשאר מקומות הבטיחוני לשלוח לי מאמרים נאותים בכל שנה ושנה ותקותי אשר בגדה בי עד הנה תנחמני כי נדיבי לב מאחינו אשר ידעו להוקיר את מפעלי יתמכו בימיני על הוצאת הדפוס.

ואתם ידידי ואוהבי הנאמנים אשר בצרתי לכם גם צר בצפיתנו נצפה לה, הרופא כל בשר כי יחבוש את אשר מחין ויחדש אור עיני כמקדם ועוד נחזה בשמחה את פנינו בעיר אלהים אשר אהב סלה לתוגת לבב כל אויבי האמת ושונאי הדעת.

ואתם עולי ימים אשר ההילותם להציג כפות רגליכם על סף היכל החכמה, לבכם אל ירך לקול משנאיכם ומגדיכם אשר יאמרו כי קללת אלהים רובצת על ההשכלה ושוחריה. לא! החכמה הטהורה לא תסור את איש מאחרי חוקי ה׳ ומצותיו ועל ידה לא יגיע נזק לדופקי דלתותיה וזה לנו לאות כי החכמים הנאמנים לא יתאוננו נגד דרכי ה׳ עת תפגע במו יד ה׳ לרעה, ואתם חזקו ותתאמצו, אמרו לחכמה אחותינו את הקדישו מעתותיכם קודש לטובת השפה העברית היו אנשים נאמנים לה׳ ולאדם לתפארת עמנו וארצנו. ואת עיר קדשינו ירושלם, שאי גם שלום וברכה מאת בנך הנודד בארץ נכריה, החשוב כמת, נפשו נכספה לשוב מהר אליך להאציל עתרת נשיקות לאבניך ולרות במו עיניו את רגבי עפרך.

טרם עזבי את העיר הזאת הוב תתהובב נפשי לצקת את רגשי תודתי וברכתי לכל האנשים הישרים בלבותם. אשר הטיבו עמי במשך ימי התגוררי פה. את שם תפארתם לא אעלה פה על הגליון, כי לא מאהבת הכבוד והתודה רק מאהבתם את הטוב וההסר פעלו ועשו כל זאת, וניסף על המדות הטובות אשר תקונן בהדרי לבבם. וגם אולי אביא עליהם קללה תחת ברכה, עד תשית הענוה עטרה לראשם. אלהי השמים ישיב להם ככל תגמוליהם עלי וגם אנכי לא אשכח את חסדם לנצח

אברהם משה לונץ

מחבר ספר „נתיבות ציון וירושלם" „ואלה תולדות יצחק" ומו"ל ספר שנתי בשם „מוריה".

מיד בצאת אבא מבית החולים קרב לעבודתו ויעש חוזה את הסופר פרץ סמולנסקי ז"ל, מנהל בית דפוס גיאורג ברג בוינה, להדפיס את ספרו השנתי „ירושלים" המקדש להקירת ארץ ישראל. בעירנו עוד לא היו בתי דפוס מעולים, וביחוד אחרי אשר החליט אבא להוציא מספרו זה גם הלק גרמני והלק אנגלי, דבר בלתי אפשר אז בירושלם. לפני שובו הביתה עבר בהרבה מערי אשכנז, אנגליה וצרפת וירכוש כל הידיעות הנחוצות לעבודתו תתודע עם חכמים וחוקרים. בעיני כלם מצא רעיונו חן ויבטיחוהו לעזרו ולהשתתף בעבודתו. בפריז התעכב זמן מה בבית החולים בעצת ידידיו אך גם הפעם בלי שום תועלת.—שם התודע את אליעזר בן יהודה ויחזו ויתוכחו יחד על עבודותם

העתידות, ומהיום הזה נקשרו בחבלי ידידות אשר רק חמות הפריד ביניהם.

ברוח שלם ובשאיפה לעבודה וליצירה שב אבי ירושלימה, ישב אל שלחן הסופרים, אך... עוזר יושב על ידו וכותב מפיו. גם אמא קבלה באומץ את אסון בעלה ואף כי במסתרים בכתה נפשה, ידעה להבליג על יגונה. היא הבינה תפקידה הגדול ותדע למלאהו.

ובירושלים נעשו שנוים לקדמה. הומת העיר נפרצה, האופק התרחב. השכונה הראשונה „נחלת שבעה" נתיסדה ותהי גם משפחתנו בין אלה אשר יצאו לגור מחוץ לעיר. פנים חדשות נראו בארץ לרגלי התנועה, להרחבת החכמה והעבודה בין בני ארץ ישראל, שנולדה בחו"ל. מבחירי בניה באו להשתקע פה, הלא המה: הרי"מ פינס, הדר' וו. הרצברג, מנהל בית היתומים של יהודי אשכנז, זכרונם לברכה, ויבדלו לחיים מר נסים בכר, מיסד ביה"ס של הכי"ח. מר א. בן יהודה ועוד חכמים מצוינים. השפעת בתי הספר גדלה מיום ליום. גם אבא לקח חלק בעבודתם בתור מורה עברית וגפ"ת.

חמת הקנאים אמנם לא שכחה אבל תש כחם. הם הרימו כשופר קולם ביתר שאת ויחרימו וירדפו את המחדשים אבל אלו האחרונים יכלו כבר לעמוד נגדם.

אז יסדו אליעזר בן יהודה ודבורה ז"ל את הבית העברי הראשון ויצרו מרכז קטן להדבור העברי. חיים חדשים החלו, חיים של עבודה והתקדמות. נוסדו בית הספרים

לשכת בני ברית, מדרש אברבנל, ועד הלשון, ועוד. בכלם לקח אבא חלק גדול. בשקידה רבה עבד עבודתו, הכתיב מאמריו, בן אסף ועבר על מאמרי עוזריו החכמים וישלחם לוינה לבית הדפוס; קוה שבקרוב יצא ספרו לאור. אך מעצורים עמדו על דרכו והדפסת ה„ירושלים" נתעכבה כשנה וחצי. הוצאות הדפוס עלו למעלה ממה שחשב ויאלץ לכתת שנית רגליו לאירופה כדי לפדות את ספרו. הפעם נסע בלי מלוה רק מרצו ובטחונו בה„שומר" את יראיו לוהו תמיד, כמובן בכל עיר ועיר מצא איש שיוליכהו. בראותו את התלאות הרבות שבאו לו בעקב הדפסת ספרו בחו"ל, החליט לכונן בית דפוס בירושלם וירכש לו מכבש ואותיות וישלחם ירושלימה, ואח"כ נסע לבירת תורקיה כדי להשיג רשיון לדפוס. מה קשה אז הדבר, במשטר הישן, כשבעה חדשים שהה בקושטא עד אשר השיג את מבוקשתו. גם נסיעתו זאת הביאה לו תועלת, למד והכיר הכמים בעלי מקצעו, וישתלם בכל הנוגע לעבודתו המדעית, גם למד הנהלת דפוס ויהי הוא המוציא והמביא בדפוס ומזה מצא כלכלת ביתו.

הירושלים הראשון העברי וכן החלק הלועזי נפוצו בין חובבי ארצנו והפיקו רצון מכל חכמינו וחכמי העמים, כלם חזקו את רוחו ללכת הלאה בעבודתו זאת ומיד החל להתעסק בעריכת הכרך השני.

תקופה חדשה הופיעה לארצנו. ה ע ל י ה לארץ ישראל הביאה בכנפיה ברכה וחיים. אז חבר אבי את „המורה דרך בארץ ישראל וסוריה" ויוציא „הלוח ארץ ישראל" הראשון. בשנת תרנ"ז החל להו"ל בשם הכולל „אוצר ספרות

ארץ ישראל", קבוצה של ספרים קדמונים העוסקים במחקרי ארץ אבותינו, בתקונים והערות.

בלי הרף עבד להחיות את הענפים המרובים של ספרות ארה"ק. ואך התחיל להכנים הוצאות ספר אחד השקיען באחר ולא דאג להטיב את מצבו החמרי כי חיי דחקות היה מנת חלקו מכל עמלו. לא עשה את חכמתו קרדום... כגבור אמיץ לחם מלחמת הקיום, היה שקוע בכל נפשו ולבו בעבודותיו, ויתענין בכל פרט ופרט. אף מגיהי הדפוס היו מקריאים לפניו ובחד שכלו וזכרונו הנפלא עזר להם. האמרה שלו היתה: מה שתוכל לעשות היום אל תזניחהו למחר.

מכל אדם אהב ללמד, התהקה על המנהגים הישנים, הקר את זכרונות הישישים — כתת את רגליו בבתי חכמי עמנו וחכמי העמים, לא חס על טרחתו, כדי להתיעץ, להתוכח עד אשר עלה בידו לבוא עד סוף הענין שבו נטפל. היה נוח לבריות, נעים בחברה, משמח בבדיחותיו ומשליו, היה מלא חיים, הליכותיו, זריזותו, כל אלו העלימו כמעט את הסרון כח ראות עיניו. בירושלים הלך בלי שום מלוה דנהירין לו שביליה, היה אף למורה דרך לאחרים, לידידיו שבאו מחו"ל וגם לבני ירושלים היה מראה ומבאר את שרידי עתיקותיה עפ"י התגליות האחרונות. הוא בעצמו היה נכנס ומודד כל מערה וחורבה, כל תל ונקרה, מטפס על כל הר, יורד בתוך כל עמק, מתענין בכל עין ואבן וחוקר את שמותם ומקומם עפ"י כתבי הקדש.

ויצא לאבא מוניטין בעולם המדע, טפס מקום חשוב בעבודותיו. בכל זאת לא פרק את עצמו מחובותיו להכלל וישתתף בכל עבודה צבורית.

ביתנו היה פתוח לכל איש ששאף לחכמה, תמיד היו באים אל אבא צעירים לשאל עצה מפיו אודות הדרך יבחרו בחיים, ויעצם כיד חכמתו, ובכל יכלתו השתדל להקל להם את צעדם הראשון. את כלם קבל בסבר פנים יפות ובחביבות. גם מתנגדיו היותר גדולים שבראשית התפתחותו שמו מעצורים בדרכו ואשר סבל מהם בחומר וברוח, השלימו אתו ויהיו בין מעריציו; השפיע עליהם וינצחם. לדבריו היו כח מושך לב שומעיו ובאופן זה היתה פעולתו גדולה על תושבי עירנו בלי רעש ורעש, בלי ריב ומדון.

בשנת תרס"ב יסד ביחד עם שני חבריו הדר׳ קרישעווסקי ז"ל, ויבדל לחיים, מר נחום נתנזון את בית הנוך עורים. בכוחות עצמיים מעטים כוננו הבית הזה, הראשון והיחיד בא"י. הודות למסירות ומרץ המיסדים התפתח המוסד במשך זמן קצר ויהי לתפארה. בו נותנים האפשרות לחניכים להתפתח ברוח ובחומר והיכולת להגיע למטרה בחיים, להרויח לחמם בכבוד. המוסד הזה היה חביב ויקר מאד לאבא, הרבה זמן הקריב, הרבה עמל ויגע עד שהעלהו למדרגה זו וידאג לחניכים כאב. בשנות המלחמה הנוכחית נשאר אבא המנהל היחידי, כי מר נתנזון נסע לחו"ל, מצב הבית היה רע מאד בשנות חירום אלה, ובמסירות והרף נפש דאג לטובת החניכים עד רגעו האחרון ממש.

לרגלי עבודותיו נסע עוד פעמים לאירופה. נסיעתו האהרונה היתה בשנת תרס"ג בדבר תוצאת התלמוד הירושלמי. בחו"ל אסף העתקות מכתבי-יד שונים של הירושלמי ובתוכם גלה כתב־יד של הוטיקן שעד עכשיו היה בטעות נרשם לאלפסי. כשנתים התעכב באירופה לרגלי תוצאתו זו. כל הזמן דפוסנו היה פתוח ואמא ז"ל נהלה וגם הוציאה לאור את הלוח ארץ־ישראל.

בשוב אבא מאירופה נגש לתוצאת התלמוד הירושלמי. העבודה הענקית זו שעשעה את חייו כי היא נחשבה בעיניו לגולת הכותרת לכל עבודתו. בהופיע החוברת הראשונה זכתה לבקורת נעלה מהחכמים היותר מפורסמים ויעידו שספר ממין זה הוא הראשון לנו יפה כל כך גם בחצוניותו. אחרי זמן קצר הופיעה החוברת השניה. אבא מצא ספוק רוחני רב במפעלו זה ויתמסר כולו לתוצאת התלמוד ירושלמי.

עוד רצה הקב"ה לנכות צדיק זה: ביום י"ב איר תרס"ט נכבה זיק אור עיניו האחרון, עלתה למרום נשמת רעיתו המסורה והדגולה, אמא היקרה והטובה. בשנת החמשים נקטפה הנפש הזכה הזאת. האסון הזה דכא מאד מאד את רוח אבא, להפרד מרעיתו שמחצה אסונו, האירה חשכתו, היתה לו לעינים. גם הפעם עמד בנסיון. עבודתו עודדתהו ותגרש את היאוש מפניו.

בשנת תרע"ב מלאו שלשים שנה מיום צאת ה„ירושלים" הראשון לאור. חכמי ירושלים חגגו את היובל הספרותי הזה.

העתונים בארץ ובחו"ל הקדישו מאמרים נלהבים לכבוד חתן היובל.— זה היה לו לנחומים אחרי עבודה כבירה וקשה, שעה של נחת רוח אחרי שנות עמל ותלאה.

אבא רצה להוציא לאור מחדש את „המורה דרך בא"י וסוריה", לשכללו ולהגדילו. עמ"ז התכוננו לעבר יהדיו את ארץ ישראל וסוריה, והרעיון הזה הופרע ע"י התפרצות המלחמה אשר הביאה שואה פתאומית על יושבי א"י השאננים. רעד ובהלה באו לארץ, תושביה דאגו לאחרית גורלם עת יהיו סגורים, מות אכזרי לפניהם לגוע מרעב. ולכן צברו פרוטותיהם האחרונות להכין קמה. אבא דאג רק להכין ניר לדפוס כדי שלא יהיו עכובים לעבודתיו. לוה כסף, קמץ מפתו, וקנה ניר. „זה לחמי" אמר. ובשנות חירום אלו לא פסק עבודותיו, הוציא לאור חוברת ה' מהירושלמי, הירושלים יא־יב, ולוח ארץ־ישראל כ־כא —מלבד הספרים שהניח באמצע ההדפסה: הירושלים הנוכחי, המעמר, חלק ג', וחוברת ו' מהירושלמי.

הרבה סבל בימי זעם וקוה לימים יותר טובים. אך תלאותיו עלו ראש; עוד המחזה לנגד עיני: הממשלה התורקית רדפה באף וחימה את העסקנים הציונים, והנה יום אחד שוטרים מזוינים פרצו הביתה בלוית מלשין אחד מאחינו: את ה„כנור ציון" אנו רוצים, פקודה מבית דין הצבאי, בעוד שתי שעות עליך להתיצב לפני משפט הצבא! בנתים השוטרים חפשו בכל הבית אחרי ספרי אבא ויקחו אתם לבקורת את כל תוצאותיו. הם רק יצאו ואבא שב

לעבודתו. הכתיב הלאה, אמנם הירון כסה את פניו: „יש לי עוד זמן לגמר את הענין“ אמר. ויהי גם אבא בין צדיקי הדור הסובלים בעד עמם. הכנור ציון שהוציא לאור כולל כל השירים המושרים בארץ־ישראל ובעד שירנו הלאומי „התקוה“ כמעט שאבא אבד תקותו להחלץ מצפרני השופטים האכזריים. שני השירים „התקוה“ „ושאי נס ציונה“ תורגמו לתורקית ועל אבא היה לבאר כונתם ולגלות מצפונם. תשע שעות רצופות עמד על רגליו הכושלות ולא שמו לב לזקנותו והולשתו, אף לא נתנו להגיש לפניו מזון ויאבילוהו גדופים ואיומים. אבא תרץ את השירים, חלק ויפה. ושופט קפדן שנה ושלש: מה יש לכם „בלב פנימה“, איזה סוד כמוס? ויבאר לו שזה רק מבטא לשון. הוקר לשון — הרש קם לנו, צעק השופט בלעז ובמול. ובנתים השוטרים דחפים אותו ולוחשים באזניו „שתוק אל תדבר הרבה“. והשופטים שוב מענים אותו בשאלות ואיומים.— התודע, פושע, איזה דגל יש לכם.— ויענה: כונת הדגל פה לעשות תעמולה כדי לעורר את העם תחת דגל אחד, דגל אחדות ואחוה. ובזה עורר יותר חמת השופט ויצעק וינגף בכל כחו: „כדי לעשות תעמולה לוקחים דרבוקה 1) ולא דגל“. שמונה הדשים סבלנו מהמשפט הזה, דפוסנו נסגר, קנס כסף הושם עלינו. בשבוע לפני מותו הגיד לי אבא כי יכתב את פרטי המשפט בשם „בגלל כנורי“ וזה יבוא כהקדמה להמהדורא החדשה של הכנור ציון שהושב להוציא לאור בקרוב.

---

1) דרבוקה בערבית תוף ודרך בני ארץ הקדם להכות בתוף כשרוצים לעשות תעמולה.

עוד לא נמלאה הסאה. בסוף קיץ תרע"ז נתאלמנה אחותי שרה בעלה היקר יעקב ז"ל בן הרה"ג שמואל נתן הלוי בוקאנין הרב דהלזינגפורס, נקטף באביב ימיו והשאיר ארבעה יתומים פעוטים. זה שלל את כוחות אבא האחרונים. זקנה קפצה פתאם עליו, ויחלה ויפל למשכב. אך עודנו עושה תכניות לספרים חדשים... שכב על הספה והכתיב לי מספרו החדש שחשב להוציא בשם „ארץ ישראל". בהפצירי בו שיפסיק מעבודותיו וינוח במטתו: „לא בתי אינני רוצה להיות עוד חולה, יש לי עוד מה לעשות, וחיים בלי עבודה אין לי שום חפץ בהם". ככה שכב על הספה משך כל החורף, חולה ונדכא, הוגה ועובד בלי הרף. „הזמן כבר קצר והמלאכה עוד מרובה" אלה היו דברי הנואש הראשונים ששמעתי יוצאים מפיו.

אבל אחרי כבוש ירושלים ויהודה התעודד ומצבו הוטב. בשירת האביב לעמנו החיתהו, קוה לתחית ישראל, קוה לראות בקרוב שני בניו הרחוקים, להדש ולהזק כחותיו, לשוב לעבודתו בשבלול הירושלמי משאת נפשו... ואך יומיים לפני מותו התגבר, וישא נאום נלהב לפני חברי ועדה הציונית ובין יתר דבריו אמר: אתם חברי ועדה הנכם הכפרים שהגישו לנו בני רגילה, בבואכם רואה אני עקבתא דמשיחא...

אב יקר, רק לעקבות המשיח זכית. נפשי עליך תשתפך ודמעותי ינהרו בלי הפוגות, לא כך נהאמתו דברי חז"ל: מי שמצטער בהורבן ירושלים זוכה לראות בבנינה. אתה

שראית אותה בחורבנה, סבלת אתה יחד, התענית בכל אשר התענתה, עמלת בבנינה, לא זכית לראות בגאולתה.

בטחונו לא עזבהו עד רגעו האחרון, בליל ששי, יום לפני מותו, קדש בשמחה על היין ומעומק לבו אמר את הזמירות השגורות תמיד בפיו: גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי. בכל יום השבת קראתי לפניו ויהגה אך בספריו שיוציא בקיין. אקוה, אמר, להשיב להעולם את אשר גזלתי ממנו בסבת הולשתי בחורף. לפנות ערב הורע פתאם מצבו ואחרי איזה שעות סגר את עיניו לנצח, בשנת הששים ושלש לימי חייו באור ליום ב׳ איר תרע״ה.

— — — — — — — — —

את אשר פעל ועשה בשדה המדע והספרות, יגידו אחרים. התפקיד הזה להכמים, למבקרים, ולבעלי מקצוע אבל אנכי בתו הצעירה אשר כלכלתהו ברגעיו האחרונים ואשר בשנים האחרונות נפל לי חבל בנעימים לעזר על ידו, עלי מוטל לרשום זכרונות אלו, לדור יבוא. זה לי להוב קודש כי שני אחי, דר׳ יעקב הבכור ומתתיהו הצעיר, נתרהקו בסבת המלחמה הגדולה ולא זכו לסגר עפעפי אבינו היקר. אנכי אספתי וגנזתי בלבי ומוהי רעיונותיו ודבריו האחרונים, ידעתי שאיפותיו, מאויו... כל כוחותיו הקדיש לתורת והכמה ובאהלה של תורה והכמה נפל הלל.

הוא מלא הובתו לעמנו וארצנו! ועתה יבואו נא אחרים, ימצאו הדרך מוכן, השדה מעובד, ילכו בנתיב אשר סלל ובזה יתנו גם לזכרו כבוד.

— — — — — — — — —

ירושלם, תמוז תרע״ח

ספריו, מאמריו ותוצאותיו

הספרים

נתיבות ציון וירושלים, תרל"ו

ואלה תולדות יצחק השר יצחק קרמיו, תרל"ו

מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, תרנ"א

דיא יודישע קאלאניען פאלעסטינאס, בגרמנית, תרס"ב

בית רוטשילד וירושלים, תרס"ה

פאלסתינה, תרגום מורה דרך בזרגונית, תרס"ז

המאמרים בי"ג כרכי הירושלים
עפ"י סדר א"ב

אבן שתיה: כרך ה, שנת תרנח, צד 111 - 114

אסוותא דר' צדוק: ה, תרסט, 249—250

בית־אֵל־מִקְדָּש או מקום מקדשנו בחלק האשכנזי: ג' תרמט, 100

ביתר: יא, תרעז, 105—136

באורים במקרא ובדרז"ל: יא-יב תרעז, 374—394

בתי כנסיות בגליל העליון אחרי חורבן בית שני: ה, תרסט 165—167

בני ארץ תקדם: ה, תרסא, 140, 179

דובב שפתי ישנים, מכתבים ישנים מארץ ישראל: א, תרמב, 166—219; ב, תרמו, 141—157; ה, תרסא, 266—269 ו, תרסד, 38—43; ז, תרסז, 87—104, ; י, תרעד, 301—310

מלבד המאמרים הנזכרים כתב בכל כרך וכרך סקירות, חדשות וזכרונות, השקפות על השנה, על החיים והמנהגים בארץ, בקורת לספרים, הערות ועוד.

מאמריו שבאו בכ"א שנות לוח ארץ ישראל

תרנ"ו—תרע"ז

תוצאותיו

המעטר—מכיל כל המאמרים במחקרי א"י שנתפרסמו בהמאה האחרונה (תק"ע—תר"ע) בלוית נוספות והערות, כרך א, תרסת

המעמר—כרך ב, כנ"ל, תרעא

המעמר—כרך ג, מכיל מכתבים רשימת־קברים תקנות הסכמ־ת, שטרות מהאלף החמישי והלאה (יצא לאור אחר מותו). תרעט.

האכר—(דער קאלאניסט) בעברית וזרגון מאסף לעבודת הארמה וכל המסתעף אליה, הקובין הזה הוציא לאור ביחד עם האגרונום מנשה מאירוביץ תרנג—נד

*) לדאבוננו אי-אפשר לתת פה את שמות מאמריו בעתונים ומאספים עברים ולועזים כי אינם אתנו.

ירושלים—מאסף ספרותי להקירת ארה"ק מצבה קורותיה וכל הנוגע לה בעבר ובהוה יצאו לאור י"ג כרכים, תרמב—תרעט

יחום הצדיקים—כולל כל קברי האבות המלכים והנביאים וכו'. הוכר מאת הנוסע כמ"ר גרשם איש שקרמילה, יצא לאור בהגהות והערות, תרנו

כפתור ופרח—ב' חלקים להרב אישתורי הפרחי, בתקונים הערות ומפתחות מפורטים מתולדות המחבר ובלוית צורת הבית השני, תרנט

כנור ציון—כולל כל השירים הלאומים אשר ישורו בארה"ק, מהדורא חמישית, תרעה

לוח ארץ ישראל—שמושי וספרותי, תרנו—תרעו

פאת השלחן—כרך א, תרעא

" " כרך ב, תרעב

תבואת הארץ—להרב יוסף שווארין בהוספת כל התגליות שנתחדשו מימי המחבר, תרס

תלמוד ירושלמי—חוברת א' מסכת ברכות, תיכז

" " " ב' מס' ברכות ופאה, תרסט

" " " ג' מס' פאה ודמאי, תרעא

" " " ד' מס' דמאי וכלאים, תרעד

" " " ה' מס' כלאים, תרעז

" " " ו' מס' שביעית, יצא לאור אחר מותו תרעט

קטעים אחדים מהנאומים
שנשאו ביום חג יובלו בבית הספרים
מההוספה ל„האור״: ליובלו הספרותי של הרא״מ לונץ.

מנאמו של החכם א. בן יהודה

הרא״מ לונץ היה אחד מהראשונים שהבין ערך תחית הלשון העברית בדבור ואחד מהראשונים שהשתתף בזה במעשה בחיים וגם בספרות ואחד מהראשונים שהסכים לרעיון יצירת מלים חדשות למלא החסר ללשוננו בכל המקצעות, ובספריו ובמאמריו יצר גם הוא בעצמו מלים אחדות.

האדון לונץ היה מחברי ועד הלשון הראשון שנתכונן בעת שנתיסדה חברת שפה ברורה, והוא עובד גם עתה בתוך ועד הלשון ומביא תועלת להועד בבקיאותו הגדולה בספרות הישנה. אבל, כמו בפעולתו הספרותית של התן היובל בכלל כן גם ביחס לועד הלשון, מפעל המפעלים שלו היא—ההוצאה החדשה של התלמוד הירושלמי. הכל מודים עתה כי התלמוד הירושלמי הוא המפעל הספרותי היותר קדום שלנו אחרי המשנה, וכלו נושא עליו הותם של יצירה קדומה. רובו כתוב בלשון ארמית שנתרחקה מהעברית עוד יותר מהארמית שבתלמוד הבבלי, אבל גם הארמית של התלמוד הירושלמי נושאה עליה חותם של ט ב ע י ו ת קדומה מהארמית של התלמוד הבבלי, כן גם

החלקים בלשון עברית שבו גם הם נושאים עליהם חותם של טבעיות, ופחות יש לנו לפקפק בהם ולחשש לסגנון קצת מלאכותי כמו בהעברית שבתלמוד בבלי. בחלקים העברים של התלמוד הירושלמי נשמרו לנו לא בלבד מלים עברית במקום מלים זרות שבתלמוד הבבלי, כי אם גם דרך הלשון קצורים וצמצומים. שבהם אפשר לראות איך היתה הלשון מתפתחת בדרך טבעי אלמלא לא נפסק פתיל חייה בכח הזרוע על ידי ה־בן האומה והארץ. ולא תמוה הוא, כי בתלמוד הירושלמי נשמר לנו גם אוצר מלים עבריות כשרות וגם דקדוק עברי טבעי, כי התלמוד הירושלמי, שהוא יותר קדום מהבבלי, היה יותר קרוב למקום הלשון החיה, גם בזמן וגם במקום.

ומה שארע לישראל בהרבה ענינים אחרים, ארע לו גם בדבר שני התלמודים. דוקא הדבר ה ג ל ו ת י נתחבב על העם, והדבר של ארץ ישראל נזדלזל ונשכח. וכן גם בשני התלמודים. דוקא התלמוד הבבלי, שחכמי התלמוד בעצמם המליצו עליו את המליצה במחשכים הושיבני, והיו מהחכמים שצמו הרבה צומות שיש כהוהו, דוקא הוא הנתחבב ונתקדש על העם, ונהיה ליסוד החיים הדתיים והרוחניים של כל האמה, והתלמוד הירושלמי, פרי ארץ ישראל, הוא נעזב, נזדלזל, וגם להלכה אין לו שום חשיבות בפרט נגד הבבלי. ובעוד שכל איש יהודי, אפילו לא שתורתו אומנותו בקי פחות או יותר בבבלי, הנה גם „תלמידי חכמים" מעולם לא עסקו בירושלמי אלא מעט מאד, ואפילו בימי הגאונים לא עסקו בו אלא מעטים. והתוצאות מזה היו, שבעוד

שהתלמוד הבבלי, על ידי רוב העסק בו נשמר פחות או יותר בנוסחאתו הקדומה, הירושלמי נשתבש יותר ויותר, עד שיש מקומות רבים שבטעט אי אפשר כלל להבין הכונה. וכן לא נשמר בקבלה פרוש מלים הרבה, כמו שנשמר פרושי המלים שבבבלי.

וזה כבודו של חתן היובל, איש ירושלמי שלקח עליו העבודה הגדולה והקשה, לתת לנו את התלמוד הירושלמי, הקרוב כל כך ללבנו, במהדורה נאה בחיצוניותה, וטובה גם בפנימיותה. אני מודה כי בשעה שגלה לי חתן היובל הסוד, לפני כמה שנים שעלה בדעתו להתחיל בזה לא רציתי אמנם לרפות את ידיו, אך פקפקתי באפשרות הדבר בפרט במעמדו הגופני של חתן היובל. אבל, בפרט בעבודתו זו של חתן היובל אנו רואים כמה גדול כח רצונו וכח מרצו, וכמה גדול כח הרצון והמרץ בכלל! הרא"מ לונץ השתמש בהמקורים שאפשר היה להשיג למען תהיה לנו שנויי הנוסחאות מלבד הכ"י של סירילין ודפוס ויניציה, שממנו נדפס התלמוד הירושלמי השיג עוד העתקתו בציור אור מכתב היד מחלק אחד של הירושלמי, שנגלה בבית הספרים של הותיקאן ברומא. וכמו"כ השתמש בשנויי נוסחאות מלשון התלמוד הירושלמי המובאות בהראשונים, השתמש גם במלאכתו של רטנר „אהבת ציון וירושלם" מלבד זה נתן פרוש קצר וקל, עפ"י השכל הישר ועפ"י הנוסחאות המתוקנות. ע"י מהדורה זו השיב חתן היובל את האוצר הארצי־ישראלי הזה לעם ישראל החשוב מאד להכמת ישראל במקצועות הרבה. וגם ועד הלשון ימצא בו בהתלמוד הזה תועלת גדול לעבודתו לתחית הלשון בא"צנו.

מנאמו של החכם דוד ילין.

בחגנו ביום את יובלו של ידידנו החכם לונץ חגים חגנו את חג הספרות הארץ ישראלית בארץ ישראל ובשפת ישראל, אשר אחרי רבי יוסף שווארץ שבדור החולף, היה הוא הראשון היחיד בדורנו זה אשר טפל בה והעשיר אותה בתוצאות פרי עבודה תכופה ובלתי נפסקת של שלשים שנה.

ידיעת ארץ ישראל, זה הדבר שנהיה כידיעת התנ"ך שלנו למקצוע מיחד במקצועות השכלת דורנו, ואשר בו נוכל להתגאות בראותנו כי ארצנו אנו היא שהיתה התל שכל פיות המלומדים פונים אליו ועוסקים בו: ידיעה זו המכילה ככר אוצר גדול של ספרים וקובצים ותמונות ומפות וכל כיוצא בהם, ידיעה זו שאנשים רבים מבני ארצות ההשכלה מקדישים לה כל חייהם ומוסרים נפשם עליה לעבר למענה מדברות ישימון ולשלל בגללה את אהלי קדר, ידיעה זו שבוננה בשנים האחרונות בתי חקירה שונים מצד ממשלות אירופה ואמריקה ומלכים עומדים בראש החברות העוסקות בה; ידיעה זו היתה עד כה רחוקה מלב אלו שאליהם נגעה ביותר, ובלתי ידועה כמעט למשכילנו ונאורינו עד כי קם לה גואל יחיד בקרבנו. ונאמר: זה יגול מעלינו חרפתנו וזה ינחמנו ויהי מופת לאחרים, לכחות יותר צעירים להשיב לנו את אשר לנו. הוא בעל יובלנו החכם לונץ.

לפני כארבעים שנה עלה לונץ ירושלמה והוא צעיר ושואף להשכלה ולחכמה. הוא החל להיות סופר בעתונים ולהשתתף בכל מפעל שיש בו מעין קדמה לירושלם הקודרת בימים ההם, והבאת רוח חיים בה. השתתף במרץ ביסוד חברת „תפארת ירושלם" וביסוד בית הספרים הראשון בירושלם אשר הכיל בתוכו גם ספרי חכמה ומדע, תוצאות התקופה החדשה, אף סבל הרבה מזה כיתר חבריו גבורי חלוצי ההשכלה. אך כבר בימים ההם, בהיות עוד דרכו בלתי ברורה לפניו הרגיש כבר נטיה למקצוע ידיעות ארץ ישראל, ויחבר אז את ספרו „נתיבות ציון וירושלם". הוא היה היחיד אשר לא „ההשכלה בת השמים" סתם, השכלה לשם השכלה ולשם ההתראות בתור חלוץ ומתקדם משכתהו אחריה, כי אם השכלה לשם עבודה פוריה אשר בה יתקרבו ויתלבנו דברים כתומים רבים, עבודת החקירה אשר בה תבוא תועלת מרובה גם לאחרים.

אך שנת תרמ"ב התותה דרך קבועה לעבודתו, ואשר ממנה לא זז עוד עד היום: הדרך להיות עובד ומעורר גם אחרים לעבד במקצוע אחד „להאיר ולהעיר על הארץ הקדושה, מצבה וקורותיה וכל הנוגע לה בשבבר הימים ובימינו אלה"—כרשום בשער הספר הראשון לקבץ ירושלים אשר הוציא בשנה ההיא, ומני אז ועד עתה לא נח ולא שקט—ודרך אגב: לא נתן מנוחה גם לאחרים— עד הוציא ועד פרסמו עשרה כרכים מהקבץ חמדעי „ירושלם" ושבעה עשר כרכים מהלוה המדעי וחשמושי „לוח ארץ ישראל". שלשה ספרים גדולים וחשובים מאוצר ספרות ארץ ישראל: העולה על כולם הוצאת התלמוד הירושלמי בהמדורה

נפלאה מתקנה ומבררה ומבארה, נחמדה גם למראה, אשר רק אמץ לבו וגמישותו וארך רוחו של מר לונין יכלה לחלם על אודותיה.

אוצר ידיעות מלא וגדוש גולל לפנינו במשך ימי עבודתו המרובים. אך מה רבה העבודה הברוכה בכל דף מדפי ספריו וקבציו. ובאיזה תנאים עבד ועמל האיש הזה עדי הגיעו לידי כך, היודע זאת ישראל? ההתבוננו לזאת אף אנו בעצמנו? רגילים אנו לראות את הביינו זה מתהלך בינינו. סובב הולך לחקור ולדרש ולהוציא תועלת מכל בעל מקצוע למקצועו הוא, וכדבורה חרוצה היא שב אל כורתו, אל שלחן הסופרים אשר אליו איננו יכול הוא לשבת כי אם עוזריו הכותבים מפיו, ורק בכח זכרונו נפלא הוא מצרף ומחבר ומזקק ומשוה למה שהוא זוכר מתוך הספרים ומוציא סוף סוף את הדבר אשר בו הוא מאיר עינינו ומעניק ברכה לספרותינו מעת לעת. רגילים הננו לראותו דופק על פתחי סופרים בארץ ובחוץ לארץ, מעורר ומזרז אותם לעבודה, מתחנן לפניהם לחונן את תוצאותיו בפרי רוחם, מראה להם הדרך ילכו בה ומפנה דעתם למה שיתעסקו בו, ואך הנסה נסינו להביא בחשבון כמה מרץ וכמה כח התמדה דרושים לעבודה כזו? — ובאיזו תנאים הוא מוציאה לפעל? — ההכרה לא יגנה, ואי השגת העשר איננה חרפה, ומה גם לסופרי ישראל אשר ברכת יעקב אבינו קימה בהם ואולי יותר מיתר ברכותיו, ובעל יובלנו זה כידוע לכלנו עובד עבודתו לא מתוך הרחבת דעת יתרה כי אם מתוך דאגה מרבה, כגבור אמיץ עומד הוא ולוחם כל הימים את מלחמת הקיום אך מעולם לא רפו ידיו מעבודתו על ידי

זה, מעולם לא התיאש כי אם קוה ושב וקוה, וברוה בטחה רוח ישראלית אמתית הלך דרכו, ותמיד קדימה, עד הגיעו לתוצאות החשובות כל כך לנו ולספרותנו.

וספריו היו תמיד דבר השוה לכל נפש ומרבי התועלת, ספרים מדעיים מצד אחד המדקדקים כחוט השערה בכל הקירה והקירה וממיתים עצמם על „דגש קל״ שבידיעת ארץ ישראל—ומצד שני ספרים המושכים את הלב בסגנונם ומלאים ידיעות הנחוצות לכל טי שעניני הישוב נוגעים פחות או יותר ללבו, ספרי שמוש הנחוצים לכל הוגב א״י.

עבודה כזו בתנאים כאלה נותנת אך כבוד ויקר לבעליה, ורק רגעים כאלה, רגעי חגיגה לכבוד העובד יכולים להפנות את לבנו לצרף את כל החפושים והסבובים ובתות הרגלים הדרושה לאיש כזה לכל הקירה ושאלה היותר קטנה, והעבודה העצומה הדרושה כדי לשתף בעבודתנו יתר הכמי ישראל שבארץ ובחוץ לארץ ולהוכה לדעת כי עומדים הננו פה לפני עבודה ענקית ועבודה שיש בה אך פרי ברכה וכבוד לעמנו, והעובד בעצמו יוכל להביט בגאון על שלשים השנה אשר מאחריו ולקרא: אכן היים מלאים חייתי ועבודתי לא היתה לשוא. עבודתו של בעל יובלנו תוכל לשמש למופת לצעירים המזוינים במדע ובהשכלה ובכל המכשירים הנחוצים לעבודה כזו, לאחז גם הם במקצוע זה אשר כבוד אומתנו דורש מאתם לאחז בו, ויכלנו לאמר: אשרי ילדותנו שלא בישה את זקנתנו!

אך לא רק בתור סופר והוקר בלבד הגים הננו את בעל יובלנו זה, כי אם גם בתיר עסקן בעניני הכלל, בתור

מיסד ומכונן מפעל בית חנוך עורים. מפעל זה החשוב כל כך במוסדות החסד שבירושלם, בתור חבר לועד הלשון מאז הוסדו לפני יותר מעשרים שנה בתור חבר פועל בלשכת ירושלם של אגדת בני ברית, ובתור חבר לעדת ירושלם אשר לבו ער לכל המתחולל בתוכה.

כל אלה יחד מציגים לפנינו את בעל יובלנו בתור איש שלם, מרבה הצדדים הטובים, ואנחנו בני ירושלם יכולים להתפאר כי עובד חרוץ ופורה כזה נמצא בקרבנו.

ולך ידידנו בעל יובלנו נקרא בקול: חזק ואמץ בעבודתך לטובת הספרות ולכבוד העם, לך הלאה בכח התמדתך ובאמץ רוחך ובבטחנך ובחריצותך ובכל המעלות והכשרונות שלך את עבודתך ויתנו לה האפשרות לצאת לפעל, והעניק את ספרותנו בתוצאות רוחך ורוח חכמי ישראל העומדים אתך יחד במחיצתך, תחזינה עיניך בהוצאת כל התלמוד הירושלמי אשר לו הקדשת מיטב כחותיך ועינינו תחזינה בשבתך בתוכנו בהנ המשיכו לעבודתך יחד על חבריך הצעירים אשר ילכו בדרכך וגם אז נקרא כיום: כבוד ויקר לעובד בכפרות ארץ ישראל! חיים והצלחה לרבי אברהם משה לונץ!

מנאמו של החכם דר׳ מזיא.

החכם לונץ הוא איננו מהמחדשים הנלהבים להרחבת השפה, וזאת היא תהלתו. כי היא חלק חשוב מהכח המעביר בועד הלשון, והנהוין מאד להתפתחות השפה בהדרגה

נבונה, למען תמצא תמיד במשקולת בין שני הכחות הפועלים בכל שפה חיה. בין הכח המחדש והכח המשמר.

אבל החכם לונץ העשיר את שפתנו באופן אחר, ע"י שפעת מאמרים חשובים שהדפים וע"י הספרים הבלתי מצוים וכתבי יד יקרים שהוציא במשך שנות עבודתי פוריה ואשר בהם נמצאים הרבה מלים וכטוים נחוצים לצרכי החיים ולעניני מדע; ובפרט במקצוע המיוחד שחתן היובל עוסק בו בחבה עזה ובשקידה רבה, במקצוע כתיבת הארץ ותכונתה וקורות עריה וכפריה ותולדות העם היושב עליה. ובזה הגעתי להדבר העקרי שהחכם לונץ מצטיין בו, ושאפשר לאמר עליו כי הוא חד בדרא בענין זה בספרותנו, בחקירת הארץ ותולדות יושביה.

עוד בשנת תרמ"ב הוציא מר לונץ את הקובץ הראשון „ירושלים" כוין, והסופר הגדול פרץ סמולנסקין כתב מבוא קטן להמאסף הזה. אבל הכרך השני של המאסף השנתי הזה יצא לאור רק בשנת תרמ"ז בירושלים, זאת אומרת כי יצא באחור ארבע שנים שלמות „מחוסר אמצעים". בפתיחת דבריו בהכרך הזה מזכיר מר לונץ את החברות האנגלית : Palestine Exploration fund והגרמנית Verein z. Erforschung Palästinas העוסקות במרץ בחקירת הארץ ומוציאות לאור עתונים וקובצים חשובים בנידן דידן, ומר לונץ מתאונן : „הנה כזאת יעשו גויי עם ועם אשר כבר נמצאו למו ספרים לאלפים על ענין זה וכו' רק אנחנו אשר קשר אהבתנו ויחוסנו עם הארץ הזאת קדומה בזמן ובמעלה מיחס יתר העמים אליה. עמדנו עד היום מנגד לה ומספר ספרינו בזה מעטים הם ונער יכתבם

ולכן על כל אחד מאחינו להוקיר את המפעל הזה וכו׳ ואך בזה נוכל לצאת את חובתנו לאמנו הזקנה, ולא יאמר עוד בגוים עלינו: אך אין ארץ מולדת לישראל״.

הדברים האחרונים האלו מזכירים לי את הפתגם הידוע של הסופר הגרמני V. Reden „ידיעת המולדת מעוררת אהבת המולדת״! לצערנו לא הוקירו אחינו את המפעל הלאמי הזה כראוי, ובכלל לא נתפשט הלמוד של חקירת הארץ אצלנו עד היום. הכמים אחדים חקרו ודרשו אמנם בגבולי הארץ רק בנוגע לשאלות דתיות, כמו, למשל בדבר יו״ט שני או במצות התלויות בארץ וכדומה, אבל ללמוד את כתיבת הארץ ותכונותיה ודברי ימיה כמו שנהוג זה אצל כל העמים הנאורים שלומדים בשקידה רבה ידיעת המולדת, ואשר אי אפשר לשער כלל בית איש משכיל באירופה בלי ספרים כאלו. דבר זה איננו שכיח בתפוצות ישראל. ורק הדור הצעיר פה בארץ מתחיל להתענין פחות או יותר בלמוד החשוב והמועיל הזה, והלואי שלא יעזבנו עוד.

והחכם לונץ לא נרתע לאחור מפני אדישות הקהל, ולמרות כל המכשולים והמעצורים שפגע בדרכו שהתוה לו המשיך את עבודתו המועילה וזכה אותנו בספריה שלמה במקצוע זה. ומלבד עשרת הכרכים של „הירושלים״ (כרך העשירי יופיע בקרוב) שהופיע עד היום והמלאים מאמרי מדע, חשובים התחיל להוציא בשנת תרנ״ו את הלוח שלו „לוח א״י שמושי וספרותי״, המופיע בדיוק עד היום והמכיל ג״כ ידיעות נחוצות ומועילות ומאמרים חשובים יותר עממיים בחקירת הארץ.

ומלבד זה התחיל להוציא לאור „אוצר ספרות א"י" והדפיס בהוצאה חדשה את הספרים החשובים „בפתור ופרח" מאת הרב הצרפתי הפרחי. ואת ספרו היקר של הרב האשכנזי ר' יוסף שווארץ: „תבואות הארץ" ואת הקובץ „המעמר" שבאו בו מאמרים יקירי־ערך מחכמים מפורסמים, שנדפסו במקומות שונים במשך המאה האחרונה במקצוע חקירת הארץ וקורותיה ועתיקותיה. גם הדפיס בהגהה מדויקת את ספר „פאת השלחן" מהלכת א"י. גם הוציא לאור את הספר השמושי „מורה דרך" בא"י וסוריה לתועלת העולים לראות אותה וכו'. ואחרון אחרון חביב, התחיל להוציא ע"פ כתבי יד יקרי המציאות את התלמוד הירושלמי בהוצאה חדשה ומתוקנה ואשר מר בן־יהודה דבר ברחבה על חשיבות הדבר הזה גם מצד תחית השפה.

וכך הולך ועובד החכם אמ"ל את עבודת הקודש עבודת התחיה, במסירות נפש ממש בלחץ ובדחק, ולא ייעף ולא ייגע להכין חמר לבנין השפה ולתחית הארץ, ותמיד הוא שמח בחלקו ומוסיף לעבוד ולהפיץ מעינותיו חוצה.

והקהל העברי? לצערנו עלינו להודות כי רוב העם עומד מרחוק, איננו מבין להוקיר את המפעל הלאמי המועיל הזה כמו שאיננו מוקיר בכלל לדאבוננו, את העבודה הקשה בשדה תחית הארץ ותחית השפה. ובכל זאת אל יפול לבבנו מובטחני, כי כרבות עבודתנו בשדה התחיה תרבה גם הדעת בשדרות העם הרחבות. ואז ידע עמנו לכבד כדבעי את בניו—בוניו כחתן היובל שלנו ר א"מ ל ו נ ץ ולהוקיר את פעלו כראוי לו.

עם גמירת הכרך הזה הגיע מאמריקה מהרב חיים הירשנזון מאמר בשם **שמות בארץ**

לשם ושארית הנשאר לרב פעלים איש חי אשר גם במותו קרוי חי, כי חיה והחיה והקץ נרדמתם, והפיח רוח חיים בהספרות המתה אשר לארצנו החיה, כבוד החכם הנעלה מהור"ר אברהם משה לונץ זצ"ל, תהי שאריתו ברוך זרע ברך ה' כל המיקימים שם המת על נחלתו.

גם החכם פרופ' ג. דייטש מסינסינטי ועוד חכמים מפורסמים הודיעו שמוכנים המה להשתתף במאמרים להמשכת ה"ירושלים".

תוצאות אברהם משה לונץ ז"ל
הנמצאים עוד למכירה

	שילינג
המעמר—ב' כרכים, כל כרך	8
החלוקה—מקורה, השתלשלותה ותקנותיה	1
ירושלים—כרך ב', ט', י', י"א־י"ב, כל כרך	12
לוח ארץ ישראל—משנה י"ג עד כ"א כל כרך	2
כנור ציון	1
פאת השלחן—ב' חלקים	7
תלמוד ירושלמי –ו' חוברות	40
חוברות בודדות מהירושלמי כל חוברת [1]	8

להשיגם על פי המען:

Miss Hannah Luncz, Jerusalem (Palestine)

---

1) המנוים של התלמוד הירושלמי שלא קבלו עוד את החוברות האחרונות מסבת המלחמה יואילו נא להודיענו ונשלחם.